

Norsk Arkivforum 30

Norsk Arkivforum er et vitenskapelig tidsskrift for arkiv som utgis av Arkivarforeningen. Det har utkommet siden 1980. Utgavene inneholder artikler etter foredrag som ble holdt på Arkivarforeningens årlige vårseminar. I tillegg til, og uavhengig av temaene, presenteres også ulike forskningsprosjekter innenfor arkivsektoren. Noen av artiklene er fagfellevurderte, vitenskapelige publikasjoner, andre er fagartikler. Vi mottar gjerne også kronikker, debattinnlegg og bokanmeldelser.

De foregående ti utgavene er:

- Norsk Arkivforum nr. 29 (2023): Arkivkunnskap: Praktisk og yrkesrettet eller akademisk fag?
- Norsk Arkivforum nr. 28 (2022): Formidling og forskning i arkivsektoren
- Norsk Arkivforum nr. 27 (2021): Arkivhistorie. Samlingsforvaltning. Nye perspektiver
- Norsk Arkivforum nr. 26 (2020): Regionreformen – Arkivsektoren i endring
- Norsk Arkivforum nr. 25 (2019): Kompetansebehov i arkivinstitusjonene
- Norsk Arkivforum nr. 24 (2018): Arkivdanning og bevaring. Et samliv til besvær
- Norsk Arkivforum nr. 23 (2017): Arkivarrollen i endring. Forskning innen arkivfeltet
- Norsk Arkivforum nr. 22: Riksarkivarembetets historie fra opprettelsen i 1814 til 2014
- Norsk Arkivforum nr. 21 (2011): Forskningsartikler
- Norsk Arkivforum nr. 20 (2008): Registerbind for Norsk arkivforum

***

Utgavene er tilgjengelige på Arkivarforeningens hjemmesider. Noen kan også bestilles i papirutgave. Bestilling sendes til redaksjonssekretær Per Kristian Ottersland: peot@arkivverket.no

Norsk Arkivforum 30

Arkivenes rolle i kunnskapsdannelsen

Norsk Arkivforum

30

Norsk Arkivforum

30

Arkivenes rolle i kunnskapsdannelsen

Arkivarforeningen
Oslo 2024

p-ISSN 0800-3106
e-ISSN 2387-2829

Norsk Arkivforum er en skriftserie utgitt av Arkivarforeningen

Redaksjon: Torkel Thime (red.), Lars Christian Jenssen, Vilhelm Lange,
Ingrid Nøstberg, Per Kristian Ottersland

Trykk: Interface Media A/S

Forsiden: Kø for å komme inn på arrangement i Riksarkivet 2008: Foto Nordre
Aker Budstikke. Trykket med tillatelse.

INNHold

Redaksjonens forord.....7

I: ARKIVENES ROLLE I KUNNSKAPSDANNELSEN 11

Arkiv, samlinger og den nye kunnskapshistorien:

Tilfellet Halvor Andersen 13

Anne Eriksen (vitenskapelig publikasjon)

Innledning s. 14. Den nye kunnskapshistorien s. 17. Andersens samling og Tanks rapport s. 20. Antikvarer, samlere og private arkiver s. 22. Borgerdyd i de lærdes republikk s. 25. Referanser s.31.

Ad fontes! Arkivene som kunnskapsressurs i tidlig nytid, 1500-1800 33

Torkel Thime (vitenskapelig publikasjon)

Innledning s. 34. Arkivbrukerne s. 39. Bruksformål s. 57. Arkivdepoter og private samlinger s. 79. Hvordan og til hvem ble kunnskapen formidlet s. 97. Hverdag og kulturarv s. 101. Noter s. 104. Referanser s. 104.

Forsvarets arkiver som kunnskapsressurs - digitalisering

og transkribering av militære helsedata 115

Kayla Tungodden og Kristine Vejrup (red.)

Innledning s. 117. Forsvarets arkiver i Arkivverket s. 119. Bruk av kunstig intelligens for å hente ut data fra digitale dokumenter s. 128. Hvorfor er informasjon i Forsvarets arkiver verdifull? s. 130. Oppsummering – tilrettelegger for unik forskning s. 132. Referanser s. 133.

Bybanen i Bergen og manglende arkivundersøkelser..... 135

Arne Skivenes

Innledning s. 137. Problemet s. 139. Fortellingen s. 143. Mudring nr. 1 s. 149. Kaimur s. 152. Fyllmassene s. 153. Mudring nr. 2 s. 158. Oppsummering av arbeidet s. 158. Flere kilder, videre utvikling s. 163. Noter s. 170. Referanser s. 172.

Perspektiver på læring i lys av endringer og utfordringer innen dokumentasjonsforvaltning i norsk offentlig sektor..... 175

Torun Segtnan Soknes (vitenskapelig publikasjon)

Innledning s. 177. Bakgrunn s. 178. Problemstilling s. 179. Metode og kildeutvalg s. 180. Begreper og forskningsstatus s. 182. Samtalene: Desentralisering, opplæring og sentralisering s. 189. Konklusjon s. 212. Noter s. 218. Referanser s. 218.

II: FORSKNING I ARKIVSEKTOREN 223

Samene i Trøndelag før år 1800, deres rettsituasjon

og konfliktene med nordmenn 225

Tine Berg Floater (vitenskapelig publikasjon)

Innledning s. 226. Hvor mange samer fantes i distriktet – og hvor var de s. 227. Et omstreifende folk som mangler i kildene s. 230. Myter og sagn om samer og nordmenn s. 233. Finnlenesmenn som kontaktledd med myndighetene s. 234. Håpløst å stevne samene i det ville fjellet s. 235. Finnkjerringer og runekaller med trolldomskunster s. 237. Konedrap grunnet fyllerier s. 239. Drakk samene mer enn andre? s. 240. Synet på samene i rettspleien s. 242. Bulderet med de tre mennene som forsvant i fjellet s. 245. Massedrapet i Gaundalen i 1693 s. 249. Krigstilstander mellom samer og nordmenn s. 252. Konklusjon s. 254. Noter s. 255. Referanser s. 261.

New Professionals innen arkiv og dokumentasjonsforvaltning –

en komparativ undersøkelse av norske og internasjonale forhold..... 265

Janny Sjøholm

Innledning s. 265. International Council on Archives' New Professional Programme s. 266. Metode s. 267. Funn s. 267. Oppsummering s. 276. Noter s. 278. Referanser s. 278.

Oslo Hospitals bygningshistorie: Kilder utfyller hverandre

***Kirsti Gulowsen* (vitenskapelig publikasjon)..... 279**

Innledning s. 281. Oslo Hospital s. 283. Den dramatiske brannen i 1794 s. 295. Byggmester Kochs Pro Memoria 5. mars 1794 s. 296. Ole J. Damms undersøkelser s. 297. Byggmester Gabriel Batzmans kontrakt fra 1736 s. 299. Arkitekt Gerhard Fischer og arkitekt Wilhelm Essendrop s. 299. Middelalderkirken stadfestes s. 301. Konklusjon s. 303. Noter s. 304. Referanser s. 305.

Om forfatterne..... 307

Redaksjonens forord

Arkivarforeningens vårseminar 2023 ble arrangert 26-27 april på Thon Hotel Slottsparken i Oslo. Det faglige programmet var som vanlig todelt, der første dag var viet et avgrenset tema, mens siste dag var åpen for innlegg som presenterte forskning i arkivsektoren. Arkivarforeningens generalforsamling ble avholdt som avslutning på seminaret. Det faglige programmet bestod av tolv innlegg. Åtte av foredragene er representert her. De presenteres i samme rekkefølge som i vårseminarets program. I betraktning av den lange tiden som går mellom seminar og publisering, har forfatterne selvsagt stått fritt til å utvikle eller omarbeide sine innlegg, og titlene i det opprinnelige seminarprogrammet kan være forskjellige fra dem som finnes i innholdsoversikten ovenfor.

Hovedtemaet for vårseminaret 2023 var hvordan arkivene har bidratt til kunnskapsdannelse i samfunnet. Alle virksomheter skaper arkiv, det være seg offentlige eller private. Slik har det vært siden skriftkulturen oppstod, i Norge og i andre land. Arkivene danner grunnlag for kunnskap om den nære og fjerne fortiden. Denne kunnskapen er helt nødvendig for å fatte politiske, administrative, økonomiske og rettslige beslutninger, men også en uunnværlig kilde til kunnskap og grunnlagsmateriale for forskning innenfor en rekke fagfelt. Slik har det vært, og slik vil det være. Årets artikler viser den rollen arkivene har spilt for kunnskapsdannelsen gjennom flere hundre år, innenfor ulike kunnskapstradisjoner og for ulike formål. Og, ikke minst, hva det kan føre til når arkivrutiner svekkes og når opplysninger i arkivene overses.

Anne Eriksen viser i sin artikkel *Arkiv, samlinger og den nye kunnskapshistorien: Tilfellet Halvor Andersen* hvordan ulike kunnskapspraksiser og kunnskapsfellesskap vurderte arkiver ulikt. Tidligere kunnskapstradisjoner må historiseres og ikke måles og forstås ut fra dagens normer. Antikvaren Halvor Andersens

store kildesamling gir ifølge Eriksen en verdifull inngang til studiet av arkiv- og samlingshistorie.

Torkel Thime har i artikkelen *Ad fontes! Arkivene som kunnskapsressurs i tidlig nytid, 1500-1800* samlet perspektivet om arkivbrukerne før 1800, et nærmest utforsket tema i Norge. Artikkelen viser hvem brukerne var, formålet med bruken, hvilke arkiver som ble benyttet, og hvordan kunnskapen ble formidlet.

Artikkelen *Forsvarets arkiver som kunnskapsressurs - digitalisering og transkribering av militære helsedata* er redigert av Kayla Tungodden og Kristine Vejrup som sammen med Jeanette Engeland, Elin Anita Fadum og Anna Malmø-Lund har stått for utformingen. De ulike avsnittene er skrevet av Anna Malmø-Lund, Eirik Jansen, Vegard Skirbekk og Leif Åge Strand. Artikkelen viser hvordan Arkivverkets omfattende arkivbestand fra Forsvaret gjennom transkribering og digitalisering gir helt nye muligheter for helseforskning.

I artikkelen *Bybanen i Bergen og manglende arkivundersøkelser* beskriver Arne Skivenes hvordan beslutninger om bybanetraseen over Bryggen er fattet på sviktende grunnlag. Arkivmateriale fra kaibyggingen gir viktig og detaljert informasjon, men er ikke konsultert av dem som utredet traseen.

I *Perspektiver på læring i lys av endringer og utfordringer innen dokumentasjonsforvaltning i norsk offentlig sektor* drøfter Torun Segtnan Soknes årsakene til mangelfull arkivering og sviktende rutiner for journalføring. Hun peker særlig på betydningen av opplæring og kompetansebygging.

Tine Berg Floaters artikkel *Samene i Trøndelag før år 1800, deres rettsituasjon og konfliktene med nordmenn* spesifiserer samenes rettsituasjon før fornorskningspolitikken startet og nyanserer det etablerte bildet av konflikt mellom folk med ulik etnisitet i grenseområdene i Trøndelag.

Janny Sjøholms artikkel *New Professionals innen arkiv og dokumentasjonsforvaltning – en komparativ undersøkelse av norske og internasjonale forhold* tar for seg de utfordringene og mulighetene som møter nyutdannede og nyansatte innenfor fagfeltet arkiv- og dokumentasjonsforvaltning. Sjøholm var norsk deltaker i International Council on Archives (ICA) New Professionals Programme i 2022. Artikkelen baserer seg på funn fra en undersøkelse gjennomført av medlemmene i programmet.

Kirsti Gulowsens artikkel *Oslo Hospitals bygningshistorie: Kilder utfyller hverandre* viser hvordan det å sammenstille ulike kilder fra 1700-tallet, tekst og illustrasjoner, beriker bygningshistorien. Oslo Hospital har vært et viktig landemerke ved innfarten til Oslo fra middelalderen.

Flere av artiklene overskrider artikkellengden som forfatterveiledningen oppgir som norm. Det gis det åpning for når redaksjonen og fagfellen er samstemte i sin vurdering.

Vitenskapelige publikasjoner er fagfellevurdert på Norsk vitenskapsindeks nivå 1.

Norsk Arkivforum publiserer både vitenskapelige, fagfellevurderte artikler og fagartikler som ikke fagfellevurderes. I tillegg mottar vi gjerne kronikker, debattinnlegg og bokanmeldelser.

Redaksjonen beklager at noteapparat og referanser har fått litt ulik utforming i artiklene. Det skyldes i hovedsak at redaksjonens forfatterveiledning på dette området ikke har vært tilstrekkelig tydelig. Det vil vi unngå i senere utgaver.

Torkel Thime (red.), Lars Christian Jenssen, Vilhelm Lange, Ingrid Nøstberg og Per Kristian Ottersland

I

ARKIVENES ROLLE
I KUNNSKAPSDANNELSEN

Arkiv, samlinger og den nye kunnskapshistorien: Tilfellet Halvor Andersen

Anne Eriksen, professor i kulturhistorie, Universitetet i Oslo.
anne.eriksen@ikos.uio.no

Sammendrag

Ved sin død i 1810 donerte den norske embetsmannen Halvor Andersen sin samling på ca. 15.000 bøker til det planlagte universitetsbiblioteket i Christiania. Sammen med bøkene fulgte en stor mengde historisk arkivmateriale, mye av det i avskrift. Materialet hadde Andersen samlet gjennom et langt yrkesliv i Danske kanselli i København. I 1916 ble det satt opp et register over arkivmaterialet, utført av Gunnar Tank. Arkivsamlingen hadde liten verdi, mente han, blant annet fordi mye av materialet var gjort tilgjengelig gjennom trykte kildeutgaver. Artikkelen bruker Randolph C. Heads begrep *arkivalitet* for å nyansere denne vurderingen, og argumenterer for at Tank og Andersen representerte historisk ulike forståelser av både arkiv og historieskriving. Tanks referanseramme var den vitenskapelige og kildekritiske historieforskningen i tradisjonen etter Ranke. Andersen på sin side hadde sin forankring i europeisk antikvarianisme. Minneord ved hans død fremstiller ham som et respektert medlem av den lærde republikk og representant for dette fellesskapets idealer, som her beskrives med Lorraine Dastons begrep *epistemisk dyd*. Artikkelen argumenterer for at det på den ene side dreide seg om lærd praksis og metode, men samtidig kan knyttes opp mot periodens mer spesifikke idealer for borgerdyd.

Nøkkelord: samlingshistorie, ny kunnskapshistorie, arkivalitet, borgerdyd, Gunnar Tank, Halvor Andersen

Abstract

At his death in 1810, the Norwegian civil servant Halvor Andersen donated his collection of approx. 15.000 books to the future University library in Christiania. A large collection of archival documents, mostly copies and excerpts, was also part of the gift. The collection had been built up by Andersen during his lifelong professional career in Danish Chancellery in Copenhagen. The material was catalogued by Gunnar Tank in 1916. He concluded that the archive collection had little value, partly because so much historical source material now was available in printed editions. The article employs the notion of archivality, coined by Randolph C. Head, to discuss Tank's conclusions, and argues that Tank and Andersen represent historically different understandings of both archives and historical investigation. Tank's scholarly context was the modern source based critical methodology developed by Ranke. Andersen for his part belonged to the tradition of European antiquarianism. The obituaries at his death presented him as a respected member of the republic of letters. He was a worthy representative of the ideals of this community, described here with Lorraine Daston's term epistemic virtue. The article argues that epistemic virtue in this case not merely was about erudite practice, methodology and sociability, but also relate to the period's more general notion of civic virtue.

Keywords: History of collections; the new history of knowledge; archivality; civic virtue; Halvor Andersen; Gunnar Tank

Innledning

Da den norske embetsmannen Halvor Andersen døde i København i 1810, etterlot han seg en samling på omkring 15.000 bøker og et stort arkivmateriale. Alt dette hadde Andersen, som opprinnelig var bondesønn fra Toten, testa-

mentert til det ennå ikke eksisterende nye universitetet i Christiania. I denne artikkelen skal Andersens samling av bøker og arkivalia brukes som inngang til å diskutere noen arkiv- og samlingshistoriske perspektiver. Hensikten er å kaste lys over Andersens arbeid som samler, arkivar og kunnskapsaktør i sin egen tid, og samtidig se samlingen hans i en bredere kunnskapshistorisk sammenheng. Hva slags samlingspraksis var den del av og hva slags forståelse av historie og arkiver kan ha ligget til grunn?

Andersen var født i Norge i 1745, men levde sitt voksne liv i København, der han startet som kopist i skifteretten og arbeidet seg opp til revisor i Danske kanselli. Ved sin død hadde han tittelen kanselliråd. Samlingen han etterlot seg var et livsverk. Andersen var kjent som en gjenganger på københavnske bokauksjoner. Han kjøpte også arkivmateriale gjennom slike kanaler, men i tillegg brukte han mye tid og penger på avskrifter, først og fremst av materiale fra kanselliets og Rentekammerets arkiver. I tillegg hentet han materiale fra private kilder som Peter Frederik Suhms og Frederik Rostgaards historiske samlinger. Andersens boksamling ble senere en del av grunnstammen i Universitetsbiblioteket. Det meste av arkivmaterialet havnet også der, men ble liggende mer upåaktet og uten noen klar funksjon. I 1916 publiserte skolemannen og historikeren Thorstein Høverstad en etterlysning i tidsskriftet *Syn og Segn*. Høverstads anliggende var Andersens innsats for fedrelandet Norge. Han beskrev Andersens «offerhuga kjærleik» til Norge og hans slitsomme kontorliv, der «kvar einaste fristundi gjekk til arbeid for denne store livstanken» (Høverstad 1916: 434). Å danne grunnlaget for norsk historieskriving var «det einaste store livsmaalet» for Andersen, hevdet Høverstad (samme), som også mente at både bok- og arkivsamlingen først og fremst bestod av norsk materiale eller materiale med direkte relevans for norske forhold. Artikkelen endte med en kraftig appell til Universitetsbibliotekets ledelse: Arkivmaterialet måtte pakkes om på forsvarlig måte, Halvor Andersens portrett, som hadde vært del av den testamentariske gaven, måtte finnes fram og henges på hedersplass i biblioteket, og alt materialet måtte registreres. Noe annet ville være til skam for Norge (Høverstad 1916: 444).

Høverstads artikkel var antagelig den direkte foranledningen til at det i 1917 ble utarbeidet en katalog over arkivsamlingen. Oppdraget ble utført av Gunnar Tank som på denne tiden var ansatt ved Universitetsbiblioteket. Tank var utdannet jurist og hadde tidligere arbeidet ved Riksarkivet. Som forsker var han opptatt av rettshistorie, særlig knyttet til tradisjonell bruk og forvaltning av allmenninger i Norge. Samme år som Høverstad publiserte sin artikkel om Andersen-samlingen, hadde Tank dessuten stått for utgivelsen av Akershusregistret fra 1622, fortegnelsen over arkivsaker som den gang befant seg i «det norske arkiv» på Akershus slott (Tank 1916, se også Thime 2016). Både arkivfaglig og arkivhistorisk hadde Tank altså kompetanse som var svært relevant for oppdraget han fikk. I tillegg til å utarbeide et register over Andersens arkivsamling, besto det også i å gi en vurdering av samlingens verdi (Ms.fol. 518, s. 36). Tank konkluderte med at Andersens samling var ufullstendig og «ikke utarbeidet med nogen saa bestemt plan for øiet» at den kunne erstatte andre arkiver. Han la til at Andersen neppe heller hadde hatt «nogen dybere indsigt i juridiske spørsmåal», selv om samlingen riktignok representerte stor flid, belesthet og mye arbeid (Ms.fol. 518, s. 39).

Tank avviste Høverstads nasjonalpatriotiske tolkning og frakjente altså samlingen noen vesentlig verdi for historisk forskning. Indirekte åpner imidlertid konklusjonen hans for nye spørsmål: Hvorfor skulle noen ha valgt å bruke tid, penger og arbeid på noe så menings- og verdiløst som denne samlingen? Mer teoretisk kan dette spørsmålet omformuleres til en antagelse om at Tank og Andersen representerte to ulike *arkivaliteter*, og at de begge tenkte, handlet og vurderte ut fra dem. Dette begrepet er blitt utviklet av den amerikanske historikeren Randolph C. Head, som sier at arkivalitet er «the way different societies collect documents that record information about dominion, possessions, and power» (Head 2019:37). Mer detaljert beskriver han arkivalitet som

[T]he configuration of phenomena at multiple levels of abstraction, including medial forms (e.g. parchment, clay, silk, paper, bamboo, and the writing systems inscribed on them), medial configurations (e.g. rolls, books,

tablets), the architecture and the organization of space in repositories, the staff involved, and so forth, as well as the way a repository embodies cultural forms (law, ceremony, administration) and cultural practices (writing, compiling, sorting, searching, and deploying) (Head 2018:32).

Begrepet arkivalitet dreier seg altså om mer enn arkivteori eller -tekning, og det omfatter både konkrete praksiser, materialitet og institusjonelle forhold. I denne artikkelen skal Heads begrep brukes som utgangspunkt for å undersøke Andersens samling og Tanks vurdering av den, uten å gjøre dette til spørsmål om godt eller dårlig, verdifullt eller verdiløst. Snarere er dette et forsøk på å se Andersens virke og samling i et annet lys enn Tank i sin tid gjorde. Hensikten med en slik undersøkelse er verken å kritisere Tank eller å rehabilitere Andersen, men å historisere begge. Utgangspunktet er at Tanks vurdering av Andersens samling ikke representerer noen tidløs fasit. Tank var like bundet til sin tids forståelse av arkiver og arkivmateriale som Andersen var til sin. Begge er historisk situerte. Dermed kan Tanks beskrivelse av Andersens samling snarere leses som et møte mellom to historisk ulike arkivaliteter og fungere som en tydeliggjøring av ulikheter og særtrekk.

Den nye kunnskapshistorien

Arkivalitetsbegrepets fremheving av materialitet, praksiser og aktører plasserer det tydelig innenfor rammene av nyere kunnskapshistorie. Kritisk til den tradisjonelle vitenskapshistoriens «store fortellinger» om utvikling og fremskritt, etterstreber denne forskningen i stedet en mer genuin historisering av vitenskap og kunnskap. Eldre kunnskapspraksiser sees i sammenheng med tenkning og kunnskapsbehov i sin egen tid snarere enn som deler av en (målrettet) utvikling mot nåtidig perfeksjon. Teoretisk forutsetter slike perspektiver også en avnaturalisering av moderne kategorier og tenkemåter, slik at vår egen tids vitenskap ikke – direkte eller mer indirekte – får danne målestokk og norm for kunnskapsproduksjon og kunnskapspraksiser i tidligere perioder. Som del av dette arbeidet har sentrale vitenskaplige begreper i seg selv blitt historisert. Peter Dear har drøftet

hvordan egenskaper som nysgjerrighet og vitebegjær endret seg fra å bli oppfattet som synd til å bli vurdert som dyd i tidlig moderne tid, og tilsvarende undersøkt begreper som erfaring og eksperiment. Et hovedpunkt i hans argumentasjon er at endringer i disse begrepenes betydning og kunnskapsmessige implikasjoner var viktige deler av 1600-tallets «nye vitenskap», i ettertid gjerne omtalt som den vitenskapelige revolusjon (Dear 1995). Lorraine Daston og Peter Galison har vist hvordan begrepet «objektivitet» har skiftet mening over tid og dermed også endret posisjon som vitenskapelig term (Daston & Galison 2007). Sammen med Elisabeth Lunbeck har Daston også undersøkt hvordan observasjon ble et ideal for vitenskapelig metode og samtidig gått inn på de skiftende konkrete praksisene som metodisk observasjon har medført (Daston & Lunbeck 2011).

I sine arbeider har Daston også understreket hvordan vitenskapelig metode er tett knyttet opp mot det hun har kalt «epistemiske dyder», det vil si bestemte verdisett og praksisnormer som ikke bare former vitenskapen, men også dens utøvere. Eksempelvis krever observasjon som metode ofte både ekstrem tålmodighet og stor nøyaktighet hos den som skal utførte den. Vitenskapelig metode og kunnskapsidealene som ligger til grunn kommer dermed også til å fremelske bestemte personlige egenskaper. Daston og andre er samtidig opptatt av at disse egenskapene ikke er idiosynkratiske, men deles av større vitenskapelige fellesskap og nettverk (Daston & Galison 2007). I fortsettelsen av dette har Peter N. Miller fremhevet hvordan bestemte personlige egenskaper også var definerende for det tidlig-moderne nettverket som omtalte seg selv om «den lærde republikk». Lærdom alene var ikke nok, vennskap, selvkontroll, hjelpsomhet og standhaftighet fremheves også som avgjørende viktig for å vinne en posisjon blant republikkens lærde likemenn (Miller 2000:37). Diskusjon av funn og nye teorier i 1600-tallets eksperimentelle vitenskap krevde på sin side at det også ble utviklet språk og talemåter som ikke automatisk koplet usannhet med løgn og tap av ære: Det måtte være mulig å stille seg kritisk til vitenskapelige funn uten at dette automatisk innebar en anklage om løgn (Shapin 1995). Perspektiver som dette har bidratt til en bedre og mer nyansert forståelse av eldre perioders kunnskapspraksiser. Like viktig er fremhevingen av at begreper

som i dag mer eller mindre definerer det vi forstår som vitenskap, verken er tidløse eller nøytrale, men del av en spesifikt moderne kunnskapsforståelse.

I tillegg til å gi nye perspektiver på naturvitenskapenes historie, kom denne forskningen til å få betydning for humanistisk vitenskapshistorie, samtidig som et bredere kunnskapsbegrep også lot den inkludere mer praktisk og håndverksmessig kunnskap (Bjerring-Hansen 2013, Rossi 2017, Smith 2006). For bokhistorisk forskning har slike tilnærminger hatt stor betydning, blant annet ved å knytte mer tradisjonell bibliografi opp mot en bredere kunnskapshistorie, der studier av bøkens og trykksakers sirkulasjon og nettverkene som de inngår i har vært viktig (Darnton 1982). Endelig har den nye kunnskapshistorien gjort det mulig å se eldre samlinger og museer i et nytt lys, både på grunn av en ny forståelse for slike samlingers sentrale plass i naturvitenskapens utvikling og fordi eldre samlinger ikke lenger automatisk måles opp mot nåtidens museale idealer (Findlen 1996, Mordhorst 2009). Innen arkivhistorisk forskning har det derimot tatt noe lengre tid før slike perspektiver har gjort seg gjeldende, men fra 2018 og fremover har en bølge av ny arkivhistorisk forskning blitt publisert, der blant annet materialitet og praksis står i sentrum for undersøkelsene (for en god oversikt se Weidling 2022).

Heads arbeid hører hjemme i denne arkivhistoriske bølgen. Begrepet arkivalitet, som han særlig har utviklet i boken *Making Archives in Early Modern Europe* fra 2019, reflekterer viljen til å avnaturalisere moderne arkivtenking og ikke bedømme historiske arkiver ut fra normene som den setter. Vekten som legges på praksiser og på materielle, fysiske forhold har nær sammenheng med den nye kunnskapshistoriens nitide studier av konkrete detaljer som notatteknikker og bruk av for eksempel lapper, snorer, saks og lim har gitt ny kunnskap om hvordan viten faktisk ble produsert og systematisert i tidligere perioder (Blair 2010; Friedrich 2018). Med slike perspektiver som utgangspunkt kan vi også vende tilbake til Andersen og hans samling og spørsmålet om den kan vurderes på andre måter enn det Tank i sin tid gjorde: Hva slags historisk arkivalitet er Andersen-samlingen en representant for?

Andersens samling og Tanks rapport

I tillegg til de omkring 15.000 bøkene bestod Andersens samling av 82 omslag med arkivmateriale ordnet i kronologisk rekkefølge, det meste i avskrift. Ytterligere ni pakker inneholdt avskrifter og utdrag av trykte brev, også disse kronologisk ordnet. Til hele denne samlingen laget Tank et register. Han var også bedt om å vurdere hvorvidt samlingen trengte ompakking eller reorganisering. Tank fant imidlertid at innpakkingen som Andersen selv hadde gjort gav et «fullstendig betryggende» vern mot ødeleggelse, forutsatt at materialet ble oppbevart tørt. Samlingens strenge kronologiske orden betød også at den med en viss rett kunne omtales som et register, slik Andersen selv gjorde, skrev Tank (Ms.fol. 518a s.36). Tank hadde altså ingen kritiske kommentarer verken til ordning eller pakking. Han skriver også om Andersen at: «han har alltid paa foten tilføiet, hvilke kilder han selv har benyttet. I min katalog har jeg søkt at nævne de fleste av disse kilder» (Ms.fol. 518a s.36). Dette må leses som en anerkjennelse: Tank finner at Andersen her har fulgt gode prinsipper for kildeangivelse, som han selv velger å videreføre i sitt eget arbeid med Andersen-samlingen. I praksis fører dette imidlertid til at Tanks register over Andersens samling ender med å inneholde mer informasjon om hvor stoffet er hentet fra, enn om samlingen selv. Tyngdepunktet forskyves på en måte som gjør at katalogen ikke gir noe direkte speilbilde av Andersens interesser som samler, men snarere fremhever det som Tank kjente igjen fra sin egen tids arkivtenkning og som han selv anerkjente som god praksis.

Andersens kronologiske ordning av materialet betød at arkivsamlingen hans ikke fulgte noe proveniensprinsipp. I tillegg påpekte Tank at Andersen heller ikke hadde «foretat noen henvisninger i utdragene til andre breve om samme emne saaledes som man i nyere utgaver av reskript- og lovsamlinger pleier at gjøre» (Ms.fol.518a s.37). Samlingen levde altså ikke opp til konvensjonene som var blitt etablert for historiske kildeutgivelser. Den var heller ikke i samsvar med moderne prinsipper for arkivorden. Proveniensprinsippet for ordning av arkiver fikk sitt internasjonale gjennomslag omkring 1900, med krav om at materiale fra samme arkivskaper ikke måtte brytes opp (Svendsen 2017:

234–237). Tidligere hadde pertinenssippet dominert, slik at materialet i stedet var blitt ordnet etter hva det gjaldt snarere enn hvilke organer og institusjoner som hadde produsert det. Andersens rendyrkede bruk av kronologisk ordning representerte nok et system for organisering av materialet i et arkiv. Her blir det dermed både konkret og tydelig hvordan Andersens samling og de arkivene som Tank kjente fra sin egen faglige praksis representerte ulike arkivaliteter. Samtidig blir det også tydelig hvordan disse ulikhetene bidro til Tanks nokså negative vurdering av Andersens arkiv: Ulikhetene oppfattes som svakheter ved den eldre samlingen.

Hoveddelen av Tanks rapport består av begrunnelsene for at samlingen hadde liten verdi. Argumentene dreier seg i stor grad om at tilgangen på historisk kildemateriale på Tanks tid var blitt så god at privatsamlinger som Andersens ikke lenger var særlig nyttige. Trykte utgaver var lettere tilgjengelig og i tillegg lettere å bruke fordi de var utstyrt med registre og krysshenvisninger. Da Andersen døde i 1810 fantes ikke slike utgivelser i særlig omfang, påpekte Tank, og på Andersens egen tid hadde samlingen derfor vært verdifull for «enhver der vilde studere Norges og Danmarks historie og administration» (Ms.fol. 518a s.37). Samtidig understreker han imidlertid at det meste av materialet i samlingen var avskrifter. De var produsert av Andersen selv og hentet fra kanselliarkivet og Rentekammeret, men gav ikke noe fullstendig bilde av disse arkivene og ville derfor altså ikke kunne erstatte dem som kildemateriale. Det lille antallet originaler som samlingen inneholdt har Tank markert i sitt register i hvert enkelt tilfelle. Andersen hadde samlet «mange verdifulle aktstykker om Norges historie», skrev Tank videre, men det var likevel en misforståelse å tro at det særlig var norske forhold som lå ham på hjertet (Ms.fol. 518a s. 37). Denne kommentaren er et direkte svar på Høverstads påstand om Andersens arbeid for Norge, men reflekterer også det største problemet som Tank støtte på i sitt arbeid med å skaffe oversikt over materialet: Til tross for at Andersen hadde lagt ned mye tid og store ressurser i å bygge opp samlingen og ordne den, kunne Tank ikke se at hans «papirer er samlet efter nogen bestemt plan eller i noget bestemt øiemed» (Ms.fol. 518a s. 37).

Antikvarer, samlere og private arkiver

På Tanks tid var statens arkiver offentlige institusjoner i nasjonens tjeneste. Historieskriving på sin side dreide seg om kritiske, kildebaserte undersøkelser av «wie es eigentlich gewesen», som Leopold von Ranke hadde formulert forskningsfagets maksime. På Andersens tid var både arkiver og historieskriving noe annet (Eriksen 2020). Dette representerer mer grunnleggende forskjeller enn noen av dem Tank påpekte i sin rapport. De berører dessuten også spørsmål om arkivalitet på mer dyptgripende måter enn de ulikhetene i ordningsprinsipper som er kommentert ovenfor. Statens arkiver var redskaper for politisk og administrativ styring av staten, som på Andersens tid var det eneveldige kongedømmet. De to hovedkildene for Andersens avskrifter, Kanselliet og Rentekammeret, var blant dette eneveldets sentrale arkivskapere. Den eneveldige statens arkiver inneholdt dokumenter som kunne være viktig bevismateriale for både statsapparatet og innbyggerne, for eksempel når det gjaldt eiendom og rettigheter. Likevel var de ikke offentlige og allment tilgjengelige institusjoner slik de senere ble, parallelt med at rikets innbyggere på sin side ble borgere i en nasjonalstat. Arkivene hadde heller ikke den tydelig doble funksjonen som ble utmeislet gjennom 1800-tallet: Å vise statens kontinuerlige og lange historie, både ved å inneholde kilder til denne historien og ved å materialisere den fysisk. Da det norske riksarkivet ble opprettet i 1817, var nettopp dette en sentral oppgave for den nye institusjonen i den nye nasjonalstaten: «å gi et samlet bilde av den norske statens historie», og dermed samtidig (be)vise denne statens eksistens langt tilbake (Svendsen 2017: 12). Ut fra en slik forståelse var arkiver og historieforskning også tett sammenflettet. På Andersens tid var historie derimot fremdeles «livets læremester», en samling nyttige eksempler å lære av, eller «fortellinger om fortidige ting og hendelser som blir overlevert til oss for at minnet om dem skal bevares og for å lære oss å leve godt og lykkelig», som Holberg formulerte det i sin lærebok i historie fra 1733 (Holberg 1733: 1, oversatt her). Lærdommen som de historiske eksemplene kunne gi gjaldt først og fremst politikk, statsmannskunst, religion og moral, det vil si verdier, egenskaper og ferdigheter som lenge ble oppfattet som relativt konstante og hevet over historisk endring (Koselleck 1985; Eriksen 2020). Historieskriving

var dermed heller ikke kritiske kildestudier, men først og fremst en form for litterær virksomhet og politisk analyse.

Private samlinger av arkivmateriale og eldre dokumenter var ikke uvanlige på 1700-tallet. Blant de store samlerne tidlig i århundret var Frederik Rostgaard (1671–1745), fra hvis samling Andersen også hadde fått avskrifter. Rostgaard var i tillegg Geheimearkivar, altså leder for Kongens eget arkiv, og velkjent både som samler og lærd gransker. Geheimearkivar var også Hans Gram (1685–1748), som i tillegg var kongelig historiograf og bibliotekar og som la grunnlaget for Geheimearkivets samling av diplomavskrifter. Grams etterfølger, Jakob Langebek (1710–1775), videreførte dette arbeidet og grunnla i tillegg *Det kongelige danske Selskab til den nordiske Histories og Sprogs Forbedring*. Selskapets formål var å samle bøker, dokumenter, portretter, kart, mynter og medaljer og annet som kunne kaste lys over dansk historie og å gi ut kommenterte samlinger av historisk materiale. Første bind av selskapets tidsskrift, *Danske Magazin*, utkom allerede i stiftelsesåret 1745. Etter de første seks bindene inntraff en lengre pause fram til slutten av 1700-tallet. Da Halvor Andersen ble valgt inn i selskapet i 1800, var nye bind av tidsskriftet under utgivelse. På dette tidspunktet hadde også selskapet selv bygget opp en betydelig samling av bøker og dokumenter.

Materialet som ble publisert i *Danske Magazin* kan sees som begynnelsen på arbeidet med historiske kildeutgaver som skjøt fart og ble mer systematisk gjennom 1800-tallet. Forordene som hver årgang var utstyrt med viser imidlertid også andre ideer enn de som lå til grunn for moderne kildebaset historieforskning. Den erklærte hensikten med å publisere det som lenge ble kalt «allehaande Smaastykker» var å tjene fedrelandets ære, bidra til allmenn opplysning og underholdning, samt å dyrke og foredle det danske språk (*Danske Magazin* 1745: 11–12). Her fremstår historie stadig som «fortellinger om fortidige ting og hendelser som blir overlevert til oss for at minnet om dem skal bevares og for å lære oss å leve godt og lykkelig» (jf. ovenfor). Samtidig hadde selskapets medlemmer en klar tilknytning til den samme kunnskapstradisjonen

som Rostgaard og Gram hadde representert en generasjon tidligere: den europeiske antikvarianismen. Det var innenfor disse rammene, like mye som i historieforskningen, at Andersens samlerprosjekt og arkiv også hørte hjemme. Til forskjell fra den litterære og fortellende historieskrivingen, var antikvarianismen systematiserende (Momigliano 1990). Antikvarene var samlere og interesserte seg for fortidens fysiske levninger. Dette gjorde at kunnskapen deres lenge ble oppfattet som en tidlig form for arkeologi (Schnapp 1996). Mange antikvarer var imidlertid også interessert i genealogi og spørsmål om eiendom og grenser, titler, rettigheter og privilegier. Derfor samlet de også tekstlig materiale som dokumenter, segl og mynter, epitafier og andre inskripsjoner. De utviklet tidlig en kritisk kompetanse i vurdering av slikt materiale. I dag tilskrives antikvarianismen derfor også stor betydning for utviklingen av moderne, kildekritisk historieforskning (Sweet 2004).

De private samlingene av arkivmateriale – deriblant Andersens – representerte en arkivalitet som var del av dette større bildet: Statens arkiver var relativt lukkede institusjoner som tjente Kongen og hans statsadministrasjon fremfor en vitebegjærlig offentlighet. Dette bidro til fremveksten av private samlinger, som på sin side var konsentrert om tematikker og materiale som samlerne selv fant interessante. De hadde derfor ikke som mål å speile forvaltningsorganenes arkiver, selv om materiale fra slike instanser kunne være gode kilder å øse av, slik tilfellet altså var for Andersen. Sammenlignet med arkivene som materialet var hentet fra, kunne slike samlinger derfor fortone seg uten «nogen saa bestemt plan for øiet», slik Tank oppfattet Andersen-samlingen. Prinsippene som lå til grunn var ikke forvaltningsorganenes rutiner, men samlerens egne interesser, smak, nettverk og preferanser.

Mens den litterære historieskrivingen i liten grad var basert på kritiske kildestudier, utviklet samlerne en mer praktisk kompetanse i håndteringen av materielle spor fra fortiden. Deres interesser og anliggende var imidlertid som regel mer av systematiserende enn fortellende art. Materialet i samlingene ble ordnet, kommentert og systematisert, men dannet bare sjelden grunnlag for

sammenhengende, fortellende fremstillinger. De fleste antikvariske samlere publiserte lite og la først og fremst arbeid i kataloger over egne og ev. andres samlinger. Bortsett fra den kronologiske organiseringen og omslagene som Andersen hadde lagt materialet inn i, vet vi lite om hvordan samlingen hans ble oppbevart før den ble overlatt til Universitetsbiblioteket. Organisering og ordning av både arkivmateriale, bøker og annet som samlingen kan ha inneholdt må likevel ha vært en viktig del av Andersens eget arbeid med den. Så lenge samlingene var private, var arkivsystemer og fysisk oppbevaring av materialet også det. Konvensjoner for oppbevaring av arkivmateriale, for eksempel ved hjelp av stifter og hyssing, går langt tilbake i tid (Peters-boka). Det praktiske arbeidet med å ordne og pleie samlingen var likevel en integrert del av samlerens lærde virksomhet. Andersen publiserte enkelte mindre artikler basert på materialet fra samlingen sin, blant annet i *Danske Magazin*. Selve ordningen og arbeidet med det fysiske materialet må likevel sees som en mer sentral del av hans arbeid.

Borgerdyd i de lærdes republikk

Da Halvor Andersen døde i 1810, ble det publisert minneord om ham i *Nyeste Kjøbenhavns Skilderie* og *Misceller*. Begge disse bladene henvendte seg primært til en borgerlig leserkrets i København. Tekstene er samstemte i sin fremheving av Andersen-samlingens størrelse og verdi, Andersens personlige egenskaper og – ikke minst – bruken av samlingen hans. *Misceller*, drevet av N.C. Øst, skrev at gjennom hele 40 år «offrede med utrættet Flid denne hæderlige Afdøde, enhver sin Fritime, sin meste, selvsparede Formue til Statens videnskabelige Tarv» (*Misceller* 1810, 19: 146), mens *Kjøbenhavns Skilderie* fremhevet at Andersen hadde eid «en Samling af næsten alle i det Danske Sprog udkomne ældre og nyere Skrifter, og lagde fortrinlig Vind paa at for skaffe sig gode Udgaver og velconditionerede Exemplarer « (*Kjøbenhavns Skilderie*, gjengitt i *Misceller* 1810: 148). Det som gav Andersens boksamling dens store verdi var imidlertid ikke først og fremst midlene som hadde gått med for å anskaffe den, eller de gode eksemplarene som den bestod av, men arbeidet som Andersen selv hadde

lagt ned i den. *Kjøbenhavns Skilderie* fremhevet at det nesten ikke var «en eneste Bog i hans Bibliothek, han ej har beriget med skrevne Anmærkninger, Berigtigelser og Henvisninger, som 40 Aars fortrolig Bekjendtskab med den Danske Literatur saa meget lettere satte ham istand til» (*Kjøbenhavns Skilderie*, gjengitt i *Misceller* 1810: 148). Gjennom dette arbeidet, påpekte *Misceller* på sin side, «nedskrev han Henvisninger, Berigtigelser, Oplysninger til Lovkyndighedens, Historiens og Sprogets Fremme, der trykte ville udgjøre flere Foliobind» (*Misceller* 1810, 19: 147). Det som fremfor noe gjorde boksamlingen «mageløs» og «uerstattelig» (samme, s 146) var altså Andersens egen bearbeiding av bøkene. Det var gjennom kommentarene og tilleggene han hadde forsynt dem med at han viste sin lærdom og dedikasjon, og det var gjennom dette arbeidet at samlingen fikk sin særlige verdi.

Dette speiler en forståelse av både bøker og av lærd arbeid som kan virke fremmed i dag. Her er bøkene ikke stabile og klart avgrensede objekter, ferdige produkter fra utgiverens eller trykkeriets side, men snarere elementer i en aktiv og kontinuerlig kunnskapsprosess. På samme måte som en ny bok bestod av rå materie som måtte bindes inn, slik at dens endelige utseende ble bestemt av eieren, ikke av utgiveren, innebar dette at innholdet på sin side ville komme til å gjennomgå en tilsvarende bearbeiding. Omtalen av Andersens skrivearbeid gjør det dessuten tydelig at notatene ikke ble oppfattet som private, men reflekterte en forståelse av bøker som medium og kommunikasjonsform som både Andersen og hans samtidige delte. For enhver leser ville kommentarene som Andersen hadde forsynt bøkene sine med, representere en tilleggsverdi sammenlignet med andre eksemplarer av samme bok. Bokhistorikeren William Sherman kaller slike notater for leserens dialog med både forfatteren og senere lesere. Han understreker også at oppfatningen av «rene» bøker som mer verdifulle og notater og merker som en form for skadeverk er av nyere dato og særlig hører sammen med etableringen av offentlige biblioteker (Sherman 2008:158). Tidligere var gode og fyldige håndskrevne tillegg og kommentarer betraktet som en berikelse, slik tilfellet altså også var med samtidens vurdering av Andersens samling.

Denne forståelsen av boksamling som aktivt skrivarbeid skaper i tillegg en tydelig sammenheng mellom Andersens bibliotek og arkivsamlingen hans. At de ulike delene av samlingen hans var tett forbundet, kommer også klart frem i minnetekstene. I tillegg til de foliobind som Andersens kommentarer alene ville utgjøre, skrev Øst i *Misceller* (ovenfor), var reskriptsamlingen hans slik at den «i Fuldstændighed overgaaer Alt hvad Rothe, Fogtmann, Schou, Rosenstand, Hedegaard o. fl. samtligen have bekendtgjort. Ogsaa dette hans litteraire Efterladenskab følger Bibliotheket» (*Misceller* 1810, 19: 147). *Kjøbenhavns Skilderie* fremhevet på sin side at «hans eneste og kjereste Syssel i de Timer han var fri for Embedsforretninger, var Læsning og Excerpeeren» (*Kjøbenhavns Skilderie*, gjengitt i *Misceller* 1810: 148). Skrivarbeid stod altså sentralt, enten det gjaldt kommentarer og tillegg i trykte bøker eller avskrifter og utdrag fra dokumenter og andre bøker.

Gjennom et tillegg til testamentet, skrevet året før han døde, fremhevet Andersen at gaven omfattet ytterligere et element, nemlig «min lovbog med alle deri værende trykte og skrevne supplementer og annotater» (gjengitt i Høverstad 1916: 439). Tank forklarer i sin rapport at dette delvis dreide seg om notater som var skrevet inn, delvis om løse ark lagt inn i lovboken. Tilleggene var basert på materiale fra Andersens egne samlinger og fra tilgjengelige trykte kilder. Tank konkluderte sin fremstilling med at «disse notater vil uten tvil kunne være av en viss nytte ogsaa i vor egen tid, om det end maa erkjennes at særdeles mange av hans notiser nu kun har kuriositetens interesse» (Ms. fol. 518a, s. 39). For Andersen må saken ha fortonet seg annerledes. Den sterkt bearbejdede lovboken kan betraktes som produktet av hele hans samlerliv, en konkretisering av det lærde arbeidet som samlingen representerte. Samtidig illustrerer den også hvordan Andersen-samlingen i ettertid fremstår som en hybrid, en underlig mellomting. Verken boksamlingen, arkivsamlingen eller lovboken stemmer overens med nåtidige kategorier for verdifullt materiale. Bøkene er «urene» og personliggjorte med notater og tillegg, arkivet forekommer ufullstendig og tilfeldig, mens lovboken – monumentet over Andersens lærde virke – altså vurderes som ren kuriositet.

Minneordene på sin side formidler derimot at samlingen ble vurdert som ganske annerledes verdifull og viktig i Andersens egen tid. Delvis skyldes dette at denne tidens lærde forholdt seg til andre kategorier for kunnskapsorganisering enn dagens forskere. Men et annet element er også viktig. Det fremheves i minneordene, men nevnes ikke av Tank: Andersens omgjengelighet, vennlighet og lærde hjelpsomhet. *Kjøbenhavnske Skilderie* skrev at «dels udlaante han med den sjeldneste Tjenstvillighed enhver af sine noksaa kostbare Boger og Haandskrifter, til enhver, som henvendte sig til ham; dels kunde enhver, som vilde udarbejde noget Værk i det Danske Sprog, finde Veiledning hos ham» (i *Misceller* 1810: 148). Dette er personlige egenskaper, men lovprisningen i *Misceller* viser at det også dreide seg om noe mer: «Visselig! denne beskedne, flittige Borgers Mening var retvis, hans Idræt evig hædrende, endskjøndt mindre gavnende, end hans Villie attraaede» (*Misceller* 1810: 146). Disse formuleringene knytter direkte an til det som i perioden ble kalt «borgerdyd» – viljen til å sette egeninteresser tilside og virke for allmennvellet. Begrepet kom til å stå helt sentralt i det sene 1700-tallets samfunnstenkning, svært ofte sammen med ideer om partiotisme. Historikeren Simon Schama har kalt periodens begeistring for borgerdyd en veritabel «cult of citizenship» (Schama 1989: xv). Etnologen Tine Damsholt har også påpekt at borgerdydsidealet innebar en ny form for selvbevissthet som var knyttet til nye ideer om borgerens rolle i sivilsamfunnet (Damsholt 2000: 202). Som borger hadde den enkelte både plikt og mulighet til å ta ansvar for fellesskapet og være med å forme samfunnet. De nye idealene skapte også en ny retorikk, bestemte måter å snakke om borgernes plikter og egenskaper på. Minneordenes omtale av Andersen speiler denne retorikken og formidler dermed ikke bare at han rent personlig var et godt menneske, men også at han var en god borger: Han arbeidet ikke bare for seg selv, men med sine gode egenskaper såvel som med sin samling bidrog han til fellesskapet av andre lærde som ville studere fedrelandets språk, historie eller «den skandinaviske Lovkyndighed» (*Misceller* 1810:146).

Mens Andersen levde, hadde bøkene og arkivet hans vært møtested for Københavns lærde. Samlingen i Andersens hjem sto til deres disposisjon og ble

oppfattet som en viktig ressurs for lærd arbeid, enten det gjaldt språk, historie eller jus. Da Abraham Kall og Rasmus Nyerup, også de historisk orienterte samlere, i 1800 planla utgivelser av historiske kildeskrifter, var Andersen blant mennene som de regnet med. Andersen hørte altså til i Københavns lærde miljø der både han, bøkene og arkivet hans hadde en aktiv rolle. Også i denne sammenhengen er minneordenes omtale viktig, og peker ut over en rent personlig karakteristikk. Egenskapene som fremheves refererer ikke bare til tidens begeistring for borgerdyd, men reflekterer også langt eldre idealer knyttet til «den lærde republikk». Verdier som tradisjonelt var blitt fremhevet her var nettopp vennskap, hjelpsomhet og generøsitet. Helt sentralt stod dessuten idealet om utholdenhet og dedikasjon – ofte formulert med den latinske termen *constantia* og med referanse til Seneca og stoicismen. (Miller 2000: 37–38 og ovenfor). Lovprisningen av Andersens utholdenhet og harde arbeid, sammen med nedtoningen av privatliv og andre interesser, har en tydelig gjenklang av disse gamle idealene. På samme måte som for idealet om borgerdyd innebærer dette dessuten at omtalen av Andersen ikke bare gjelder ham som privatperson og individ, men dreier seg om en skikkelse eller rolle. Dydene som ble fremholdt i den lærde republikk var en like viktig del av den lærde rollen som kunnskapen selv og dermed også del av det nettverket av respekt, samhandling, utveksling og dialog som republikken selv utgjorde. Uten disse egenskapene ville nettverket ikke fungere. Moderne arkivinstitusjoner har faste strukturer som blant annet omfatter åpningstider, reglementer for tilgang og bruk, prosedyrer for bestilling av materiale for konsultasjon og kvalifisert veiledning av brukerne. De private samlingene hadde ikke noe av dette. De var likevel ikke «private» i betydningen utelukkende forbeholdt sin eier. Snarere inngikk de i en annen type offentlighet enn den moderne, der adgang og bruk nettopp var regulert gjennom den lærde republikks idealer og konvensjoner. I en slik sammenheng gir det derfor liten mening å skille samlerens personlige egenskaper fra samlingen hans – begge var deler av samme helhet.

Hensikten med denne artikkelen har ikke vært å argumentere for at Gunnar Tank tok feil i sin vurdering av Halvor Andersens samling, eller at denne samlingen var *mer* verdifull enn det Tank kunne se. Snarere dreier det seg om *andre* verdier enn de som Tank søkte å lokalisere. For forskere som arbeider med dansk-norsk administrasjonshistorie i dag, vil utvilsomt nyere kildeutgaver eller arkivene selv representere langt mer relevant og fruktbart kildemateriale enn Andersens samling, nettopp slik Tank påpekte. Når problemstillingene dreier seg om arkiv- og samlingshistorie eller om historiske kunnskapspraksiser, tilbyr Andersen-samlingen derimot en svært verdifull inngang. Den kan fortelle om kunnskapspraksiser, kunnskapsfelleskap og former for «epistemisk dyd» som historisk har vært viktige, men som i stor grad blir usynliggjort – eller fremstår som meningsløse – når senere tiders normer brukes for å bedømme dem. På denne måten er Andersen-samlingen vitnesbyrd om en annen arkivalitet enn den som Tank representerte og som moderne arkiv- og historietenkning på mange måter viderefører.

Referanser

- Bjerring-Hansen, J. (2013). Vidensamfundets forhistorie. En introduktion til nyere, international udforskning af tidligmoderne videnskulturer ca. 1500-1800. *Fund og forskning i Det kongelige biblioteks samlinger*, 52, 423–458.
- Blair, A.M. (2010). *Too Much to Know. Managing Scholarly Information before the Modern Age*. Yale University Press.
- Damsholt, T. (2000). *Fædrelandskærlighed og borgerdyd. Patriotisk diskurs og militære reformer i Danmark i sidste del af 1700-tallet*. Museums Tusculanum forlag.
- Danske Magazin (1745), fortale.
- Darnton, R. (1982). What is the History of Books? *Daedalus*, 111(3), 65–83.
- Daston, L. & Galison, P. (2007). *Objectivity*. Zone Books.
- Daston, L. & Lunbeck, E. (Red.). (2011). *Histories of Scientific Observation*. University of Chicago Press.
- Dear, P. (1995). *Discipline and Experience. The Mathematical Way in the Scientific Revolution*. University of Chicago Press.
- Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie*, <https://danske.selskab.dk>
- Eriksen, A. (2020). *Livets læremester. Historiske kunnskapstradisjoner i Norge 1650-1840*. Pax forlag.
- Findlen, P. (1996). *Possessing Nature. Museums, Collecting, and Scientific Culture in Early Modern Italy*. University of California Press.
- Head, R.C. (2018). Early modern Archivality: Organised Records, Information, and State Power, c. 1500. Corens, L., Peters K. & Walsham, A. (Red.) *Archives and Information in the Early Modern World*. The British Academy, 29–52.
- Head, R.C. (2019). *Making Archives in Early Modern Europe. Proof, Information, and Political Record-Keeping, 1400–1700*. Cambridge University Press.
- Holberg, L. (1733). *Synopsis Historia Universalis*. J.J.Høpffner.
- Høverstad, T. (1916). Halvor Andersen og det norsk universitet. *Syn og segn*, 22(9), 432–444.
- Koselleck, R. (1985). *Futures past: on the semantics of historical time*. Cambridge University Press.
- Miller, P.N. (2000). *Peiresc's Europe. Learning and Virtue in the Seventeenth Century*. Yale University Press.
- Misceller*, 19 (1810), 146–148 (inkludert tekst sitert fra Nyeste Kjøbenhavns Skilderie).
- Momigliano, A. (1990). *The Classical Foundations of Modern Historiography*. University of California Press, Berkeley.

- Mordhorst, C. (2009). *Genstandsfortællinger. Fra Museum Wormiannum til de moderne museer*. Museum Tusulanum Press.
- Rossi, P. (2017). *I filosofi e le macchine 1400–1700*. Universale economica Saggi
- Schama, S. (1989). *Citizens. A Chronicle of the French Revolution*. Random House.
- Schnapp, A. (1996). *The Discovery of the Past. The Origins of Archaeology*. British Museum Press.
- Shapin, S. (1995). *A Social History of Truth: Civility and Science in Seventeenth-Century England*. University of Chicago Press.
- Sherman, W.H. (2008). *Used Books. Marking Readers in Renaissance England*. Penn.
- Smith, P.H. (2006). *The Body of the Artisan. Art and Experience in the Scientific Revolution*. University of Chicago Press.
- Svensden, Å. (2017). *Arkivet. En beretning om det norske riksarkivet 1817–2017*. Press forlag.
- Sweet, R. (2004). *Antiquaries. The Discovery of the Past in Eighteenth-Century Britain*. Hambledon and London.
- Thime, T. (2016). *Til Underretning for Posteriteten. Arkiv og arkivbeskrivelse i Norge fram til 1817*. Riksarkivets skriftserie 44.
- Weidling, T. (2022). Arkivhistorie som et moderne kunnskapsfelt. *Norsk Arkivforum*, 29, 123-170.

Utrykt materiale:

Nasjonalbiblioteket: Ms.fol.518a. Tanks rapport om Andersens samling, digitalt tilgjengelig: <https://www.nb.no/items/263762ccda1e041ff5221c3d68d40f50?page=0>

Ad fontes! Arkivene som kunnskapsressurs i tidlig nytid, 1500-1800

Torkel Thime, spesialrådgiver, Arkivverket
toth@arkivverket.no

Sammendrag

Norsk arkivhistorie har primært handlet om de som skapte og forvaltet arkivene. Brukerne er mindre synlige. Denne artikkelen forsøker å vise hvem brukerne var i tidlig nytid, hvilke arkiver som ble benyttet, hva de ble brukt til, hva slags kunnskap som ble skapt og hvordan denne ble formidlet. Arkivkaperne brukte egne arkiver til administrative og økonomiske formål. Allmuens behov for å sikre sine rettigheter var et helt sentralt element i norsk arkivforvaltning allerede fra 1500-tallet. Periodens topografiske og historiske publikasjoner gir et rikt bilde av hvordan arkivmateriale ble brukt til å skape kunnskap om fortiden og hvordan denne kunnskapen ble formidlet til allmennheten. Topografer og historikere brukte først og fremst arkiver som fantes i deres nærrområder: i lens- eller amtsarkivene, byarkivene, embetsarkiver på embetsgårder, gårdsarkiv og egne private samlinger. Arkivene i København spilte en langt mer beskjeden rolle. Kunnskap om fortiden ble formidlet gjennom de skriftene som ble mangfoldiggjort og publisert i perioden. Mange av disse skriftene fikk en omfattende leserkrets i store deler av det norske samfunn. De topografiske og historiske skriftene samt allmuens bruk av arkiv til rettslige formål bidro til å skape en utbredt bevissthet om arkivenes betydning som kunnskapsressurs.

Nøkkelord: Arkivhistorie, kunnskapshistorie

Abstract

The archives as a knowledge resource in the early modern period

Norwegian archival history has primarily been about those who created and managed the archives. The users are less visible. This article attempts to show who the users were in the early modern era, which records were used, what they were used for, what kind of knowledge was extracted and how it was disseminated. The archive creators used their own records for administrative and financial purposes. The public's need to secure their rights was a central element in Norwegian archival management already from the 16th century. The period's topographical and historical publications give a rich picture of how archival material was explored to create knowledge about the past and how this knowledge was communicated to the public. Topographers and historians primarily researched on records that existed in their immediate areas: in the county archives, city archives, records kept by the office-holder, farm records and their own private collections. The archives in Copenhagen played a far more modest role. Knowledge of the past was conveyed through the writings that were multiplied and published during the period. Many of these writings gained an extensive readership in large parts of Norwegian society. The topographical and historical writings as well as the general public's use of archives for legal purposes contributed to creating widespread awareness of the importance of archives as a knowledge resource.¹

Keywords: Archival history, knowledge history

Innledning

Norsk arkivhistorie har først og fremst vært fortellingen om de ulike arkivinstisusjonene, fagets utøvere, arkivbestanden de forvaltet, deres arbeidsoppgaver og arkivfagets utvikling. Dette perspektivet preger Åsmund Svendsens (1967-) bok om Riksarkivet fra 2017 (Svendsen 2017). Det samme gjelder tidligere riksarkivar John Herstads (1936-) beretning om Henrik Wergeland og hans

arbeid om Riksarkivarembetet gjennom 175 år (Herstad 2008; 2016). Skriftene om statsarkivene, som i hovedsak begrenser seg til statsarkivene i Trondheim, Oslo og Bergen, følger det samme mønsteret (Dahl 1996; Løvlien 2000; Nedrebø 1998-2007). De få kommunearkivbeskrivelsene er likedan (Wiesener 1914; Juhasz 1977; Storhaug 1986; Thingsrud 1987 og Fidjestøl 2008). En gjennomgang av norsk arkivlitteratur viser at dette har vært en lang tradisjon (Askjem 1991).

Norsk arkivhistorie i tidlig nytid er, med noen få unntak, svært tynt beskrevet. Noen få artikler drøfter i hvilken grad arkivbestanden på Akershus slott kan karakteriseres som et riksarkiv fra tidlig 1300- til 1500-tallet (Blix 1964: 175; Koht 1927: 7; Kjellberg 1999: 13). Tiden mellom 1500 og 1800 er bare kort berørt (Bech 1842; Birkeland 1922: 42; Steinnes 1941: 5; Kiil 1969: 21–22).²

Den tyske historikeren Markus Friederich (1974-) har en bredere tilnærming i boka *Die Geburt des Archivs. Eine Wissensgeschichte* fra 2013. Boken dekker senmiddelalder og tidlig nytid. Et av hans hovedpoenger er at arkivene ikke levde i et vakuum, men ble påvirket av samfunnet utenfor. Arkivene ble brukt til vidt forskjellige formål der interessene var ulike og til dels motstridende. En historie om arkiv som kunnskap kan, ifølge Friederich, ikke begrenses til en analyse av arkivkataloger og bevaringspraksiser. Den må vise i hvilken grad, hvordan og av hvem arkivene «was utilized in everyday life» (Friederich 2018: 4-5).

I denne artikkelen er nettopp målet å endre perspektivet fra arkivinstusjonene og utøverne av faget sin synsvinkel til arkivbrukerne. Hvem brukte arkivene som var oppbevart i arkivdepotene, hvilke arkiver undersøkte de og hva brukte de arkivene til? Arkivdepotene og arkivene var grunnlagsmateriale for kunnskap om fortiden, den nære og den fjerne. Først og fremst trengte arkivskaperne arkivene for å opprettholde kunnskap om tidligere handlinger, avtaler og forpliktelser. Tilgjengelige arkiver var også et vilkår for kunnskap om rettssituasjonen, både mellom private rettssubjekter og mellom myndigheter og folk. I tillegg ble

arkivene en relevant kilde til kunnskap om samfunnet. I denne artikkelen vil jeg forsøke å vise

1. hvem arkivbrukerne var
2. bruksformålene (hva slags kunnskap ble skapt og hva den ble brukt til)
3. hvilke arkiver som ble benyttet
4. hvordan og til hvem kunnskapen ble formidlet

Tidligere forsøk på å besvare disse spørsmålene har bare delvis gitt resultat. Mitt kildemateriale bestod da i hovedsak av arkivmateriale fra lensherre og amtmann/stiftamtmann i tillegg til stattholder- og slottslovarkivene på Akershus slott. Disse var ansvarlige for henholdsvis lens-/amtsarkivene og Akershusarkivet. Dette var i perioden 1500-1800 landets viktigste arkivdepoter. Noen brukergrupper og bruksformål er svært synlige i dette kildematerialet. Det gjelder først og fremst arkivskaperne og deres bruk av eget arkivmateriale, men også vanlige folk som hadde behov for å sikre sine økonomiske og rettslige interesser. Disse brukerne og bruksområdene har jeg skrevet om tidligere (Thime 2016; 2019; 2021; 2023). I denne artikkelen vil jeg gjengi hovedtrekkene. Kildematerialet fra lensherre, amtmann, stattholder og andre offentlige arkivskapere inneholder svært få opplysninger om annen arkivbruk.

Perioden fra 1500 til 1800 var preget av store vitenskapelige og teknologiske fremskritt, bedre utdanningsmuligheter og økt lesekyndighet i brede lag av samfunnet (Byberg 2007: 21-22, 112-113). Papir erstattet etter hvert det mer kostbare pergamentet og ble vanlig i Europa fra tidlig på 1500-tallet. Boktrykkerkunsten muliggjorde masseproduksjon av trykksaker. Trykksakene fikk stor spredning blant Europas befolkning. Det var først og fremst teologiske eller religiøse publikasjoner, men også juridisk, naturvitenskapelig og ikke minst historisk litteratur. Den økende interessen for vitenskap og økonomi, historie og oldsaker skapte grobunn for en ny litteratursjanger, den historisk-topografiske. En litteratur som ifølge Steinar Supphellen (1939-) «med visse historiske

innslag prøvde å gje ei skildring av større eller mindre deler av Noreg med noko ulik vekt på naturtilhøve, næringsliv og folkeliv» (Supphellen 1979: 198).

«Ad fontes!», til kildene, var renessansehumanistenes programerklæring. De var preget av en fornyet interesse for antikken. Den skulle fortrinnsvis studeres gjennom de originale verkene. Det var annerledes med nyere historie. Her manglet autoritative skrifter. Ny kunnskap måtte skaffes til veie. Det gjorde man først og fremst på grunnlag av arkivdokumenter og andre gjenstander fra fortiden. Dette endret etter hvert historieskrivingen fra en filosofisk til en mer kildenær fortelling. Historikerne ble påvirket av antikvarianismen, fortidsstudier basert på historiske levninger.

Det ble trukket klare skillelinjer mellom historikernes og antikvarenes interesser og arbeidsmetoder. Både historikere og antikvarer betraktet historiefaget som en mer opphøyet, litterær, etisk og filosofisk disiplin, først og fremst knyttet til det universelle, de storpolitiske tema og hendelser. Antikvarene var mer rettet mot det lokale og konkrete (Sweet 2004: 1-4). Folkloristen Anne Eriksen (1958-) kaller det to ulike kunnskapstradisjoner. Den historiske var mest opptatt av selve historiefortellingen, kronologien og dens politiske og moralske implikasjoner for nåtiden. De refererte sjelden til arkivmateriale. Antikvarene derimot var mest opptatt av fortidslevninger og hvordan disse skulle tolkes. Arbeidet var deskriptivt og preget av en systematisk beskrivelse av gjenstander, arkivmateriale eller andre fortidslevninger. De var også mer opptatt av det lokale og mer stedsorienterte (Eriksen 2007: 18-30). De to kunnskapstradisjonene påvirket likevel hverandre. Flere forfattere virket innenfor begge sjangerne. Det gjaldt blant andre Absalon Pedersson Beyer og Peder Claussøn Friis på 15-1600-tallet og Ludvig Holberg, Gerhard Schøning og danskfødte Peter Frederik Suhm på 1700-tallet.

Antikvarer over hele Europa var fascinert av sporene fra fortiden og eldre kulturer og etablerte gjerne egne gjenstandssamlinger, særlig slike som vitnet om viktige personer og hendelser. Den historisk-topografiske litteraturen gjorde

flittig bruk av gamle levninger, også arkivmateriale. Eksempler på denne typen litteratur finnes helt tilbake til midt på 1500-tallet, men den fikk et langt større omfang utover 1700-tallet. Den var heller ikke noe særnorsk fenomen (Sweet 2004: s. 8-9).

Eriksen betegner den historisk-topografiske litteraturen som norske antikvarers foretrukne sjanger, der antikviteter eller oldsaker var ett av flere emner. Historisk-topografisk litteratur er ifølge Eriksen hovedkilden til norsk 1700-talls antikvarianisme (Eriksen 2014: 31). Men den er også en hovedkilde til kunnskap om hvordan arkivmateriale ble brukt utover de økonomisk-administrative og rettslige formål. Flere forfattere, både av historisk-topografiske og rent historiske verk, forteller om bruken av arkiver og arkivinstitusjoner i forordet. Enda mange flere henviser til arkivkilder og hvor disse var oppbevart i hovedteksten. Men i mange tilfeller opplyser ikke forfatterne hvor de har sine opplysninger fra. I noen tilfeller aner vi at opplysningene trolig er hentet fra arkivene, mens andre ganger virker fortellingen i større grad basert på litteratur og muntlige kilder.

Min analyse er utelukkende basert på sikre referanser til forfatternes arkivbruk. 109 rene historieverk og historisk-topografiske skrifter er gjennomgått, det eldste fra 1540-årene og det yngste fra 1799.³ Da har jeg utelukket fjorten topografiske verk fra andre halvdel av 1700-tallet som helt mangler historiske betraktninger (se vedlegg 3). Skrifter som er forfattet før 1800, men publisert senere er også tatt med. Skriftene er digitalt tilgjengelige, hovedsakelig på Nasjonalbibliotekets nettsider. Forfatternes forord og innledninger er gjennomlest i sin helhet. I tillegg har jeg søkt i fritekst på et stort antall relevante søkeord for å finne spor av arkivbruk. Gjennomlesing av bøkene i sin helhet ville tatt mer tid enn jeg har til rådighet. OCR-behandlingen i Nasjonalbiblioteket er imidlertid langt fra fullkommen. Programvaren feiltolker ofte bokstavene, særlig de gotiske. Jeg kan derfor ha oversett forekomster. I tillegg har jeg utelatt to skrifter som er nevnt i litteraturen, men som ikke er digitalt tilgjengelige: en liten beskrivelse av Oppdal fra 1689 skrevet av presten Andres Hanssøn Bernhoft

og Peter Werløes beskrivelse av Kjøllefjord 1741 (Sandnes 1970: 16-18). Jeg har, med noen få unntak, også utelatt svarene på 1743-spørsmålene fra Danske kanselli (se nedenfor). Derfor må mine estimater om arkivbruk oppfattes som minimumsanslag.

Arkivbrukerne

De som skapte arkivene

De geistlige var trolig først ute med å bruke dokumenter i Norge, særlig i forvaltningen av det geistlige jordegodset. De førte brevbøker der de protokollerte sin brevveksling. Etter reformasjonen ble klostrene avviklet. Biskoper og prester ble kongens embetsmenn. Prestene beholdt sine arkiver på embetsgården, men noe ble også avlevert til biskopens arkiv, kalt stiftskisten (Bjerkås 1997: 17-19, 43-44).

De norske middelalderkongene var stadig på reise i riket og holdt et ambulende byråkrati. De geistlige blant dem var skolerte skrivere og håndterte de administrative oppgavene, deriblant brevekspedisjoner og arkivhold. Kongens kansler oppbevarte kongens segl, utferdiget kongens brev og førte også bok over kongens eiendommer. Noen kirker og slott fungerte som permanente ekspedisjonskontorer eller kansellier. Der vokste arkivbestanden mer enn andre steder. Kalmarunionen og unionsavtalen med Danmark i 1450 skapte en felles sentraladministrasjon i Danmark. Kanslerembetet ble svekket og opphevet i 1679. Stattholderembetet ble etablert i 1572. Stattholderen var kongens stedfortreder i Norge og holdt til på Akershus slott. Han var ofte også lensherre i Akershus, senere stiftamtmann. Kombinasjonen av stattholder, kansler og riksskriver med tilhørende skriverstue utgjorde noe i retning av en norsk sentralforvaltning.

Fra 1628 til 1660 ble det opprettet flere sentrale fagetater i Norge: myntmester, generalpostmester, generaltollforvalter, skoginspektør, overberghauptmann og et kollegialt overbergamt samt et embete som generalskipsmåler. Før 1660

utgjorde lenet og lensherren det øverste lokale myndighetsområdet i Norge, deretter amtet og amtmannen. Etter 1660-årene bestod forvaltningen i hovedsak av amtene, oppebørselsetaten, bergetaten og militæretaten (Thime 2016: 22-25, 39-43).

Byene hadde et visst selvstyre fra middelalderen. Et byråd, bestående av byens borgere, ledet av en borgermester, styrte byen. Byrådet fungerte også som domstol. Fra 1660 endret byrådet navn til magistrat og ble et statlig embetsorgan. I de større byene hadde magistraten flere underordnede tjenestemenn. Kongelig tilsatte rådstueskrivere og byskrivere førte rettsprotokollene. Magistraten tilsatte folk i lavere stillinger som vektere, stadsmusikanter, kemnere, underfogder m.v. Magistraten satt dessuten i flere kommisjoner med ansvar for kirkens eiendommer, skolevesenet, havnevesenet, fattigvesenet osv. Da byrådet mistet sin funksjon som borgerrepresentasjon, oppstod faste borgerutvalg, gjerne kalt de eligerte menn. De fikk til dels stor innflytelse på byens styre.

Rådstueretten var domstol i byene. Bygdetingene var førsteinstans på landsbygda der sorenskriveren var dommer fra 1591. Saker fra bygdetingene kunne innstevnes til lagmannen i vedkommende lagsokn. Fra 1662 ble bytinget innført som byens domstol i første instans og rådstueretten som mellominstans mellom byting og lagmann. Overhoffretten ble opprettet i 1666 og erstattet de norske herredagene som høyeste norske rettsinstans.

Gruve- og jernverkseiere, godseiere, grossister, trelast-, fiskeeksportører og skipsredere utgjorde periodens større private foretak. Disse virksomhetene skapte og var avhengige av arkiv på samme måte som offentlig forvaltning.

Privat og offentlig forvaltning (sivil, kirkelig og militær) hadde det til felles at de ikke kunne fungere skikkelig uten arkiver. Arkivene måtte stadig konsulteres, de nyeste oftest, de eldre sjeldnere. Tidligere pålegg, bestemmelser, avtaler og forpliktelser måtte være tilgjengelig når virksomhetene skulle gjennomføre sine oppgaver. Embetsinnehaverne var ansvarlige for virksomhetens arkiv. Ved

embetsskifter ble arkivene gjennomgått og arkivfortegnelser utarbeidet. Derved sikret man at arkivene ble korrekt overført til etterfølgeren, at de var intakte og tilgjengelige (Thime 2016: 122-179).

Biskopene, lensherrene og amtmennene var i all hovedsak danske og hørte til det øverste sosiale sjiktet. Prestene måtte ha latinskole, fra 1629 teologisk embetseksamen. Danske «skriverkarle» med erfaring fra danske len og embeter startet på 15- og 1600-tallet gjerne som lens- og amtsfullmektiger for siden å gjøre karriere i det norske embetsapparatet. For sivile embetsmenn ble juridisk universitetsutdanning et krav fra 1736. Rekrutteringen til offentlig forvaltning ble mer formalisert og etter hvert også fornorsket. Felles for de alle var kravet om skriveferdigheter, en viss utdanning, administrativ erfaring og forvaltningskunnskap (Thime 2016: 181-188. SNL: Embetsstanden og teologi).

Allmuen

Leseferdigheten blant allmuen i Norge var trolig utbredt lenge før allmueskolen ble innført i 1739. Mye tyder på at mange kunne lese også på 1600-tallet (Byberg 2007: 21-22, 112-113). Leseferdigheten rettet seg ikke bare mot bøker, men også arkiver. Mange bønder oppbevarte dokumenter som hadde tilknytning til gården. Det var gjerne adkomstbrev, heftelser og rettslige avgjørelser som dokumenterte gårdens rettigheter og plikter. Dersom det oppstod en tvist, var det vanlig at partene la frem eldre dokumenter som kunne underbygge påstander. Rettsprotokollene er fulle av henvisninger til gamle pergamentsbrev, skiftebrev, makeskifter, skjøter, kjøpebrev osv. som ble fremlagt for å belyse eller underbygge et saksforhold.

Uoverensstemmelser mellom private rettssubjekter ble ofte henvist til retten slik at saksforhold og ansvar kunne avklares. Rettsarkivene var derfor ikke først og fremst til for domstolens interne bruk, men primært for å trygge befolkningens rettsikkerhet. Domstolens avgjørelser ble protokollert og kunne konsulteres av allmuen ved behov.

Historikere, antikvarer og topografer

Renessanseantikvarene var først og fremst opptatt av antikkens mynter, manuskripter, innskripsjoner, gamle dokumenter og ulike arkeologiske levninger. Etter hvert som aktiviteten spredte seg til Nord-Europa, ble interessen rettet mot landenes egen fortid og lokale gjenstander. I Norge og Norden innebar dette først og fremst det gamle norrøne samfunnet, dets gravhauger, runeinnskrifter og dokumenter. Man fikk øynene opp for nye innfallsvinkler og nye kilder til kunnskap om fortiden. Studiet av fortidslevninger, der disse fikk tale for seg selv, skulle bidra til å kaste lys over tidligere tiders hverdagsliv, kunst, språk, politikk og religion. Slik sett hadde antikvarene, eller oldsaksgranskerne, mer til felles med vår tids moderne forskere og profesjonshistorikere enn samtidens nasjonale historikere og deres beretninger om høvdinge, konger og krigere. 1800-tallets vektlegging av empiri og Leopold von Rankes (1795-1886) motto «wie es eigentlich gewesen war» har sitt direkte opphav i antikvariske arbeidsmetoder (Sweet 2004. xiv-xviii og 1).

Renessansen og reformasjonen vekket til live en bevissthet omkring fedrelandets historie. I første halvdel av 1500-tallet hadde flere europeiske land utarbeidet sine lands historieverk. I Norge ble lagmennene førende i arbeidet for å tilgjengeliggjøre historisk kildemateriale, delvis fordi de gamle norske lovene måtte oversettes til dansk for å kunne forstås. Lagmann Anders Sæbjørnsson (levde i første halvdel av 1500-tallet) i Oslo oversatte Landsloven med retterbøter omkring 1507 (Robberstad 1976: 217, 226). Til denne utarbeidet han også en kongerekke og kongelig stamtavle. Boken fikk stor betydning og inntok plassen som Norges egentlige lovbok. Den ble sitert i domsakter og fantes i avskrift i nesten hver skipreide. 80 avskrifter som er fra årene 1543-1604 er fortsatt bevart. Boken var angivelig den mest utbredte og leste blant Norges lesekyndige i andre halvdel av 1500-tallet (Bull, E. 1923: 132). Lagmennene Laurents Hanssøn i Stavanger (død etter 1551), Mattis Størssøn i Bergen (-1569) og Jon Simonssøn på Agdesiden (1512-1575) var sammen med Sæbjørnsson førende i arbeidet med saga- og lovoversettelser fra norrønt (Storm 1881: LII, LVIII).

Allerede før reformasjonen finner vi tegn på historiske og humanistiske interesser hos norske geistlige. Biskop Olav Torkelsson (-1535) i Bergen var en av dem. Erkebiskopene Erik Valkendorf (-1522) og Olav Engelbrektsson (1480-1538) skaffet tyske og italienske humanister historiske og topografiske opplysninger om Norge (Storm & Karlsson 1901). Størssøn skrev en *Chronika* om de norske kongene frem til 1263 og om hanseatenes inntreden i Bergen (Ropeid 1970: 116). Absalon Pedersson Beyer (født i Aurland 1528, død i Bergen 1575) forfattet i 1567 *Om Norgis Rige*, der første del hører til den historiske, den andre til den antikvariske kunnskapstradisjonen. Peder Clausson Friis (prestesønn født i Egersund 1545, død i Valle 1614) skrev *Norriges oc omliggende Øers sandfærdige Bescriffuelse* i 1599 (trykt og publisert i 1632). Han forfattet både nasjonale historieverk og historisk-topografiske beskrivelser av ulike landsdeler (Bull 1958: 53-63). Blant Oslohumanistene regnes lektor ved Oslo katedralskole, Halvard Gunnarsson (født 1550, død i Oslo 1608), blant de fremste. Han forfattet kongekroniken *Chronicon regum Norvegiæ* i 1606. Dette var den første trykte Norgeshistorien på latin (Bull 1958: 75). Tormod Torfæus (født på Island i 1636, død på Karmøy 1719) fikk i 1659 stilling som kongelig translatør i nordisk historie. I 1662 ble han sendt tilbake til Island for å samle gamle manuskripter. I en kort periode var han kongelig antikvar med ansvar for å oversette gamle brev og dokumenter samt beskrive gamle samfunnsforhold i de nordiske landene. I 1682 ble han utnevnt til kongelig historiograf for Norge og utarbeidet en omfattende Norgeshistorie på latin. Hans *Historia rerum Norvegicarum* bygger på et stort kildemateriale og omfattet trolig det meste av norrøn litteratur. Verket ble trykt i 1711, men var lite utbredt i Norge. Det ble likevel en hovedkilde for det meste som ble skrevet om Norges eldre historie gjennom 1700-tallet, både i inn- og utland (Bull 1958: 153-156). Presten Jonas Ramus (prestesønn født i Aukra i 1649, død i Ringerike 1718) utga en rekke historiske verk om Norge. Hans historieberetninger ble populære både blant folk og lærde. De ble en vedvarende påminnelse om at Norge hadde en egen, heltmodig historie (NBL). Gerhard Schøning (kjøpmannssønn født i 1722, død i København 1780) regnes som

Norges første profesjonelle historiker. Han var født i Nordland, ble rektor ved Trondheim katedralskole, medstifter i Det Trondhjemske Selskab, professor ved Sorø akademi og til slutt geheimearkivar i København. Han skrev en rekke historieverk, deriblant trebindsverket *Norges Riiges Historie* i slutten av 1760-årene. Schøning var også en ivrig antikvar og topograf. Han forfattet flere skrifter innenfor disse kunnskapsfeltene (SNL).

Lokalhistorisk litteratur var en viktig del av norsk og europeisk historieskriving med røtter tilbake til 1500-tallet. *Hamarkroniken*, et lite skrift fra 1553 av ukjent forfatter, er karakterisert som Norges første lokalhistoriske arbeid. Originalen er gått tapt, men det ble laget mange avskrifter. Den eldste er fra tidlig på 1600-tallet. *Hamarkroniken* omtaler Hamars gyldne fortid tilbake til omkring 1300 og bygger både på skriftlige og muntlige kilder (Pettersen 1986: 16). En ukjent forfatter skrev *Bergens Fundats*, en bergenshistorie frem til 1559 (Ropeid 1970: 116). Ytterligere tre distriktsbeskrivelser er bevart fra slutten av 1500-tallet: en beskrivelse av Finnmark fra 1580-årene, *Ganndske Nommedalls leens beskriffuelse* (Namdal) fra 1597, begge av ukjent forfatter, og *Lofotens och Vestralens Beskriffuelse* fra 1591 av Erik Hansen Schønnebøl (født i Fyn ca. 1535, død ca. 1595). Schønnebøl var fogd i Salten fra 1577 og ble utnevnt til lagmann i Nordland fra 1587 (Næss 2014: 123). De tre siste skriftene handlet først og fremst om topografiske forhold, naturforhold, ressurser, folk og næringsliv, lite om områdenes historie. Slike topografiske beskrivelser, som oftest av preste gjeld og byer, doblet seg på 1600-tallet (fra fem til ti), for så å øke formidabelt på 1700-tallet. De var forfattet av embetsmenn og næringsdrivende fra samfunnets øvre sosiale sjikt. Opplysninger om historiske forhold og registrering av forninner var ofte en del av fremstillingen.

Overbergamtsforvalter og teolog Jens Essendrop (prestesønn født i Christiania 1723, død i Kongsberg 1801) forfattet en *Physisk-oeconomisk Beskrivelse over Lier Præstegield*. Den ble trykt i København i 1761. To-binds verket *Physisk og oeconomisk Beskrivelse over Fogderiet Søndmør*, utgitt 1762 og 1766,

var forfattet av presten Hans Strøm (prestesønn født i Borgund 1726, død i Hokksund 1797). Publikasjonen dannet mønster for de lokale historisk-topografiske skriftene i Norden. Han beskrev beliggenhet, grenser, administrativ inndeling, planteliv, dyreliv, næringer og befolkning i samtid og fortid. I andre bind beskrev han det enkelte prestegjeld, da også områdets historie og antikviteter. Det er særlig fortidsminner, kirker og gravhauger som omtales (Strøm 1762).

Et «Corresponderende Topographisk Selskab for Norge» ble etablert i Christiania i 1791. Formålet var å «samle og udbrede en nøjere Kundskab om Norge». Stiftamtmanden i Akershus, Frederik Moltke (født i Odense 1754, død i Ålborg 1836), presten Jacob Nicolaj Wilse (prestesønn født på Jylland 1736, død i Eidsberg 1801), Hans Strøm og amtsfysikus Hans Møller (proprietærsønn født nær Fredericia 1733, død i Porsgrunn 1796) var blant innbyderne (Bull et al. 1791). Foreningen utga i perioden 1792-1808 tidsskriftet *Topographisk Journal for Norge*. Medlemmer var forpliktet til å bidra med egne studier. De skulle beskrive et distrikt, et sogn eller by, en bedrift eller lignende. Presten og topografen Hans Jacob Willes (prestesønn født i Seljord 1756, død i Trondheim 1808) beskrivelse over Seljord dannet mønster for slike topografiske beskrivelser (Øverland 1909: 12). Dette mønsteret ble skjematisk presentert i tidsskriftets første nummer. Topografiske skrifter skulle utformes i fire hovedkapitler, hvert med flere underkapitler (se tabell 11). Mange av de skriftene som regnes til opplysningstidens topografiske litteratur i Norge ble publisert i tidsskriftet, ca. 30 til sammen. Flere av disse var forfattet tidligere uten å bli trykt, den eldste fra 1696. Til sammen ble det forfattet 86 historisk-topografiske skrifter på 1700-tallet.

Den intellektuelle eliten, gjerne kalt intelligentsia- eller dannelsesborgerskapet: professorer, prester, leger, advokater, dommere, kjøpmenn og høyere embedsmenn utgjorde kjernetroppene i antikvarianismen. Den tyske historikeren Jürgen Kocka (1941-) har særlig fremhevet hvordan statstjenestemenn preget det tyske

dannelsesborgerskapet på 1700-tallet (Kocka 1988: 70). Historikeren Astrid Swenson fremholder samspillet i alle de europeiske landene mellom ulike aktører og initiativer: enkeltpersoner og institusjoner, statlige og private, initiativer ovenfra og nedenfra, produsenter og forbrukere av historisk kultur. The Society of Antiquaries of London, verdens eldste antikvariske forening, ble opprettet i 1707. Utover 1700-tallet ble vitenskapelige selskap og akademier der historiske tema spilte en viktig rolle opprettet over hele Europa (Swenson 2013: 70). Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab, først kalt Det Trondhiemske Selskab, var det første i Norge, stiftet i Trondheim i 1760. Før 1800 var likevel denne typen kulturminnearbeid ingen bred folkelig aktivitet. Tidsskrifter og aviser var forbeholdt relativt få mennesker. Medlemskap i vitenskapelige og kulturelle foreninger var enda mer eksklusivt, for ikke å snakke om tilgangen til den internasjonale debatt (Swenson 2013: 15-18). Antikvariske sysler krevde ikke nødvendigvis mye kapital. Studier kunne utføres og gjenstander samles lokalt ofte uten særlige økonomiske utgifter. Samlinger av lokale funn og observasjoner, sammen med avhandlinger eller beskrivelser, kostet mer tid og energi enn penger. Men aktiviteten krevde utdanning, smak og ikke minst fritid. Slik sett var antikvariske aktiviteter ikke noe for allmuen. Det signaliserte kulturell kompetanse og ga etter lengtet kontakt med den lærde verdenen som lokale, ofte intellektuelt isolerte embetsmenn, hadde møtt under reiser og studier (Sweet 2004: 31-32).

Bergenslegen Henrik Høyer (død 1616) var en av de første norske samlere og etablerte en stor dokumentsamling. Han var av tysk borgerlig avstamning og studerte medisin ved Universitetet i Rostock (Thime 2016: 89, 219-222). Høyer, kollega og svoger Villads Adamssøn samt svigerfaren, den danske biskop Anders Foss (1543-1607), bygget opp en omfattende dokumentsamling i Bergen. Etter hans død ble imidlertid samlingen, etter kongelig påbud, overført til Danske kanselli. Slike påbud om overføring av eldre dokumenter og antikviteter til København ble gitt flere ganger på 15-, 16- og 1700-tallet. Høytstående danske embetsmenn i Norge etablerte dokumentsamlinger som de tok med til

Danmark etter endt embetstid i Norge, deriblant adelsmannen Christian Rantzau (1684-1781) som var stattholder og stiftamtmann i Norge (Thime 2016: 149). Disse forholdene bidro til at store dokument- og antikvitetsamlinger var relativt sjeldne her i landet. Embetsmenn i Norge med historisk-topografiske interesser bygget likevel opp egne samlinger bestående av naturalier, antikviteter, bøker og arkivdokumenter. Den velstående vossepresten Gert Miltzows (prestesønn født på Voss 1629, død samme sted 1688) samling omfattet norrøne sagatekster, lovtekster, jordebøker, manuskripter og mye annet. Samlingen var en viktig kilde til hans egne studier og publikasjoner (NBL om Miltzow). Fogden Ivar Wiel (født 1711 på Strømsø, død 1756) ble medlem av det danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog i 1751. Han holdt et stort bibliotek og etablerte en omfattende håndskriftssamling (Bricka 1887-1905 bind 18: 560). Borgermesteren i Bergen, Hildebrandt Meyer (kjøpmannsønn født i Bergen 1723, død samme sted 1785), skapte betydelige dokumentsamlinger til byens historie (Nicolaysen 1870: 12). Jernverkseier og mesén Carl Deichmans (bispesønn født i Danmark ca. 1700, død i Porsgrunn 1780) antikvariske samling var omfattende. Den bestod av bøker, manuskripter, arkivdokumenter og naturalier. Han var blant annet interessert i bergverkskshistorien, forsøkte å innhente dokumentasjon og publiserte i 1777 flere artikler om norske bergverk. Av andre personer som etablerte omfattende samlinger på 1700-tallet kan nevnes veier, måler og vraker Marcus Bærnholt (1703-1770) fra Kragerø. Han etterlot seg en stor samling avskrifter fra offentlige arkiv om byens historie. Han hadde også et stort bibliotek og en myntsamling (Ropeid 1970: 118).

Fortidsgranskerne: utdanning, sosial og geografisk tilhørighet

De 109 historieverk og historisk-topografiske skriftene som er gjennomgått, er skrevet av 71 norske forfattere, om norske forhold (se tabell 1 og 2 og vedlegg 1-3). Da regner jeg også med tre danskfødte med lang botid i Norge eller særlig interesse for norske forhold (Peder Hansen Schønneboel, 1535-1595, Erik Pontoppidan, 1698-1764 og Erik Johan Jessen, 1705-1783).

Tabell 1: Forfattere av skrifter med historisk innhold. Fire forfattere har vært aktive i flere perioder og telles derfor mer enn en gang. Antallet unike forfattere er kun 71. Sæbjørnsson er ikke tatt med her.

Aktive forfattere	Antall
1500-1549	1
1550-1599	7
1600-1649	3
1650-1699	7
1700-1749	11
1750-1799	46
Sum	75

Tabell 2: Antall verk med historisk innhold.

Periode	Historieverk		Historisk-topo- grafiske verk		Næringshistoriske verk		Sum
	Nasjo- nale	Lokale	Nasjo- nale	Lokale	Bedrift	Næring	
1500-1549	1	0	0	0	0	0	1
1550-1599	1	3	1	4	0	0	9
1600-1649	1	0	1	2	0	0	4
1650-1699	2	0	0	7	0	0	9
1700-1749	4	0	2	8	0	0	14
1750-1799	10	1	5	44	10	2	72
Sum	19	4	9	65	10	2	109

86 verk ble skrevet på 1700-tallet av 57 ulike forfattere. Tilsvarende tall for 15- og 1600-tallet er henholdsvis 10 av 8 og 13 av 10. Vi kjenner med andre ord bare til åtte forfattere i tillegg til Sæbjørnsson fra 1500-tallet, hvorav to har ukjent identitet. En av de åtte var også virksom tidlig på 1600-tallet. Historieskriving var med andre ord ingen utbredt aktivitet på 15- og 1600-tallet. Miljøet av lærde og intellektuelle som skrev om norsk historie og norsk landskap var heller ikke veldig stort på 1700-tallet, men økningen var markant. Forfatterne kjente i stor grad hverandres arbeid, noen kjente også hverandre personlig.

Veksten i antallet historiske verk og forfattere skyldtes i all hovedsak den historisk-topografiske sjangeren. Det er rimelig å regne med at flere enn de vi kjenner til arbeidet med historiske tema som enten aldri ble fullført eller som forble ukjente. I 1795 hadde Det topografiske selskapet 176 medlemmer, medlemskap som forpliktet. Det var forventet at de bidro med artikler (se nedenfor). Det gir i seg selv grunn til å anta at historiegransking, og da selvsagt også arkivstudier, omfattet flere enn de vi vet om.

Skribentene hadde som regel en felles yrkes- og utdanningsbakgrunn. De fleste var embetsmenn med universitetsutdanning (tabell 3). For perioden før 1600 fantes det ikke noen formelle krav om utdanning (se ovenfor).

Av de mest fremtredende forfatterne på 1500-tallet var to prester (Friis og Beyer) og én lagmann (Størssøn). Prestestanden dominerte kretsen av historiske forfattere. Over halvparten hadde teologisk utdanning og nesten en tredjedel arbeidet i geistlige stillinger. Mange hadde også fedre innenfor prestestanden. Denne dominansen er tydelig helt fra andre halvdel av 1600-tallet. I siste halvdel av 1700-tallet økte antallet forfattere kraftig. De geistlige beholdt dominansen.

Historisk og topografisk forskning ble primært utført av godt voksne menn relativt sent i livet. Faglige og personlige relasjoner ble utviklet først gjennom studier og ikke minst gjennom et langt yrkesliv. Mange embetsmenn flyttet flere ganger i løpet av sin karriere. Dermed fikk de et stort personlig nettverk både innenfor og utenfor egen yrkesgruppe.

Tabell 3: Forfatternes utdanningsbakgrunn i tidsperioden(e) da de skrev sitt verk. Universitetsstudier innebar i all hovedsak at man studerte ved Universitetet i København. Opplysningene er hentet fra ulike oppslagsverk, først og fremst Store norske leksikon og Norsk biografisk leksikon.

Utdanning	1500-1549	1550-1599	1600-1649	1650-1699	1700-1749	1750-1799	Sum
Teologi		1		6	4	28	39
Jus					1	13	14
Annen universitets-utdanning				1	4		5
Annet		1	1				2
Ukjent	1	5	2		1	6	15
Sum	1	7	3	7	10	47	75

Tabell 4: Forfatternes yrkesmessige bakgrunn i tidsperioden(e) da de skrev sitt verk. Til næringsdrivende regnes også gods-ljerværkseiere. Pedagoger omfatter rektorer og lærere.

Yrke	1500-1549	1550-1599	1600-1649	1650-1699	1700-1749	1750-1799	Sum
Geistlige		2	1	5	2	23	33
Lagmenn	1	1					2
Amtmenn				1	2	4	7
Sorenskrivere						4	4
Fogder		1			1	1	3
Næringsdrivende					1	2	3
Militære						2	2

Yrke	1500-1549	1550-1599	1600-1649	1650-1699	1700-1749	1750-1799	Sum
Andre embetsmenn					2	8	10
Pedagoger			1	1	1	1	4
Andre					1	1	2
Ukjent		3	1			1	5
Sum	1	7	3	7	10	47	75

Tabell 5: Gjennomsnittsalder for forfatterne, der alder er kjent, da de skrev sine ulike verk. Flere personer er med flere ganger med den alder de hadde da de ulike verkene ble skrevet.

Tidsperiode	Snittalder	Antall personer/verk med kjent alder
1500-1549		
1550-1599	51	4
1600-1649	63	3
1650-1699	50	11
1700-1749	52	13
1750-1799	49	70
1500-1799	49	99

Medlemskap i ulike foreninger ga også muligheter for betydelig nettverksbygging. Fra midten av 1700-tallet vokste det overalt i Europa frem klubber og akademier, hemmelige ordener og lærde selskaper. Norge fikk en egen løse av frimurerordenen i 1749. Det Trondhiemske Selskab fra 1760 er

allerede nevnt. I perioden frem til 1800 hadde selskapet 360 medlemmer. Patriotiske sogneselskap og landhusholdningsselskaper ble etablert i flere deler av landet, det første for Sunnmøre av sorenskriver Melchior Falch og sogneprest Hans Strøm i 1773. «Det Nyttige Selskab» ble opprettet i Bergen i 1774. I 1776 ble det etablert tre landhusholdningsselskap: i Stavanger amt, Inderøy og i Romsdals amt. Året etter stiftet amtmann Adeler «Bratsberg Amts oeconomiske Opmuntringsselskab», i 1778 lagmann H. Colbjørnsen «Det Aggerhusiske Patriotiske Selskab». Byborgere, embetsmenn og proprietærer ledet selskapene. De arbeidet for landbruks- og næringsutvikling og utga allmenntilgitt skrifter. Klubber og foreninger så dagens lys i nesten alle norske byer (Bull 1958: 406).

«Det Corresponderende Topographiske Selskab for Norge» ble som nevnt opprettet i 1791. «Ordinære» medlemmer forpliktet seg til å utarbeide topografiske beskrivelser. «Ekstraordinære» medlemmer hadde ingen slik forpliktelse, men kunne innlevere andre bidrag til kunnskap om landet. I begynnelsen talte selskapet 133 medlemmer, 176 og flest i 1795. I 1800 offentliggjorde selskapets tidsskrift en medlemsoversikt, som da viste 139 medlemmer (*Topographisk Journal for Norge*, 1792/93 Vol. 1 Nr. 1-4, 3. hefte: 13-14, 135; 1794/95 Vol. 3 Nr. 9-12, 11. hefte: 130; 1799/00 Vol. 7 Nr. 24-26, 26. hefte: 193ff). Her er også medlemmenes yrke oppgitt (se tabell 6). Prestestanden utgjorde hele 39 prosent av medlemsmassen, langt flere enn noen andre yrkesgrupper. Offiserene var den nest største gruppen med 11 prosent. Dette var i all hovedsak en klubb for embetsmenn og offentlige tjenestemenn. Her finner vi ingen bønder og bare noen ganske få næringsdrivende. Bildet er ikke helt ulikt det vi finner ellers i Europa.

Tabell 6: Medlemmer i Det korresponderende Selskab for Norge året 1800 fordelt på yrkeskategorier. Magistratgruppen omfatter rådmenn, borgermestere, presidenter og byfogder.

Yrkeskategori	Antall	Prosentandel
Amtmann	5	4
Fogd	4	3
Magistrat	6	4
Sorenskriver	10	7
Assessor	5	4
Geistlig	54	39
Offiser	15	11
Lege	4	3
Andre embetsmenn	13	9
Næringsdrivende	9	6
Annet	12	9
Ukjent	2	1
Sum	139	100

Forfatterens bosted var gjennom hele perioden nokså jevnt fordelt mellom by og land (se tabell 7). Flere flyttet fra sted til sted gjennom sin yrkeskarriere, til ulike deler av landet og mellom by og land. Bosted var mindre utslagsgivende enn utdanningsbakgrunn og yrke.

Tabell 7: Antall forfattere av historisk-topografiske verk etter bosted by/land.

Periode	By	Land	Ukjent
1500-49	1		
1550-99	4	3	2
1600-49	1	2	1
1650-99	4	6	0
1700-49	6	4	4
1750-99	16	29	25
	32	44	32

Foreningsdeltakelse på 1700-tallet regnes primært som et byfenomen. Det kunne derfor være nærliggende å tro at historisk-topografiske forfattere og medlemmer i vitenskapelige og topografiske foreninger også stort sett holdt til i byene. Det var imidlertid ikke tilfellet (se tabell 8). Topografiske beskrivelser var stedsbeskrivelser. Det vanligste var å beskrive et prestegjeld, sjeldnere byer og større områder som fogderier og amt. De fleste forfatterne var som nevnt prester, og prestene bodde som regel i sine prestegårder på landsbygda. Det samme gjaldt en del andre embetsmenn som offiserer, sorenskrivere og fogder, skjønt noen av disse også bodde i byene selv om de administrerte et landdistrikt. Som i Europa ellers hadde offentlige tjenestemenn begrensede ressurser til å forfølge sine topografiske, antikvariske og historiske interesser. Lokale studier var innenfor deres økonomiske og tidsmessige rekkevidde (Eriksen 2014: 29). De skrev om steder de kjente godt, gjerne områder der de vokste opp, arbeidet eller bodde. Sansen for vitenskapelig arbeid hadde de fått gjennom sine studier, en interesse som fikk næring gjennom faglige nettverk og medlemskap ulike foreninger.

Tabell 8: Medlemmer i Det korresponderende Topographiske Selskab for Norge, året 1800 fordelt på bosted i amt, stiftamt og by/land

Amt	Antall	Stiftamt	Antall	By/land	Antall
Finmarkens amt	2	Trondhjems stiftamt	18	By	56
Nordlands amt	1	Bergen stiftamt	6	Land	69
Trondhjems amt	12	Kristiansand stiftamt	12	Ukjent	13
Romsdals amt	5	Akershus stiftamt	94	Danmark	1
Nordre Bergenhus amt	1	Ukjent	8		139
Søndre Bergenhus amt	3	Danmark	1		
Stavanger amt	3	Sum	139		
Lister og Mandals amt	5				
Nedenes amt	3				
Bratsberg amt	6				
Jarlsberg og Laurvigs amt	12				
Buskeruds amt	15				
Christians amt	9				
Hedemarkens amt	12				
Akershus amt	27				

Amt	Antall	Stiftamt	Antall	By/land	Antall
Smålenene amt	14				
Ukjent	8				
Danmark	1				
Sum	139				

Nettverket av historisk og topografisk interesserte var definitivt størst på Østlandet. Det er ikke overraskende. De som etablerte foreningen bodde alle i dette stiftamtet. Foreningens stifter og leder var i en periode stiftamtmand i Akershus. Hele det øvrige styret bodde i 1800 i og rundt Christiania. Akershus stiftamt var også det mest folkerike. Men medlemmer kom fra alle deler av landet.

Tabell 9: Forfattere bosatt i Norge da verket ble skrevet.

Stiftamt	1500-1599	1600-1699	1700-1799
Trondhjem	1	4	13
Bergen	4	3	9
Kristiansand	1	1	5
Akershus	1	3	26
Sum	7	11	53

Bostedstilhørigheten til forfatterne av skriftene gjennom hele perioden viser at historiemiljøet og dermed også arkivbrukermiljøet var særlig sentrert rundt Bergen på 15- og 1600-tallet. Aktiviteten i Akershus stiftamt var særlig omfattende i siste halvdel av 1700-tallet.

Bruksformål

En økonomisk-administrativ ressurs

Arkivmateriale har alltid inngått som en naturlig og integrert del av virksomheten som har skapt det. Arkivmateriale ble skapt og bevart ikke for sin egen skyld, men som et nødvendig hjelpemiddel til og et «naturlig» biprodukt av virksomhetens ordinære drift. Arkivene ivaretok virksomhetenes administrative, rettslige og økonomiske interesser. For offentlige virksomheter, stater og bysamfunn hadde arkivmateriale forvaltningsmessig verdi gjennom flere århundrer. Derfor var det også nødvendig å lovregulere både hvordan arkiv skulle skapes og bevares langt bakover i tid. Kongelige pålegg om arkivinventering, føring av bestemte protokoller, overføring til arkivdepot og om offentlig innsyn ble gitt allerede på 1500-tallet i Danmark-Norge (Thime 2019: 52-54).

Arkivregistraturen av 1494, vår eldste bevarte registratur eller arkivfortegnelse over arkivmateriale på Akershus slott, ble eksplisitt utarbeidet med tanke på kronens behov (Thime 2016: 205). I 1558 ble kapitlet i Bergen og Trondheim pålagt å registrere brev som kunne være viktige for «Riget, Stiftet og Kapitlet» (Norske Rigs-registranter (heretter NRR). bd. 1: 241. Brev 7. mars 1558). Den århundrelange tradisjonen med å utarbeide arkivfortegnelser ved embetsskifter hadde utelukkende til formål å sikre at påtroppende embetsmann fikk med seg de arkivene som var viktige for embetsførselen. Statsapparatet måtte sikre kontinuitet i forvaltningen (Thime 2016: 205-211). Kongelige pålegg og tidligere saksbehandling var dokumentert i arkivene og måtte være tilgjengelige. En arkivoverlevering fra avgående til påtroppende lensherre i Tune, Åbygge, Verne og Hvaløyenes len i 1640 dro ut. Den nye lensherren klaget over mangelen på «Documenter og Breve» som umuliggjorde innkrevingen av skatter og ivaretagelse av kronens interesser. Klagen ble fulgt opp med kongelig pålegg om umiddelbar overføring (NRR, bd. 8: 121. Brev 27. oktober 1641). Påtroppende stattholder i Norge, Iver Krabbe, påpekte i 1661 det åpenbare. Embetsarkivet var det «som aff hans Administration udj Norge Dependere» (NRA: Stattholderembetet 1572-1771 – RA/EA-2870/G/L0002. Registraturer 1661-1736.

Universalinventar undertegnet H. J. Schiort 10. juni 1661). Eller som statholder Rantzau så treffende formulerte seg i en begjæring til kongen i 1732 om å få midler til registreringen av arkivet på Akershus slott: «Nu skal hver Paquet for sig blive efterseet, sorteret og Registratur derover forfattet, der er en høistfornøden Ting, paa det alle Tider den behøvende Efterretning og Oplysning kan have, om der ellers skal være Connection og Suite i Sagerne» (NRA: Bech, Dominicus Nagel – RA/PA-0009/F/L0016. Opptegnelser, brev, trykksaker vedr. arkivvesenet og dets ordning, 1841-1852, avskrift av statholderens brev 26. juli 1732).

Hva slags opplysninger trengte byråkratiet? I utgangspunktet all slags informasjon som kunne tjene til å sikre et godt faktagrunnlag for de beslutninger som skulle fattes. Det kunne dreie seg om alt fra skattesaker, utskriving av militære mannskaper, skogshogst til brennevinsbrenning og andre handels- og håndverksprivilegier (Thime 2016: 209).

Bevaringsvurderingene som ble foretatt tok også primært utgangspunkt i forvaltningens behov. Det som var viktig for utøvelsen av embetet ble bevart mens dokumenter som ikke lenger hadde gyldighet gjerne ble foreslått kassert (Thime 2021: 25, 40-41). Arkivskapernes bruksbehov er ikke vanskelige å forstå, arkivdanningen – det å skape arkiver – og gjenbruk var i denne sammenheng to sider av samme sak. Men ble folk og samfunn utenfor byråkratiet oppmerksomme på dette materialet?

Rettslige formål

Innenfor romerretten kunne notarene gi rettslige og økonomiske avtaler en offentlig bekreftelse eller notoritet. Dokumentenes offentlige eller rettslige status kunne også sikres ved å plassere dem i offentlige arkiver. Denne notoritetsfunksjonen var sentral i europeisk arkiv- og rettstradisjon, og den preget både verdslige og kirkelige arkivdepoter (Duranti 1994: 331-333; Elstad 2001: 35). Innsynsbestemmelser i eldre europeisk lovgivning var i hovedsak knyttet til arkivmateriale som dokumenterte rettslige og økonomiske interesser (Duchein 1992: 14-16). Slik var det også i Norge.

Allerede i 1568 ble lagmennene i Norge pålagt å føre tingbøker slik «at man deraff kand forfare hvorledes hver Sag sig forløbet haver» (Paus 1752: 353; Brandt 1880: 407). Forordning den 21. juli 1587 innskjerpet påbudet om tingbokføring og påla lagmennene samtidig å avlevere tingbøkene til lensarkivet. Foranledningen var at det ved flere lagting ble handlet «meget urigtig». Saker ble ikke protokollert slik at man «udi efterfølgende Tid kunde have Efterretning». Flere lagmenn tok dessuten for mye betalt for å levere rettsutskrifter. Forordningen påla maksimumssatser som skulle sikre at «Ingen vore Undersaatter skulle med ubillige Breve over deres Evne besverges» (NRR), bd. 2: 717, 21. juli 1587). En tilsvarende bestemmelse ble utformet for Danmark 36 år tidligere, i den Dronningborgske recess av 1551. Her er også hensynet til partenes innsyn og behovet for kunnskap om tidligere rettsavgjørelser understreket. Tingbøkene skulle «indleggis udi god Forwaring, paa thet huer kand theraff forfare, om Behoff giøres, hues tilforn forhandlitt er» (Kolderup-Rosenvinge 1824: 238). Allmuens behov for innsyn og kunnskap om rettsituasjonen ble enda tydeligere formulert i den norske forordningen av 1633 og recessen av 1643. Her utvides avleveringsplikten til også å gjelde sorenskriverens tingbøker. Samtidig fastslås et generelt prinsipp om partsinnsyn: «meden huer oc en derudi lade see, som deraff begiere at forfare det, som deris Egen Sag ved Retten at udføre vedkommer» (Paus 1752: 757). De norske bestemmelsene fra 1633 og 1643 er likelydende. 1643-recessen har en norsk og dansk del som er nærmest identiske hva angikk bestemmelsene om føring av tingbøker. Innsyns- og avleveringsbestemmelsene finnes imidlertid kun i den norske delen (Thime 2019: 53).

Investeringer i arkiv ble ofte begrunnet med hensynet til allmuens rettsbehov. Stattholder Christian Rantzau erfarte daglig hvordan «Processerne jævnlig forøges til almindelig Avind og Uenighed indbyrdes, Overhæng, Klager og Overløb for Øvrigheden, menige Mands Forliis og Undergang» (Privatarkiv 9, Bech. Stattholder Vibes brev til kongen 1732). Dette fordi arkivene var mangelfulle. Lensherren og senere amtmannen var ansvarlig for både egne og avleverte arkiv. Han forvaltet arkivet og skulle sørge for at innsynsretten ble ivaretatt. Klager over protokoller som ikke var avlevert, bortkomne dokumenter, fraværende autorisasjon og mangelfull forsegling av protokollene handlet i all hovedsak

om allmuens behov for pålitelig og autentisk informasjon. Stattholderens reprimande til stavangerlagmannen Henrik Frimann i 1736 for å nekte å avlevere sine tingbøker ble nettopp begrunnet med at lovens bestemmelse var «Publico meere tienlig» (NRA Stattholderembetet, Allmenn kopibok, 27. januar 1736, s. 244).

Innenfor europeisk arkivhistorie har den vanlige oppfatningen lenge vært at allmennhetens rett til innsyn var et resultat av den franske revolusjon. Det er særlig de to tyske og franske historikerne og arkivarene Ernst Posner (1892-1980) og Michel Duchein (1926-2021) som har fremmet dette synet (Posner 1940: 162 og 165; Duchein 1992: 17). Den franske historikeren og arkivaren Robert-Henri Bautier (1922-2010) påviste imidlertid langt tidligere praksis med alminnelig tilgang til offentlige arkiver. Den nederlandske arkivprofessoren Eric Ketelaar (1944-) har beskrevet lovgivning i Nederland på 1500-tallet der eiendomsregistre ført av byskriveren var tilgjengelig for byens borgere (Ketelaar 2007: 346 og 352). Den britiske historikeren Kate Peters mener likedan at rettsarkivene i England var tilgjengelige for de som hadde behov for dette. Innsynsprosessen kunne imidlertid være kostbar og omstendelig (Peters 2018: 151-176). Innsynsretten var med andre ord ikke noe særnorsk fenomen. Men den var kanskje klarere definert og mindre byråkratisk enn mange andre steder i Europa (Thime 2019: 54).

Norske arkivdepoter tjente primært administrative, økonomiske og juridiske behov. Avleveringsplikten til lens- og amtsarkivene var begrunnet ut fra allmuens rettslige interesser. Disse bruksbehovene dominerte arkivtenking og praksis (Kjølstad 2012: 193; Berger 2013: 6; Ketelaar 2007: 347). Men historisk og topografisk litteratur som ble forfattet før 1800 viser arkivenes betydning for denne type kunnskapsdannelse allerede fra 1500-tallet.

Historie, kulturminner og topografi

Private dokumentsamlinger hadde både et antikvarisk og historisk formål. Flere av samlerne skrev historiske og historisk-topografiske verk delvis basert på egne samlinger. Men det er heller ikke vanskelig å spore en fasinasjon for dokumentene

som gjenstander. Man aner Miltzows stolthet over et brev fra Magnus Håkonsson som «er endnu til og i min Besiddelse». Kongens segl var intakt, «paa den ene Side af dette sees Kongen selv iført lange, fodsides Klæder [...] Ved hans anden Side staar Løven med Øksen». Brevet var dessverre svært ødelagt «af Tidens Tand, i den Grad at det paa mange Steder neppe kan læses og paa nogle ikke engang det» (Olafsen 1911: 12-13). Men her var ikke det tekstlige det vesentligste. Ivar Wiel lot seg på tilsvarende måte begeistre og henføre av et «gammelt Pergaments-Brev» som han nylig hadde «faaet ihænde», hvilket han «ikke synes at kunne forbigaae at anføre for dets Ælde». Kong Håkons signet i voks beskrives i detalj. Det tekstlige innholdet var underordnet og for Wiel utgiljengelig «for den gamle og for mig ulæselige Skrifts Skyld» (Wiel 1802-1805 (1743, hefte 32): 178-179). Arkivbrukerens fokus var i disse eksemplene ikke primært det tekstlige innholdet, men dokumentets kvaliteter som monument og kulturminne.

Skillet mellom historikere og antikvarer i Europa var ofte flytende. Historikeren brukte antikvarenes gjenstander og antikvarene var avhengige av historikerens beretninger som en tolkningsramme for fortidens gjenstander. Antikvarene ønsket primært å underbygge de etablerte historiske fremstillingene med håndfaste bevis i form av fortidslevninger. Deres mål var først og fremst å finne bekræftelser på eksisterende historiske beretninger, det være seg Bibelen, antikens, norrøne eller middelalderens tekster. De utfordret heller ikke synet på historien som livets læremester (Svestad 1995: 136-137). Gjenstander som ikke passet til historiene forvirret, men bidro samtidig til historisering av fortiden og en gryende forståelse av at eksisterende historiebeskrivelser ikke forklarte alt (Eriksen 2014: 39). Den antikvariske tradisjonen styrket denne opplevelsen av tidsmessig avstand. Gamle gjenstander ble studert på egne premisser.

Kongelige ordrer påla i 1550-årene registrering av flere katolske arkiver i Danmark-Norge. Christen Munk (1520-1579) var lensherre på Hamar fra 1549 og ansvarlig for registreringen der i 1553 (Pettersen 1986: 14-16). *Hamarkroniken*, vår eldste lokalhistoriske skrift, var et direkte resultat av denne arkivkartleggingen. Tittelen angir et klart historisk siktemål. Her skal det skrives om Hamars

storhetstid «Der dend vaar Vdi sin Beste Floer» omkring 1300 (Pettersen 1986: 53). Arkivene i tårnet var minner og bar vitnesbyrd om denne storhetstiden. I perioden 1556 til 1572 fikk Christen Munk Akershus len og dermed ansvar for Akershusarkivet. Klosterarkivene etter Værne kloster i Østfold, Hovedøya og Nonneseter kloster i Oslo samt Olavsklosteret i Tønsberg var trolig plassert i Akershusarkivet allerede da. Noen registrering av katolske arkiv tilsvarende den som ble gjennomført på Hamar ble ikke utført, uvisst av hvilken grunn. Klosterarkivene på Akershus ble først registrert i 1622 (Akershusregisteret av 1622). Hvorvidt undersøkelsene av slike «katolske» arkiv var foranlediget av historisk-antikvariske eller juridisk-økonomisk-administrative interesser er vanskelig å fastslå med sikkerhet. Det er ikke funnet noen begrunnelse for registreringen i 1622, verken i selve registraturen eller i tilhørende korrespondanse (Thime 2016: 138-139). Noen har ment at registreringen av katolske arkiv handlet om et administrativt oppryddingsarbeid, mens andre har hevdet at historiske og antikvariske interesser dominerte. Det er indikasjoner som tyder på begge deler (Thime 2016: 139-141; Rørdam 1867: 72-73). Slike registreringer fra 15- og 1600-tallet kjenner vi også fra andre steder i Danmark-Norge (Thime 2016: 140-141). Det er påfallende at arkivregistreringen på Hamar skjedde samtidig som Danmark fikk sin første kongelige historiograf, Hans Svaning. Arkivene, både her og i Europa, tjente først og fremst rettslige, økonomiske og administrative interesser. Det er de fleste enige om. Bevarte arkiver og arkivfortegnelser i Norge før 1800 gir få indikasjoner på at arkivforvalterne har hatt andre bruksbehov i tankene (Thime 2016: 227-228). Men det er mye som tyder på at andre brukergrupper tenkte annerledes om arkivene enn de som til daglig hadde skapt og forvaltet dem.

I Norge ble lagmennene, delvis av rent praktiske årsaker, førende i arbeidet for å tilgjengeliggjøre historisk kildemateriale. Etter den dansk-norske unionen i 1450, og særlig da Norge ble en integrert del av Danmark fra 1536, erstattet dansk raskt det gamle norske språket, først i byene og blant elitene. Trykte bøker fra 1500-tallet var på dansk og påvirket selvsagt de lesekyndige. Lagmennene som skulle dømme etter Norges gamle lover mot slutten av 1400-tallet hadde manglende forståelse av norrønt. De danske makthaverne som styrte norske len og stift skjønte enda mindre.

Derfor måtte lovbøkene oversettes (Storm 1881: LI). Men lagmennene begrenset seg ikke til de gamle lovtekstene. De var også de første som oversatte den norrøne sagalitteraturen til dansk. Arbeidet ble oppmuntret av de danske makthaverne og inngikk i den dansk-norske statsbyggingen (Masdalen 2015: 153-154).

Størssøn, Beyer og andre lærde i Bergen tilhørte kretsen rundt lensherrene på Bergenhus, Christopher Valkendorf (funksjonstid 1556-1560) og Erik Rosenkrantz (funksjonstid 1560-1568). De var begge i konflikt med hanseatene (Ropeid 1970: 116). Historiske beretninger og dokumenter ble brukt som begrunnelse for en innskrenking av hanseatenes privilegier. Samtidig fremmet forfatterne en norsk patriotisme, hos Beyer sågar med en antidansk tone (Bull 1958: 30-33; Beyer 1928: 14-15; Masdalen 2015: 154-155). Peder Claussøn Friis oversatte kongesagaene. Hans holdninger til Norge og norsk historie fremkommer først og fremst i hans historisk-topografiske verk. Her kritiserer han danske lutheraneres ødeleggelse av katolske kulturminner i Norge umiddelbart etter reformasjonen. Fremveksten av en form for nasjonal bevissthet og kongen som nasjonens leder skapte grobunn for en patriotisk historieskriving. Kongelige, nasjonale historio-grafembeter ble opprettet i Danmark og Sverige på 15- og 1600-tallet. Tormod Torfæus ble utnevnt til kongelig norsk historiograf i 1682. Deres oppgave var først og fremst å legitimere kongemakten, men også å fremheve fedrelandets storhet.

Utover 1700-tallet satte nasjonalismen et stadig tydeligere preg på europeisk historieskriving. Felles historie og kultur ble avgjørende faktorer som definerte et folk (Sandmo 2015: 107-125; Melve 2010: 89-106). Historie handlet ikke lenger om å vise eksempler til etterfølgelse eller til skrekk og advarsel, men om å «løfte frem grunnlaget for nasjonens fellesskap» (Sandmo 2015: 120). Den norske historikeren og rektoren Gerhard Schønings (1722-1780) trebindsverk *Norges Riiges Historie* ble utgitt i 1771-1781. Her fremstod Norge som et eget rike med en sterk nasjonal identitet, på linje med Danmark og Sverige (Bull 1958: 400-415).

Opplysningstid, naturvitenskap og fysiokratiske ideer om fri utfoldelse av økonomien førte til økt oppmerksomhet og interesse for distriktene (Bull 1958:

416). I 1730-årene planla myndighetene i København et stort topografisk-statistisk verk om Danmark, Norge, Island og Færøyene. I 1743 mottok stiftamtmennene i den forbindelse 43 spørsmål som skulle videresendes til lokale embetsmenn for besvarelse. Formålet var å innhente fullstendige opplysninger om rikets næringsveier, naturressurser, helsetilstand, befolkningsstatistikk, topografi, landets administrative inndeling, eiendomsforhold, offentlige bygninger i byene, arkiver, antikviteter eller oldsaker, dialekter og personnavn. Spørsmål om topografi, naturressurser og næringsliv dominerte (Røgeberg 2003: 49-52). Spørsmålene fra Danske kanselli om antikviteter og arkiv ble sjelden utførlig besvart. De som besvarte spørsmålene nøyde seg trolig med å skrive det de tilfeldigvis visste. Undersøkelsen bidro likevel til en voksende interesse for antikviteter eller oldsaker, lokal historie og lokale forhold (Sandnes 1970: 17-18). Mange historisk-topografiske publikasjoner så dagens lys i andre halvdel av 1700-tallet og oldsaks-samlinger ble etablert.

Statsbyggingen og kongemaktens behov for å skape en felles kulturell ramme omkring de ulike landområdene, en felles hukommelse, felles språk og skikker, legitimerede historieskriving og gjenstandsvernet. Bevaring, formidling og bruk av arkivmateriale inngikk ikke bare som en del av dette identitetsskapende prosjektet. Arkivene var selve grunnlagsmaterialet for utviklingen av en felles kulturforståelse. Påstander om norsk historie og kultur måtte dokumenteres. Antikvarer og historikere kom etter hvert til å dele oppfatningen om at samtidige arkivdokumenter var de mest troverdige kildene til kunnskap om fortiden.

*«at adskille det Fabelaktige fra det Sande»
– arkivene som historiens sannhetsvitner*

Hans Strøm fremhevet historikerens plikt til «at adskille det Fabelaktige fra det Sande». Han var åpen for ulike informasjonskilder. En kløkker, bønder, ja, til og med en kvinne kunne sitte på verdifulle opplysninger. Men det gjaldt å skille det troverdige fra det spekulative (Strøm 1762: Til leseren). Og her hadde arkivmateriale en sentral funksjon. Allerede i de eldste historiske og topografiske verkene fra 1500-tallet fremstår arkivdokumenter som den ypperste og

mest troverdige kilde til kunnskap. Det betød ikke nødvendigvis at forfatternes kildebruk alltid var preget av kritisk distanse og at man utelukkende forholdt seg til autentiske arkivdokumenter. *Hamarkroniken* overdriver i sin iver etter å skjønne male byen. Fortellinger om jærtegn og sjøorm gir beretningen et til dels eventyraktig preg (Pettersen 1986: 10). Denne mangelen på refleksjon og kritisk distanse finner vi i mange av bøkene fra disse århundrene. Strøm skrev i sin beretning om Sunnmøre fra 1762 om sjøslanger, havmenn og havfruer. Han hadde ingen bevis på at slike skapninger fantes, men ville ikke «nægte en Ting, som af saa mange troværdige Mennesker bekræftes» (Strøm 1762: 287). Forfatterne av historiske og topografiske verk var ofte svært ukritiske til kildene. Historikeren Jørn Sandnes (1926-2007) nevner Ramus og Holberg blant disse. Selv Schøning godtok ofte ukritisk eventyrlige sagn (Sandnes 1970: 17). Vi må imidlertid huske på at datidens historikere og antikvarer hadde et annet formål med sin skriving enn dagens historikere, og deres verdensbilde var annerledes enn vårt og for dem et naturlig utgangspunkt. Men gjennom hele perioden var det et uttalt ønske om å finne de mest troverdige kildene som kunne gjøre fremstillingen etterrettelig. Dette kravet til bevis ble tydeligere formulert og gjennomført utover 1700-tallet. Erik Johan Jessen påpekte i sin Norgesbeskrivelse fra 1763 at det «Midt imellem rigtige Historier» også fantes de helt uegnede «Fabler om Prinzesser, der vare borttagne af Trolde, om forhexede Huler, hvor Djevler og Underjordiske boede, som laae og rugede over en stor Skat», alt basert på gamle hedenske sagn og viser. Slike kilder kunne ikke benyttes uten å gjøre «den hele Fortællelse mistænkt og ekkel» (Jessen 1763: 51).

Den ukjente forfatteren av *Bergens Fundats* kunne med brev og segl «bevis» kong Håkon Håkonssons (1204-1263) løfter til Halsnøy kloster (Nicolaysen 1858: 533). Amtmann Hans Lilienskiold (født i Bergen 1650, amtmann i Finnmark 1684-1701, død i København 1793) i Finnmark skrev omkring 1700 i sitt verk *Speculum Boreale* om bergenskjøpmennenes løftebrudd og utnyttelse av Finnmarks fiskeribefolkning. «Bevisningen» for påstandene bestod i en lang rekke arkivdokumenter fra 1260-tallet helt frem til 1698. Disse ble gjengitt i sin helhet og delvis kommentert (Solberg 1943: 237).

Edvard Edvardsen (født i Bergen 1630, død samme sted 1695), skolemann og historiker i Bergen, skapte med sin Bergensbeskrivelse et omfattende kildegrunnlag for senere historiske arbeider om byen. Edvardsen understrekte at han ikke noe «af egen Hierne hafuer opdietet». Hans bidrag var å ordne og beskrive. Faktagrunnlaget bestod i det som «atskillige fromme Mænd ... om denne Stad hafver skriffelig effterlat» (Brattegard 1951: Til leseren). Edvardsen ønsket å beskrive byens historie, men ville samtidig redde så mange eldre skriftlige oppregnelser om byen som mulig. Boken er derfor fylt med arkivreferanser og gjengivelser av arkivdokumenter. I sin omtale av «Contoret», handelskontoret for tyske kjøpmenn på Bryggen i Bergen, uttrykker han det som sitt mål «som en oprigtig historicum wel sømmer» ikke å skrive annet enn det som «med wisse Vidnisbyrd bewiisis» (Brattegard 1951: 396).

Vossepresten Gert Miltzow ville ikke uttale seg om alderen på bygdens eldste kirke «thi om denne Sag har jeg intet sikkert kunnet finde» (Olafsen 1911: 11). Hans beretning om Voss og Hardangers prestehistorie er ellers tett belagt med henvisninger til arkivdokumenter. Også bokens undertittel vitner om den vekt han tiller arkivene (se nedenfor). Den danske teologen Johannes Schrøder (1696-1774), forfatter av historien om Fredrikshald i 1727, vår første byhistorie, kunne ikke vite noe om opprettelsen av et sagbruk fordi «de eldste Breve herom var opbrænte» (Schrøder 1727: 9). Han var ikke den eneste som beklaget slike tap. En rekke forfattere av historiske og topografiske verk beklaget mangelen på troverdige kilder, og da særlig arkivmateriale (Holm 1794; Hoff 1793; Wilse 1791; Thue 1789; Hammond 1787; Smith 1784; Løvenskiold 1784; Deichman 1777 (bergverket Golmsberg og sølvverket i Kongsberg); Müller 1772; DeFine 1745/1870; Meyer 1764/1767 i Nicolaysen 1870; Ramus 1715; Edvardsen 1674 i Brattegard 1951; Friis 1613/1727; Beyer 1567/1928).

Ludvig Holberg loypriste rikskansleren og historikeren Arild Huitfeldts ti-binds danske Krønike (forfattet 1595-1604). Verket, mente Holberg, var et av de ypperste som var skrevet «saasom derudi allevegne ere indførte authentique Archiv-Documents» (Holberg 1729: 175).

Kjøpmann Jørgen Sporning (-1741) vokste opp i Bergen, men flyttet til Finnmark i 1730 som fullmektig for amtmann Henning Frimann (Berg 1838: 659). Erfaringene som amtsfullmektig kommer tydelig til syne i hans beretning om amtet som han skrev fire år senere. Sporning var blant annet opptatt av trolldomsprosessene som foregikk i amtet på 1600-tallet. Han gjennomgikk rettsprotokollene i amtsarkivet. Han var svært kritisk til prosessene, og inntok en klart kildekritisk og historiserende holdning. Han var skeptisk til opplysninger som ikke lot seg verifisere med arkivmateriale. Sporning fortalte blant annet om en kvinne som ble anklaget for trolldom. Hennes endelige skjebne kunne han ikke kildebelegge. Derfor lot han den ligge (Sporring 1793: 105).

Bendix Christian de Fine (1696-1746) ble utnevnt til amtmann i Stavanger amt i 1725. Spørrelisten om rikets tilstand som Danske kanselli sendte til embetsmennene i 1743 dannet bakgrunn for den omfattende amtsbeskrivelsen som de Fine slutførte i 1745. Beskrivelsens historiske opplysninger bygger på omfattende arkivstudier i amtsarkivet. Men ikke alt kunne dokumenteres med arkivhenvisninger. Et sted tar han med Finnøyprestens muntlige beretning, men understreker at dette ikke «kunde Authoriseres med noget gammelt Skrift eller document» (de Fine 1987: 40). I et avsnitt om gamle kongsgårder eller «Slotte» konstaterer han mangelen på sikker viten. Dette fordi «alle æld gamle documenter bleve i Reformationen oprændte» av den overivrige danske adelsmannen Tord Rodde (1500-1550). Bedre gikk det ikke med Tormod Torfæus sin omfattende samling av «rare og Æld gamle Skrifter». Den gikk tapt etter hans død. Historien kunne derfor ifølge de Fine ikke beskrives «i saadan accuratesse» (de Fine 1987: 92).

Borgermesteren i Bergen, Hildebrandt Meyer (1723-1785), skapte betydelige dokumentsamlinger til byens historie. Arkivmaterialet skulle gjøre det mulig å «udlede tingenes første aarsager og deres oprindelser, saavel som de tid efter anden indfallende forandringer derved» (Nicolaysen 1870: 12).

Generalkirkeinspektør Erik Johan Jessen benyttet blant annet Misjonskollegiets arkiver i sin avhandling om samenes religion (1767). Han forsikret at

fremstillingen bygget på «troeværdige», «kyndige Mænds Relationer» og ikke minst «Archiv-Documenter» (Jessen 1767: 7).

Carl Deichman etablerte i årenes løp en stor samling med bøker, manuskripter, arkivdokumenter og naturalier. Han var blant annet interessert i bergverks-historien, forsøkte å innhente dokumentasjon og publiserte i 1777 flere artikler om norske bergverk. Han fastslo frustert at «de ældste Documenter ere næsten forsvunden». Det vanskeliggjorde hans arbeide (Deichman 1777: 123).

Residerende kapellan i Bragernes og Strømsø, Peder Nyeberg Hesselberg (1725-1084), utga sine *Efterretninger angaaende Strømsøe Bye* i 1780. Da hadde han bodd i byen i 30 år. Det var likevel «de Larvigske Archiv-Efterretninger» som satte han «i stand til at oplyse». Der «originale Documenter» manglet, kunne «ingen Forklaring giøres» (Hesselberg 1780: 3).

Jernverks- og godseier Bartholomeus Herman Løvenskiold (1729-1788) hadde dype antikvariske og historiske interesser. I 1784 publiserte han sitt topografiske verk om Bratsberg amt. Han hadde et rikt kildemateriale å øse av, skriftlige og muntlige. Bønder og sjøfarende sine «overdrevne latterlige» og «ikke alltid troeværdige» beretninger styrte han unna. Selv om mye arkivmateriale manglet, ville han heller bygge sin fremstilling på «Breve og Documenter» enn å fylle boken med «urigtige Fortællelser» (Løvenskiold 1784: 233 og 277).

Hans Jacob Wille fant «adskillige Oplysninger» i Bratsberg amtsarkiv da han forfattet sin beskrivelse av Seljord prestegjeld i 1786. Han takket amtmann Frederik Moltke for adgangen til arkivet. Det satte han i stand til, for å bruke hans egne ord, «at meddele Publicum de bedste og tilforladeligste Efterretninger», selv slike «som hidindtil have været gandske ubekjendte» (Wille 1786: Fortalen). Her hersket det ingen tvil om hvilket metodisk grep som var best. En historisk fremstilling måtte bygge på arkivmateriale fra sin samtid. Nye og ukjente opplysninger, selv om de brøt med tidligere forestillinger, ble ansett som troverdige dersom de bygde på slikt kildemateriale.

Presten Hans Hammond (1733-1792) påbegynte sitt store verk om den nordiske misjonshistorie i 1760-årene. Det ble utgitt i 1787. Til slutt oppga han kildene han hadde brukt. Det mente han var en plikt, slik at «Læseren kan dømme om Troeværdigheden». Kildene var «Brevskaber» i misjonskollegiet og annet arkivmateriale som han hadde mottatt fra velgjørere. Uten slike kilder hadde det vært «umuelig at skrive noget fuldstændig og sammenhængende». Hammonds bok er også full av nøyaktige arkivreferanser og har et omfattende noteapparat. Det gjør fremstillingen etterprøvable og på høyde med mer moderne empiriske arbeider (Hammond 1787: 946-947).

Tabellen nedenfor illustrerer forfatterens bruk av arkivmateriale. Det er særlig tallene fra 1700-tallet som påkaller oppmerksomhet. Vi ser tydelig at det først og fremst er de historisk-topografiske forfatterne som gjør nytte av arkivmateriale i sine fremstillinger. Rene historieverk har sjeldnere arkivhenvisninger.

Tabell 10. Antall verk uten/med henvisninger til arkivstykker:

skrevet i perioden	Før 1600	1600-1699	1700-1749	1750-1799	Sum
Antall verk totalt	10	13	14	72	109
Rene historieverk uten arkivhenvisninger	3	3	3	6	15
Rene historieverk med arkivhenvisninger	2	0	1	5	8
Historisk-topografiske verk uten arkivhenvisninger	3	6	1	12	22
Historisk-topografiske verk med arkivhenvisninger	2	4	9	49	64

Vi har her ikke tatt med verk der forfatterne, ofte i forordet, nevner at de har benyttet arkiv, men uten konkrete henvisninger.

Verkene fra før 1700 er for få til å trekke noen entydige konklusjoner om kildebruk. For 1700-tallet er situasjonen en annen. Her har jeg til sammen undersøkt 86 artikler og bøker skrevet i dette århundret. 15 av disse kan kategoriseres som tradisjonelle historieverk, mens 71 hører til den historisk-topografiske sjangeren. Av de 15 historieverkene har 40 prosent (6 verk) arkivhenvisninger. Av de 71 historisk-topografiske verkene har 82 prosent (58 verk) arkivhenvisninger. Historieverkene fra 1700-tallet viser at bruk av arkivkilder ikke var uvanlig innenfor historiesjangeren. Tallene illustrerer påvirkningen fra den antikvariske kunnskapstradisjonen. Av tallene fremgår det samtidig at topografene som opererte innenfor den antikvariske tradisjonen var storforbrukere av arkivmateriale. Det samme gjelder verkene som åpenbart var basert på arkivkilder, men uten at det eksplisitt var oppgitt referanser. I tillegg drøftet mange av topografene den betydning arkivdokumentene hadde for deres fremstilling. De uttrykte glede over velholdte arkivsamlinger så vel som frustrasjon over mangler. Noen tilsvarende refleksjon var sjelden innenfor den historiske tradisjonen. Jeg sitter med andre ord igjen med et klart inntrykk av at topografenes fremstillinger i langt større grad enn historikernes var basert på inngående arkivstudier, og da særlig i lokale og regionale arkivdepoter.

Kilder og tema

Enhver myndighet har behov for kunnskap om landet for å kunne styre. Veksten i statsmakt førte til et voksende kunnskapsbehov. Dette kom særlig til uttrykk gjennom kameralvitenskapen, en tysk administrasjonsvitenskap på 1700-tallet som fikk stor innflytelse i Nord-Europa. Dens mål var å styre en sentralisert økonomi til fordel for staten. Det krevde en systematisk innsamling av informasjon om nasjonen. Dette var noe av bakgrunnen for den spørreundersøkelsen som ble igangsatt av Danske Kanselli i 1743. Spørreundersøkelsen førte som nevnt til en økt interesse for lokale forhold og ga støtet til en rekke topografiske publikasjoner utover 1700-tallet. Mange av disse fulgte temaene i 1743-undersøkelsen. Flere av skriftene ble imidlertid først publisert i *Topographisk Journal for Norge*. Her publiserte man i første nummer et skjema for hvordan slike beskrivelser burde innrettes med hensyn til struktur og innhold

(se ovenfor). Det er ikke vanskelig å se innflytelsen fra spørreundersøkelsen 50 år tidligere. Nesten samtlige tema fra 1743-undersøkelsen er med (Rosted 1792-1793: 1. bind, 1. hefte: 13, 20-22). Historiske opplysninger preget mange av publikasjonene, om enn i varierende grad.

Tabell 11. Antall verk med arkivhenvisninger knyttet til ulike tema:

i verk skrevet i peri-oden	Før 1600	1600-1699	1700-1749	1750-1799	Sum
Antall verk totalt	10	13	14	72	109
Antall verk m/arkivhenvisninger	4	4	10	54	72
1. Geografisk-historisk beskrivelse	2	3	6	36	47
2. Fysisk beskrivelse	0	0	1	2	3
3. Økonomisk beskrivelse	2	1	5	26	34
4. Politisk beskrivelse	1	1	6	23	31
Konger, stormenn, krig og fremmede makter	1	0	2	3	6

1. *Geografisk-historisk beskrivelse: stedets navn, beliggenhet, størrelse, geografi, administrative inndeling, offentlige bygninger, embetsmenn og «merkverdigheter»*
2. *Fysisk beskrivelse: klima, naturressurser, dyr og planteliv*
3. *Økonomisk beskrivelse: Næringer, handel og levekår*
4. *Politisk beskrivelse: Befolkningens egenart, skikker, vitenskap, religion, sykdommer, folketall, skatter og avgifter, offentlige virksomheter og kommunikasjon*

De fire nummererte kategoriene (med undergruppene) i denne tabellen er hentet fra det anbefalte skjemaet i *Topographisk Journal for Norge*. Som vi ser av tabellen, er det først og fremst selve stedsbeskrivelsene (1), økonomiske forhold

(3) og generelle samfunnsforhold (4) som belegges med arkivhenvisninger. Tema knyttet til naturressurser, zoologi, botanikk og klima (2) ble i all hovedsak dokumentert ved hjelp av forfatterne egne observasjoner, naturaliasamlinger og tilgjengelig litteratur. Men i noen tilfeller ble arkivmateriale benyttet til å forklare endringer i landskap og natur. Forfatterne av *Hamarkroniken* mente for eksempel å kunne dokumentere med «Bispernis Bøgger och breffue» at områder som da var myr, tidligere hadde vært rike fiskevann (Pettersen 1986: 60).

Vi ser av tabell 10 at historikerne brukte arkivmateriale i mindre grad enn antikvarene. Det blir særlig synlig på 1700-tallet. I de tilfellene konger, stormenn og fremmede makter var viktige tema, var det primært tale om rene historieverk med et nasjonalt perspektiv. Rene historieverk med et mer lokalt tilsnitt, særlig byhistorie, brukte arkivkilder i et større omfang og berørte tema som i større grad var typisk for den antikvariske tradisjonen.

Forfatterne oppga ikke alltid hvilke arkiver som ble brukt som belegg for deres fremstillinger, men likevel i såpass stor grad at man kan se noen mønstre. I de tidligste skriftene var det særlig arkivene etter byforvaltningen, rettsembeter, len og stift som utgjorde kildematerialet. I landdistriktene var ofte jordebøkene, både de kirkelige og kronens, benyttet. I byhistoriene gjaldt dette først og fremst byprivilegiene. Forordninger, reskripter, resolusjoner og andre kongebrev hadde en fremtredende plass i alle de historisk-topografiske verkene. I hvilken grad disse var hentet fra arkivsamlinger eller trykte bøker, er ikke undersøkt. Vi vet imidlertid at dette var arkivmateriale som ble bevart i de ulike embetsarkivene og i lokale og regionale arkivdepoter. Den fremtredende rollen slike dokumenter hadde i arkivdepotenes fortegnelser eller registraturer har trolig gjort at disse ble mer tilgjengelige og synlige enn arkiver som enten ble utelatt eller bare summarisk beskrevet.

Rettsarkivene er en annen kildetype som ble mye benyttet gjennom hele perioden. Disse hadde en svært fremtredende plass i arkivregistraturene som ble utarbeidet på 16- og 1700-tallet. Bevisstheten om rettsarkivene var også høy

i befolkningen. Årsaken var selvsagt at rettsdokumenter hadde stor betydning for å ivareta rettsikkerheten i samfunnet. Rettsprotokollene var jevnlig i bruk i ulike tvistesaker. Etableringen av arkivdepotordninger fra slutten av 1500-tallet var nettopp begrunnet med rettsbehovene. Hensynet til allmennhetens rettsikkerhet går som en rød tråd gjennom hele 16- og 1700-tallets arkivtenking (Thime 2016: 211–217; 2019: 53-55). I historiske fremstillinger ble rettsarkivene brukt til å belyse svært ulike tema: stedbeskrivelser, gårdshistorie og eiendomstvister, næringsliv, skatter og avgifter, levekår, trolldomssaker m.v.

Etter hvert som flere embeter fikk bedre arkivdanningsrutiner og skapte mer komplekse arkiver, ble også slike tatt i bruk for å dokumentere de ulike fremstillingene. Prestens kallsbøker ble skrevet til orientering for biskop og prost og for etterkommerne i kallet. De inneholdt opplysninger om kirkene og kirkeinventaret, prestegårdene, embetsinntektene, gudstjenesteordningen og prestene som hadde betjent kallet etter reformasjonen. Kallsboken inneholdt noen ganger også historiske opplysninger og beskrivelser av folkelig kultur. Schønings reisebeskrivelse fra 1775 som omfatter Gudbrandsdalen og Hedemarken nevner hyppig kallsbøkene i området (Schøning 1980). Wilse nevner dem også i sine beskrivelser av Spydeberg og Eidsberg (Wilse 1779; 1791). Skifteprotokoller ble blant annet benyttet til å dokumentere endringer i jurisdiksjonsområder og til å utarbeide lister over embetsinnehavere. Amtmann Christen Heiberg (1737-1801) brukte skifteprotokollene fra 1714 til 1728 i Finnmark til å vise hvordan økt frihandel bidro til å heve velstanden til innbyggerne i amtet. Dette gjorde han gjennom en analyse av dødsboenes formue og gjeld i perioden (Heiberg 1784: 112-115).

Pantebøker og tinglyste dokumenter (skjøter og makeskifter) dokumenterte embetsinnehavere og gårdsbesittere gjennom årene. Dette, fogdens kassabøker og oppebørselsregnskap ble brukt i gårdsbeskrivelser, tinglyste dokumenter til embetshistorikk.

Folketall og befolkningsutvikling var viktige tema i mange topografiske skrifter. Kirkebøker og folketellinger ble her viktige kilder. *Hamarkroniken* anslo

folketallet i Hamar allerede på 1400-tallet basert på «Bisp Siffuords Bøger och Breffue» (Pettersen 1986: 57). Kirkebøkene ble tatt i bruk i første halvdel av 1600-tallet. Her førte man opplysninger om fødte og døde. Kirkebøkene og de såkalte sjeleregistre ført av prestene, 1769-folketellingen og i noen grad også eldre manntall ble brukt til å lage lokale oversikter over befolkningsutviklingen. Men kirkebøkene og 1769-folketellingen utgjorde utvilsomt det viktigste kildegrunnlaget (f.eks. Strøm 1762: 50, 1784: 236; Wille 1786: 274-275; Thue 1789: 131; 1784: 82). Tollbøkene og byenes konsumpsjonsregnskaper ble på 1700-tallet en viktig kilde til beskrivelsen av stedenes handels- og næringsutvikling.

Beskrivelser av kirkene ble gjerne basert på geistlig arkivmateriale fra domkapitlene, stiftskisten og prestekontorene. Schönings beskrivelse av Trondheims domkirke er full av henvisninger til slike dokumenter og protokoller, mye som da befant seg på Universitetsbiblioteket i København, men også lokalt (Schøning 1762: 229). Den siste del av boken inneholder en stor mengde avskrifter av arkivdokumenter som ikke tidligere var publisert (Schøning 1762).

Kildebruken kunne være både omfangsrik og variert. Tittelsiden på Edvard Edwardsens tidligere omtalte verk om Bergen fra 1674 lyder således: «Den Wiit-berømte ... høy-Privilegerede Kiøb- og Handel-Stad Bergen ... Aff adskillige Bøger oc Manuscripter med allerstørste Flid sammensancket oc skræfvat aff den, som er fød i Bergen» (Brattegard 1951: tittelside). Etter forordet redegjør han både for litteratur og arkivkilder som er benyttet. Oppgaven over arkivkilder gir neppe et uttømmende bilde av de arkiver han har hatt til rådighet. Listen omfatter blant annet Den latinske skoles bok eller inventarium, domkirkens inventariebok, de fleste protokoller og domsbøker på rådstuen, Korskirkens brev, «Det Søefarne Huusis Bræfver» (trolig De sjøfarendes fattighus) samt gamle brev og pergamenter i kjøpmannsstuen på Bryggen (Brattegard 1951: upaginert 23). Lister over byens øvrighet, deres navn og embetsperioder ble utarbeidet på grunnlag «af adskillige Bræfver oc Dommer» (Brattegard 1951: 161).

Boktittelen på Gert Miltzows prestehistorie for Voss og Hardanger fra 1678 lyder slik: «Voss og Hardangers Prestehistorie udarbeidet efter mange gamle, her og der med Flid opsøgte og undersøgte Monumenter, Skindbreve, Papirer, Dokumenter, Regnskabsbøger og Haandskrifter, alt eftersom de kan haves» (Olafsen 1911: tittelside). Prestehistorier eller lister over proster og prester i de ulike prestegjeld var en vanlig ingrediens i de historisk-topografiske skriftene. Kildematerialet kunne være mangfoldig, men bygget i hovedsak på kallsbøkene som fantes ved embetene (F.eks. Wilse 1779: 554).

Tolv av skriftene på 1700-tallet var bedrifts- og næringshistorier. Jernverk og bergverksbedrifter dominerte. Kildematerialet var her mye av det samme som i øvrige skrifter og selvsagt «det Kongsbergiske Archiv» (Kongsberg sølvverk og bergamtet) (Deichman 1777: 145; Thime 2016: 90). I noen tilfeller spilte også bedriftsarkivet en betydelig rolle. I godseier Bartholomeus Løvenskiolds beskrivelse av Bratsberg amt omtales blant annet Bolvig jernverk. Her skriver han om «Rare gamle Documenter der følge med Værkets Ejendomme ... læseværdige for den sande Nyttes og Alderdommens Skyld ... henlagt til Værkets øvrige Archiv (Løvenskiold 1784: 133). Presten Gerhard Faye (1765-1802) skrev i forordet om Erland Thorsen (1734-1795), verkets gruvestiger og forfatter av skriftet om det Jarlsbergske bly- og kobberverk. Faye brukte adskillig plass på å omtale den store dokumentsamlingen som Thoresen etablerte og som utgjorde grunnlagsmaterialet for avhandlingen. Her «havde [Thorsen] i sin Forvaring alle Verkets Protokoller og Papirer, hvorfra han kunde hente de tilforlaldeligste Oplysninger» (Faye 1799: s. 11-12).

I mange tilfeller oppga ikke forfatterne hvilke arkiver de benyttet, men henviste gjerne mer generelt til protokoller, brev og pergament. I tabellen under har jeg forsøkt å vise ulike dokumenttyper som forfatterne oppgir å ha brukt. I perioden før 1600 var det historiske kildematerialet begrenset. De mest brukte dokumentene var jordebøker og privilegiebrev. Når man henviste til protokoller, var det nok også her i stor grad snakk om jordebøker. Mer omfattende arkivdaning og nye arkivtyper gjennom 1600- og 1700-tallet endret dette. Kongebrev

og privilegiebrev var mye brukte kilder gjennom hele perioden mens jordebøkene ble sjeldnere brukt etter 1600. Disse fikk trolig mindre betydning etter hvert som nye typer arkivmateriale ble skapt og bevart. Veksten i arkivbruk, særlig i siste halvdel av 1700-tallet, reflekterer selvsagt økningen i antallet skrifter, men også den vekten man tiller arkivmateriale som grunnlag for sikker viten.

Tabell 12. Antall dokumenttyper som er brukt i verk skrevet i perioden.

Skrifter forfattet i perioden	Før 1600	1600-1699	1700-1749	1750-1799	Sum
Dokumenttyper					
Dokumenter (pergamenter, brev, avtaler, kontrakter, dokumenter av ulike slag mv)	3	2	7	36	48
Protokoller (alle typer protokoller unntatt rettsprotokoller, jordebøker, skatte-, toll- og avgiftsbøker)	2	1	1	13	17
Regnskap	0	1	0	12	13
Kongebrev (forordninger, bestemmelser etc)	1	1	8	33	43
Jordebøker	2	0	0	4	6
Eiendomsdokumenter	0	0	1	15	16
Matrikkel	0	0	0	6	6
Skatte- og avgiftsbøker	0	0	0	7	7
Rettsprotokoller og rettsdokumenter	0	1	5	22	28
Privilegier	2	2	5	17	26
Manntall	0	0	2	9	11

Skrifter forfattet i perioden	Før 1600	1600-1699	1700-1749	1750-1799	Sum
Kirkebøker	0	0	0	9	9
Kallsbøker	0	0	0	6	6
Arv/skifte (protokoller, dokumenter)	0	0	0	7	7

Ulike faktorer påvirket hvilke arkiver som ble brukt. Tilgjengelighet – eller for å bruke Miltzows formulering «eftersom de kan have» – er her et viktig stikkord. I byene kunne man få tilgang til by- og amtsarkiv, i Christiania også Akershusarkivet. Personer med særskilt gode kontakter kunne til og med etterspørre opplysninger i Geheimearkivet og hos sentralmyndigheter i København (f.eks. Schnabel 1781: 8, Wille 1786: 4-5 og Bing 1796: V-VI). Men den tids enkle og tidkrevende transportmidler og postgang gjorde dette krevende. Det enkleste var å benytte lokale ressurser. Det gjorde også de fleste. De lokale embetsarkivene, typisk prestearkiver, tollarkiver og private samlinger, var en viktig del av disse lokale ressursene. De skal vi komme mer tilbake til i neste hovedkapittel. Organiseringen av arkivsamlingene hadde også betydning. Arkivfortegnelse som ble utarbeidet både i embetsarkivene og i depotinstitusjonene var primært innrettet for å tjene forvaltningens behov og allmuens rettssikkerhet. Avleveringsplikten til amtsarkivene hadde et tilsvarende formål. «Verdiløse» dokumenter ble i beste fall summarisk beskrevet, ofte utelatt. Arkivfortegnelse ble deretter. Arkivmateriale som var viktig for operasjonelle og rettslige behov ble tydelig beskrevet og synliggjort (Thime 2021: 15, 25, 37). Arkivfortegnelse var inngangen til arkivene. Dermed preget de også arkivbruken. Det gjenspeiles i tabell 11 der rettsprotokoller, kongebrev og eiendomsdokumenter topper bruksstatistikken.

Tekst og gjenstand

Antikvarene var opptatt av fysiske levninger fra fortiden. Interessen knyttet seg til monumenter, våpen, smykker og bygninger, men også dokumenter. I Norge omfattet dette først og fremst gjenstander som kunne knyttes til norrøn og

gammel sagalitteratur. I flere verk beskrives arkivdokumenter primært fra et gjenstandsperspektiv, mens dokumentenes tekstlige innhold kom i bakgrunnen.

Disse trekkene er tydelig allerede i den såkalte *Hamarkroniken*. Omtalen av en jordebok fokuserer særlig på seglene og de materielle egenskapene:

Var paa mange hengende Indsegell nedenfor, och samme Jordebog var paa Pergament skreffuen, (s.66) oc her Truitt, oc her Tord Rudt, med mange andre Ridder Mendis Mend, de loede henge deris signeter der neden for, forbemelte Jordebog, paa det at ingen skulle gjøre skalchhed eller forandring met hinder i mange maader (Pettersen 1986: 65-66).

Absalon Pedersson Beyer nevner i sin bok om Norges rike fra 1567 et testament «seglit med rødt vox, sidendis paa en hest, strød med en herlig tecke, havendis sin hjelm paa, oc sit sverd i handen, oc vaaben for sit bryst, hvilken tecke er med mange liljer udgravit» (Beyer 1928: 42). Han oppgir at lensherren Erik Rosenkrantz på Bergenhus har hatt et brev fra Kong Erik til Filip av Frankrike «med hele hengendis oc uskadde indsegler» (Beyer 1928: 59). Gert Miltzows stolthet over et brev fra Magnus Håkonsson er nevnt ovenfor. Brevet var dessverre delvis ødelagt og uleselig. Men seglet var intakt og dokumentet dermed verdifullt (Olafsen 1911: 12-13). Ivar Wiel lot seg på tilsvarende måte begeistre av et «gammelt Pergaments-Brev», et kongebrev utstyrt med kongens segl, som han nylig hadde «faaet ihænde». Teksten var ifølge Wiel uleselig, men brevet kunne «for dets Ælde» ikke forbigås (Wiel 1802-1805 (1743 hefte 32): 178-179). Her står gjenstanden og dets kvaliteter i sentrum. Segl nevnes ofte i bøkene, noen ganger uten nærmere beskrivelse, men ofte utførlig beskrevet. Flere slike eksempler kan nevnes (Müller 1750: 34 og 52; Schnabel 1781: 9; Thue 1789: 158-159; Hoff 1791: 34 og 47). Pergament brukes ofte som et dokumentattributt. Det er ikke tilfeldig. Papir får aldri en tilsvarende plass. Pergament var mer kostbart enn papir. Pergament signaliserte elde i en tid da de fleste dokumenter ble skrevet på papir. Pergament var et materiale som ga dokumentene et eksklusivt og eksotisk preg.

Arkivdepoter og private samlinger

By- og lens-/amtsarkivene utgjorde ryggraden i de lokale og regionale arkivdepotene. Vår eldste lokalhistoriske beretning – *Hamarkroniken* er et ektefødt barn av lensarkivet. Beretningen begynte trolig som en arkivkartlegging. Hvem som forfattet *Hamarkroniken* og når den ble skrevet, har vært omdiskutert. Litteraturhistorikeren Francis Bull (1887-1974) og språkforskeren Egil Pettersen (1922-2010) finner det mest sannsynlig at den ble skrevet i forbindelse med arkivregistreringen i 1553 (Pettersen 1986: 14-16). Dette synspunktet synes å ha tilslutning også i dag. En rekke katolske arkiver i Danmark og Norge skulle etter kongelige ordrer i 1550-årene gjennomgås og registreres. Bispearkivet i Hamar var ett av disse. Lenets øvrighet var ansvarlig for gjennomføringen (Bull 1958: 25). Det var lensherren selv, Christen Munk (1520-1579), som initierte kartleggingen. Han var av dansk adelssekt og ble lensherre på Hamar i 1549. Den gamle bispegården var blitt lensherrens bolig. Her lot han oppføre et stort tårn. Kirkelige arkiver fra tiden før reformasjonen ble plassert i tårnet (Pettersen 1986: 53).

Christen Munk innkalte den 22. juli 1553 fremstående menn i området til arkivundersøkelser. En sterk historisk interesse var åpenbart til stede (Pettersen 1986: 53). Både arkivdokumentene og muntlige fortellinger, først og fremst formidlet av oldingen Truls Kantor, dannet grunnlaget for beretningen (Pettersen 1986: 15). Lensherren fikk med seg en rekke av områdets fremste menn. Det vises til biskopenes bøker, biskop Syvers brev og bøker og biskop Mogensens dokumenter. Vi får, som Francis Bull påpeker, nærmest inntrykk av at arkivdokumentene har ligget fremme på bordet og dannet utgangspunkt for det som skulle skrives (Bull 1958: 25).

Eldre arkivmateriale ble i senmiddelalderen og etter reformasjonen fremfor alt oppbevart i festninger og kongsgårder der lensherren holdt til og i byenes rådstuer. By- og lensadministrasjonene, de siste fra 1660-årene erstattet av amt, fortsatte denne praksisen utover 16- og 1700-tallet. Byarkiv og amtsarkiv dannet kjernen i den lokale og regionale arkivforvaltningen i landet. Lagmenn, sorenkskrivere, fogder, prester og tollembetsmenn beholdt i utgangspunktet

arkivene som de skapte på sine embetsgårder. Men det endret seg etter hvert. Vi skal i det følgende se nærmere på de forskjellige stedene der arkivene ble oppbevart og i hvilket omfang de ble benyttet til historiske og kulturelle formål.

Lens- og amtsarkiv

Lens- og senere amtsarkivene inneholdt i utgangspunktet de dokumentene som lensherren og amtmannen selv skapte eller mottok i forbindelse med sin embetsførelse. Dette var først og fremst kongebrev, bøker over jordegods og andre regnskapsbøker. Etter reformasjonen gikk det meste av de katolske kirkelige arkivene tapt, noe ble sendt til Danmark og noe ble plassert i lensarkivene (Thime 2016: 23-37; 2019: 51). Fra 1587 ble lagmennene pålagt å avlevere sine rettsbøker til lensherren. Fra 1633 måtte sorenskriverne gjøre det samme. Denne praksisen kom etter hvert til å omfatte flere virksomheter. Arkivfortegnelse viser hvordan lens- og amtsarkivene etter hvert kom til å inneholde, i tillegg til sitt eget omfattende materiale, en betydelig mengde arkiver fra forskjellige virksomheter, først og fremst fra rettsembetene. Amtsarkivene ble regionale arkivdepoter for statsforvaltningen (Thime 2019: 54-57). Dette gjaldt også Akershusarkivet på Akershus slott, i samtiden gjerne kalt det norske arkiv eller riksarkivet. Akershusarkivet var, i tillegg til å være et regionalt arkivdepot for Akershus amt og stiftamt, også et arkivdepot for landsdekkende statlige virksomheter, først og fremst stattholderembetet og slottsloven. Utover 1700-tallet vokste innholdet i amtsarkivene både i omfang og kompleksitet. Grunnstammen bestod av ulike typer kopibøker og brev i tillegg til blant annet resolusjonsprotokoller, kommisjonsprotokoller, rapporter og fortegnelser av ulike slag. Innholdet kjenner vi fra de lovpålagte arkivdesignasjonene utarbeidet ved skifte av lensherre eller amtmann.

Amtsarkivene var fra 1660-årene og helt frem til midten av 1800-tallet rygggraden i den regionale arkivforvaltningen. De omfattet arkivene etter store deler av statens sivilforvaltning etter reformasjonen, men også noen middelalderdokumenter (Thime 2019).

Hamarkroniken er allerede nevnt. Den ukjente forfatteren av *Bergens rimkrønike* fra omkring 1560 kjente og hadde trolig tilgang både til lensherrens og biskopens arkiv (Vislie 1925: 94). Absalon Pedersson Beyer utførte arkivarbeid på oppdrag av lensherren Erik Rosenkrantz. Det innebar blant annet kopiering og registrering av dokumenter. På den måten har han fått god kjennskap til arkivets innhold (Beyer 1928: 13). Arkivmateriale fra lensarkivet og Rosenkrantz sin private samling har trolig også blitt benyttet i hans Norgeshistorie fra 1567 (Nicolaysen 1858: 148). Ifølge Gustav Storm (1845-1903) og Harald Beyer var Absalon en flittig gjest i lensarkivet på Bergenhus (Beyer 1928: 16; Storm 1968: 21).

Edvard Edwardsen skriver i sin Bergensbeskrivelse fra 1674 at han har «hafft i hænde» «icke faa gamle Documenter oc Pergament», noen opptil 400 år gamle. Dette var trolig ikke bare byens dokumenter, men også arkivmateriale som hørte til kronen og som ble oppbevart i amtsarkivet (Brattegard 1951: 374).

Lens- og amtsarkivene var helt sentrale når historier skulle fortelles. Ikke sjelden var amtmannen selv forfatter. Han hadde uinnskrenket og lett tilgang. Bendix Christian de Fine ble utnevnt til amtmann i Stavanger amt og ankom byen i 1726. Da han mottok spørsmålene fra Danske kanselli i 1743, ble amtsarkivet, eller «Stavanger Archiv» som han kalte det, en viktig kunnskapskilde. Det at byens arkiv ble plassert sammen med amtsarkivet ga han et godt utgangspunkt for sin amtsbeskrivelse som var ferdig to år senere. Her gjennomgikk han, etter eget utsagn, Stavanger rådstueprotokoller og andre protokoller av ulike slag, kongebrev, privilegier, skattemanntall og diverse andre dokumenter (de Fine 1987: 65-88).

Christen Heiberg (1737-1801) ble amtmann i Finnmark i 1778. Amtsarkivet var hans viktigste historiske kilde da han forfattet sin Finnmarksbeskrivelse i 1784. Her gjennomgikk han blant annet kongebrev og skifteprotokoller (Heiberg 1784: 92-115). Det samme gjaldt Ole Hannibal Sommerfelt (1753-1821)

som i 1784 tiltrådte som fogd i Finnmark. Året etter fikk han også stillingen som sorenskriver samme sted og ble samtidig konstituert amtmann i perioden 1785 til 1787 (Sommerfelt 1799: 103-169).

Godseieren Bartholomeus Løvenskiold gjorde omfattende bruk av amtsarkivet i Bratsberg da han laget sin amtsbeskrivelse. Han benyttet seg også av arkivets registratur for å identifisere de eldste dokumentene (Løvenskiold 1784: 22).

Hans Jacob Wille fant som nevnt «adskillige Oplysninger» i Bratsberg amtsarkiv da han forfattet sin beskrivelse av Seljords preste gjeld i 1786. Amtsarkivet hadde vært en helt sentral kilde til hans arbeide og ga «de bedste og tilforladeligste Efterretninger. Amtmannen ble behørig takket for adgangen til arkivet (Wille 1786: Fortalen).

Da Hans Hammond skulle skrive sin nordiske misjonshistorie, utgitt i 1787, var han innom «de gamle Protocoller paa Wardøehuus Slot» som rommet lenets og amtets arkivsaker (Hammond 1787: 892).

Dette er noen av de forfatterne jeg har funnet som eksplisitt forteller om bruk av amtsarkivene. Langt flere har trolig benyttet dem. Da lagmann Henning Frimann i Stavanger nektet å avlevere sine lagtingsprotokoller til amtsarkivet i 1736, ble han som nevnt irettesatt av stattholderen som hevdet at amtsarkivet var "Publico meere tienlig". I denne sammenhengen var det kanskje først og fremst protokollenes rettslige bruk stattholderen hadde i tankene. Men utsagnet viser at amtsarkivene skulle tjene offentlige behov (Thime 2016: 216). Likevel var det, som flere av de topografiske forfatterne påpekte, ikke uten videre rett frem å komme seg til amtsarkivet. Retten til innsyn i arkivene var, rent juridisk, begrenset til partsinnsyn, selv om mye tyder på at personer med legitime behov fikk adgang (Thime 2019: 52-54). Ingen av historieforfatterne i denne perioden klaget, så langt jeg har sett, over innsynsbegrensninger. Den lange avstanden og tidkrevende reising var gjerne et større hinder. En prest eller fogd i landdistriktene kunne ha en krevende vei til amtshovedstaden. Det begrenset bruken.

Geistlige arkiv

Prestene beholdt sine embetsarkiver på prestegården. Noe ble også avlevert til stiftskisten – biskopens arkiv. I 1713 forlangte biskopen i Akershus stift, Bartholomeus Deichman, at alle brev og dokumenter angående prestegjeldet skulle innsendes til stiftskisten (Schøning 1980: 165). Biskopens påbud ble fulgt i varierende grad. Sannsynligvis ble eldre dokumenter utelatt fordi de manglet aktualitet. Vi vet nemlig fra avleveringer på 1800-tallet til Riksarkivet og norske vitenskaps- og kulturinstitusjoner at det da fantes en god del arkivmateriale fra 14- og 1500-tallet i prestearkivene (Bjerkås 1997: 17-19). Ut over Deichmans initiativ har det, så vidt vi vet, ikke vært forsøkt å få til noen generell avleveringsplikt for prestene til stiftskisten. Riktignok ble det i 1734 bestemt at kirkens regnskapsbøker – kirkestolene – som ble ført fra 1607, skulle avleveres dit. Denne ordningen ble imidlertid ikke gjort gjeldende i Nord-Norge og for bykirkene (Bjerkås 1997: 43-44).

Prestene som deltok i 1743-undersøkelsen oppga, med noen få unntak, at det ikke fantes eldre arkivmateriale, verken i kirken eller på prestegårdene. Det stemmer dårlig med nevnte avleveringer. Kanskje de rett og slett ikke tok bryet med å undersøke skikkelig. Ellers kunne årsakene være mange. Noe ble som nevnt avlevert til stiftskisten. Noen prester, i likhet med andre embetsmenn, betraktet arkivene nærmest som privat eiendom og tok de med seg da de sluttet i embetet (Foss & Sæther 1984: 65). Arkivene i prestegjeld nær svenskegrensen var utsatt for fiendtlige innfall. Mange prester viste liten interesse for sine eldre arkiver (Wilse 1791: 4-6). Brann var en annen hyppig årsak til tap av arkiver, slik blant andre sognepresten i Askim kunne meddele (Røgeberg 2003: 300). Arkivbranner forekom ofte. En oversikt over branntap fra midten av 1700-tallet til 1909 angir et minimumsanslag på ni prestearkiv, tre fogdearkiv og 14 byfogd-/sorenskriverarkiv (Thime 2019: 57). De kirkene som var bygget av stein var godt brannsikret. Derfor ble de ofte brukt som arkivdepot for arkivmateriale, også sekulært sådant. I sin beretning om bybrannen i Skien i 1766, opplyser Bartholomeus Løvenskiold at kirkens murte kjeller, likkjelleren, etter brannen ble bestemt brukt til «Rednings-Stæd» for byens arkiv (Løvenskiold

1784: 185, 225). Også andre steinkirker ble brukt som arkivdepot. I Tjølling kirke ble det oppbevart pavebrev og kongebrev fra 14- og 1500-tallet (Røgeberg 2003: 138). Arkivfortegnelser for Bratsberg len i 1609 og 1620 opplyser om en brevkiste i Gjerpen kirke «Som Leniit Clostret proustiet saa well som Kirckerne, er anrørendis met andre breffue som der findes, och er en part aff samme breffue Lattin, saa och gammell Norske» (Thime 2016: 67-68).

De geistlige arkivene inneholdt med andre ord et viktig historisk kildemateriale. At de også ble benyttet ser vi hos den ukjente forfatteren av *Bergens rimkrønike*, som hadde lest «udi biskopens privilege og dekret» (Vislie 1925: 94). Beyer kjente kapitlets arkiver godt. Det hadde tilhold i et kammer (fateburet) i Gråbrødreklosteret der også biskopen bodde. Beyer deltok i forhandlinger i 1564 mellom biskopen og byens borgermester og råd om arealdisponeringen (Beyer 1928: 51-52). Christofer Valkendorf fikk i 1558 pålegg fra kongen om å registrere, ordne og bevare kapitlets arkiv. Beyer deltok i registreringer sammen med byens biskop, Jens Pedersen Skjelderup (1510-1582) (Nicolaysen 1858: 148). Ifølge Gustav Storm hadde Beyer, som kapitlets notarius, adgang til kapitlets arkiv, og benyttet det ofte (Nicolaysen 1858: 148; Storm 1968: 21). Beyer var med andre ord en flittig gjest både i lensarkivet på Bergenhus, i byens og i kapitlets arkiver (Beyer 1928: 16). Schönings bruk av Trondheim-kapitlets arkiver i beskrivelsen av domkirken er omtalt ovenfor.

For topografer som bodde på landsbygda var veien til de større arkivdepotene ofte lang og vanskelig. Prestene Hugo Friderich Hiorthøy (1741-1812) og Hans Strøm klaget begge over manglende «Hielpemidler» og «fornødne Skrifter» i sine prestegjeld, men som i større grad fantes i byene (Hiorthøy 1785: forordet). Det gjaldt både arkiv og boksamlinger. Embetsarkivene var da mer nærliggende å bruke, enten det dreide seg om egne eller andres embetsarkiv. De lå gjerne i lokalsamfunnet der forfatterne holdt til. Prestearkivene var slik sett en kjærkommen og lett tilgjengelig kilde for historiske studier, særlig når mange av fortidsgranskerne var sokneprester i prestegjeldet. Gert Miltzow kunne ved hjelp av gamle «Pergamentbreve, som tilhører Prestegaarden», forklare opphavet til et gammelt

grensemerke (Olafsen 1911: 16). Blant prestegårdens brevskap fantes også en 60 år gammel dom som refererte til gamle kongelige privilegier (Olafsen 1911: 29). Fogden Ivar Wiel refererte flere ganger i sin beskrivelse av Ringerike og Hallingdal (1743) til «Kaldets Papirer» som kilde både til prestehistorie og den siviladministrative inndeling. Dette viser også at andre enn embetsinnehaveren fikk tilgang til arkivet (Wiel 1802-1805: 107, 162). Mathias Foss (1714-1792) var prest i Jostedalen i nesten 50 år. I beretningen om prestegjeldet kunne han bygge på dokumenter i «Kirkeskabet» (Hoel 2009: 10). Overbergamtforvalter Jens Essendrops «Physisk Oeconomisk» beskrivelse av Lier prestegjeld fra 1761 er knapp i sin beskrivelse av kulturelle og historiske forhold, men han fant nyttig informasjon om befolkningsutviklingen hos stedets prester (Essendrop 1761: forordet). Kirkebøkene ble oppbevart ved embetet og ble hyppig benyttet av topografene, særlig for å beskrive folkemengde og sykdommer (Strøm 1762: forordet). Presten Jacob Nicolai Wilse (1735-1801) fant relevant arkivmateriale for sin beskrivelse av prestegjeldet Spydeberg både i stiftskisten og i prostiets bøker (Witse 1779: 453). Peder Nyboe Hesselberg fikk i 1778 i oppdrag å revidere kirkearkivet i Strømsø. I 1780 utga han «*Efterretninger angaaende Strømsøe Bye, Jurisdiction, Kirke tilligemed Kirke-Fundaz og Præster*» (Ropeid 1970: 117-118). Han skrev flere ganger om Strømsø og Bragernes kirkekister som inneholdt prestens arkiv: «Kirke-Regnskaber og Efterretninger» ble brukt som historiske kilder (Hesselberg 1780: 19, 26, 32, 35, 54, 104). Hiorthøy referer i sin Gudbrandsdalbeskrivelse til «Documenter, som findes ved Kaldet». Han nevner også brev om lagesildfisket i «de catholske Tider» som fantes i stiftskisten (Hiorthøy 1785: 106, 214). Wille var i stand til å skrive om prestene i Seljord med utgangspunkt i de «ved Kaldet hæftende Papirer» (Wille 1786: 61).

Bergarkivet på Kongsberg

Bergarkivet inneholdt i hovedsak arkivmateriale fra Kongsberg sølvverk og Overbergamtet. Dette var et av de største arkivdepotene i landet og et sentralarkiv for bergverksaker i Norge. Kongsberg sølvverk begynte driften i 1623. Myntproduksjonen ble i 1686 flyttet fra Kristiania til Kongsberg. Overbergamtet ble opprettet i 1654 og var direksjon for Sølvverket etter at det flyttet

fra Kristiania i 1680-årene. Overbergamtet førte tilsyn med bergverksdriften i landet og hadde juridisk myndighet i bergsaker. Det ble nedlagt i 1830. Vi vet ikke sikkert hvor stort arkivet på Kongsberg var. Men i dag omfatter det, frem til 1805, drøyt 110 hyllemeter. Overbergamtarkivet omfatter ca. 30 hyllemeter (Thime 2016: 90-91).

Bergarkivet på Kongsberg ble særlig brukt i omtalen av ulike bergverk. Bergforvalteren Henrich Blichfeld (1725-1775) benyttet regnskapsmateriale som befant seg i «Kongsberg Sølvverks Brevkammer» i sin beskrivelse av Bergverket i «Sunnhordlehn» (Blichfeld 1771: 35). Carl Deichman benyttet også «det Kongsbergiske Archiv» i sin avhandling om Kongsberg sølvverk (Deichman 1777: 145). Hans Strøms kapittel om mineraler og bergverk i beskrivelsen av Eiker prestegjeld bygget i stor grad på «visse paalidelige Documenter» som han hadde fått av bergamtsforvalteren (Strøm 1784: 56).

Militære arkiv

Militære arkiv ble delvis oppbevart i amtsarkivene som en følge av lensherrens og amtmannens militære oppgaver. De militære arkivene på Akershus slott omfatter arkivene etter det sentrale militærapparatet i Norge. Her hadde man egen «Archivarius» fra 1758, også titulert som stabs- og krigssekretær. Det ble i løpet av 1760- og 1770-årene gjennomført omfattende ordnings og registreringsarbeider. Derfor var de militære arkivene på Akershus, i motsetning til de sivile arkivene, relativt velordnede og katalogiserte. Militærarkivene ble oppbevart i egne værelser, adskilt fra de øvrige arkivene (Thime 2016: 157-160). Selv om arkivene var velordnet, har vi ikke funnet spor etter forskningspreget arkivbruk i vårt materiale. Dette selv om militære aktiviteter og krigene med Sverige fikk ganske stor omtale i mange av de historisk-topografiske verkene. De militære arkivene var trolig i større grad omfattet av hemmelighold enn de sivile og geistlige. Personer som fortsatt var i live kunne dessuten selv berette om mange av konfliktene, og minner om krigshendelser var høyst levende i lokalsamfunn der de hadde foregått. Dessuten var avstanden til arkivet på Akershus slott et hinder i seg selv.

Byarkiv

Byene ble styrt av byfogd og rådmenn, eller byens magistrat som de gjerne ble kalt. Rådstuen eller rådhuset var tilholdssted for byens administrasjon og arkiv, møtesal for byrådet, rettsal og inneholdt gjerne også byens fengsel (Thime 2016: 23-37; 2019: 51). Byens arkiver ble forvaltet av rådstueskriveren. Kjerne i disse arkivene var de kongelige byprivilegiene som var tildelt kjøpstedene allerede fra middelalderen. Dette var byens viktigste dokumenter. De dokumenterte og regulerte deres handelsvirksomhet og øvrig næringsliv, det vil si byborgernes rettigheter til å drive visse typer handel og håndverk og grensene for det området disse rettighetene gjaldt (cirkumferens). Byens arkiv omfattet også rettslige, administrative og økonomiske dokumenter. I tillegg oppbevarte man brev fra kongen, sentralforvaltningen og annen korrespondanse. Etter hvert som byene vokste og fikk en mer kompleks forvaltning, ble også andre typer arkivmateriale skapt og oppbevart i byarkivene.

Bergen var landets hovedstad frem til ca. 1300 og en av Nord-Europas viktigste handelsbyer. Både byen og det Hanseatiske kontor skapte og oppbevarte omfattende arkivmengder. I 1562 fikk byen kronens grunn til rådhus og «det hvælvede Kammer paa Biskopsgaarden der sammesteds» for å bruke det «til Byens Bedste til at forvare udi deres Privilegier, Breve og anden Deel, som Byen tilhører og magt-paaligger» (NRR, bd. 1: 343, 11. april 1562). Nytt rådhus ble tatt i bruk i 1568 og byens arkiver ble oppbevart i skap langs veggene i rådhusalen (Nicolaysen 1870: 585). Som Hildebrandt Meyer påpekte i 1764, befant byens arkiver seg både i rådhuset og det murte hvelvet «paa bispegaarden» (Nicolaysen 1870: 582). Den store bybrannen i 1702 ødela store deler av arkivene. Rådhusarkivet flyttet til Stadsporten i 1793 (Hansen 1973: 6).

I 1616 nevnes forseglede brev i Oslo rådstue. Store deler av Stavanger bys arkiver ble plassert i amtsarkivet etter bybrannen i 1684. Arkivfortegnelser dokumenterer at disse arkivene hadde et betydelig omfang (Thime 2016: 81). I flere kongebrev, allerede på 1500-tallet, ble byene oppfordret til å kartlegge og innsende gamle dokumenter til kongelige historiografer og samlinger i København.

1743-undersøkelsen spurte blant annet etter byenes gamle arkiver. Svarene var få og mangelfulle. Men dette er den eneste landsomfattende arkivundersøkelsen fra denne perioden som finnes. Og den gir et visst inntrykk av forholdene rundt om i landet. Byene hadde alle, slik stiftamtmanden i Akershus uttrykte det, «sine privilegier udgiven fra en efter anden af kongerne» (Røgeberg 2003: 77). Skien, Tønsberg, Fredrikshald, Fredrikstad, Moss og Christiania oppga alle å ha gamle kongebrev og privilegier (Røgeberg 2003). Øvrige embetsmenn over hele landet påpekte gjerne at arkivspørsmålet best kunne besvares «hos magistraternes archiver» (f.eks. Røgeberg 2003; Løyland 2006).

Byarkivene representerte en viktig kilde til historisk forskning. Da Absalon Pedersson Beyer skrev sin Norgeshistorie i Bergen i 1567 fikk han blant annet tilgang byens arkiv. Her kunne han benytte både bøker, manuskripter og arkivdokumenter (Nicolaysen 1858: 148). Bergens Fundas beskriver Bergen fra de eldste tider frem til midten av 1500-tallet. Skriftet ble utformet omkring 1560. Den ukjente forfatteren viser i sin fremstilling til mange kongebrev, lovbøker og privilegier «som Bergen by tilhøre». Disse hadde han gjennomgått og mange ble gjengitt i boken (Nicolaysen 1858: 522, 529-530). Magister Edvard Edvarlsen utga drøyt 100 år senere «Den Wiit-berømte» Bergens historie. Han innledet, ganske unikt for sin tid, med å redegjøre for kildematerialet som ble brukt, deriblant borgermestrenes dokumenter og de «fleste Protocoller oc Dombøger paa Raadstuen» (Brattegard 1951: 22-23). Claus Fastings (1674-1739) bergensbeskrivelse fra 1722 gjengir og viser til en rekke dokumenter, blant annet et byprivilegium fra 1648 som han presiserer «endnu in originali ved Bergens raadstue forefinnes» (Nicolaysen 1870: 47). Det var ingen selvfølge etter bybrannen i 1702. Som rådmann og borgermester i Bergen hadde Hildebrandt Meyer tilgang til byens arkiv da han utarbeidet sin Samlinger til Bergens Beskrivelse i 1750- og 1760-årene. Presten Jens Müller (1711-1773) fant mange arkivdokumenter «i Byens Archiv» som han brukte i beretningen om Tønsberg. Privilegier på pergament fant han i «god Stand iblandt andre Byens Publique Brevskaber» (Müller 1750: 22-23, 38, 47). Magistraten i Christiania, derimot, måtte i 1743 beklage at «Raadstuens archiv og brevskaber» ikke var tilstrekkelig

organisert for å kunne «tiene publicum med nogen «tilforladelig efterretning om hvad som kunde enten henhøre til antiqviteter eller curjeusa udi historien, gamle skriffter, kongelige privilegia, statuta og foundationes» (Røgeberg 2003: 308). Denne uttalelsen kan tolkes på to måter. Enten mente man at arkivet var lite tilgjengelig for brukere generelt, eller at registraturer og andre oversikter primært var konstruert for rettslig-administrative formål, ikke for opplysninger om «antiqviteter eller curjeusa udi historien». Det siste kan godt være tilfellet. Min gjennomgang av norske registraturer eller arkivfortegnelser før 1800, viser at disse nesten utelukkende var innrettet for rettslig-administrativ bruk (Thime 2016). Men uttalelsen viser samtidig at behovet for en bredere arkivtilgang var erkjent allerede i 1743. I den historisk-topografiske litteraturen nevnes byarkivene hyppig. Forfatterne uttrykte enten beklagelse over byarkiv som var gått tapt eller glede over en rikholdig bestand (Müller 1750: 22-23). Da Schønning i 1773-74 valgte å ta pause i reisevirksomheten om vinteren, brukte han tiden til å ordne det han hadde samlet sammen til reiseberetningen, men også til å foreta undersøkelser i Trondheim byarkiv, hvor han dog måtte beklage at knapt noe fantes som var eldre enn bybrannen i 1708 (Schønning 1778: Til leseren). Bartholomeus Løvenskiold måtte konstatere at når arkivene, i dette tilfellet Skiens arkiver, var gått tapt, manglet «de Efterretninger hvormed man kunde tilfredsstille en skjønsom Læser». I stedet risikerte man å fylle «Blade med urigtige Fortællelser» (Løvenskiold 1784: 233). Og da var det ikke administrativ eller rettslig bruk han hadde i tankene, men ene og alene hensynet til historisk, antikvarisk og topografisk forskning. Kragerøs tollinspektør Friderich Wilhelm Thue (1741-1808), som publiserte sin beskrivelse av Kragerø og Skien med omegn i 1789, understreket betydningen av byens arkiver. Også han konstaterte med sorg bybrannen i Skien i 1766 som ødela store deler av både byens og tollbodens arkiv. Samtidig brukte han arkivet flittig og gledet seg over de rester som fortsatt fantes (Thue 1789: 5, 12, 58, 154, 158, 159, 178).

Byarkivene fremstår som helt sentrale «minnesteder» for de som ønsket å skrive byens historie eller som laget historiske avskriftssamlinger. Dokumentene gikk ofte langt tilbake i tid og de var nær brukerne. Jens Müllers formulering «Byens

Publique Brevskaber» viser at han og mange andre anså byarkivet som, i alle fall delvis, et allment tilgjengelig arkivdepot. Byens borgere har trolig brukt arkivet til ulike formål, men Jens Müller har neppe vært den eneste som har søkt historiske opplysninger i byens arkiv.

Gårdsarkiv

Bønder oppbevarte ofte adkomstbrev, heftelser og rettslige avgjørelser som dokumenterte gårdens rettigheter og plikter. Mange av disse var fra før reformasjonen. I den historisk-topografiske 1700-tallslitteraturen finnes det en rekke henvisninger til arkivmateriale som befant seg på gårdene rundt om i landet. I noen tilfeller var det tale om et fåtall gamle dokumenter, men andre ganger også hele kister med pergamentsbrev. Disse dokumentene var svært utsatt. De kunne bli bortgjemt og glemt. Noen ble flammens rov og noe ble solgt til samlere. Wilse skrev i sin Eidsbergbeskrivelse om gårdsarkiv som i stor grad var gått tapt. Årsakene fant han i fiendtlige svenske innfall, «hemmelighedsfuld Bevaring» som førte til at arkivene ble glemt, at gamle dokumenter i dødsbo ble solgt eller gitt bort til samlere i København og en generell likegyldighet til antikviteter (Wilse 1791: 4, 84). Peter Holm (1733-1817) redegjorde i sin beskrivelse av Lister og Mandals amt for kongelige pålegg som gjennom lang tid hadde ført til at viktige dokumenter forsvant (Holm 1794: 36-37). Han var en kompetent observatør med sine nesten 40 år som amtmann i Norge, først i Nordland, deretter i Bratsberg og til slutt i Lister og Mandal. Holms observasjoner bekrefter at bestemmelsene vi har omtalt ovenfor i stor grad ble fulgt opp, noe mange andre rapporter også forteller om. Mye eldre arkivmateriale ble overført til Danmark: til kongelige historiografer, Det Kongelige bibliotek, Universitetsbiblioteket, Geheimearkivet og vitenskapsselskap, uten at vi kjenner hele omfanget.

En av prestene i 1743-undersøkelsen nevner at gamle kongebrev fra kong Håkon Håkonsson fantes på gårdene Frøvold og Medalen i Sigdal prestegjeld (Røgeberg 2005: 284). Hans Strøm refererte i sitt verk om Sunnmøre fra 1762 om beboere på gården Stadheim som «have Breve og Adkomster fra ældgammel

Tiid» (Strøm 1762: 283). Gerhard Schøning forteller i sine reisebeskrivelser fra Trøndelag at han fant få gamle saker og dokumenter «til Historiens eller Old-Sagernes Oplysning» (Schøning 1778: Til leseren). Men fra sin reise i Gudbrandsdalen og Hedemark melder han om et stort antall gamle pergamentsbrev på gårdene. På gården Bjølstad fantes blant annet 34 dokumenter «som Eieren havde forvarede i en Jærn-Skræppe, forsynet med Laas, og ei vilde skilles ved.» Av disse tok han derfor i all hast ekstrakter (Schøning 1980: 93). Jacob Wilse påpekte at det «Paa mange Gaarder findes endnu Pergaments- eller Bænke-Breve især fra 15de Seculo» (Wilse 1779: 68, del 3 «Norsk Ordbog»). Bartholomeus Løvenskiold forteller i sin Bratsbergbeskrivelse fra 1784 også om gården Vrålstad i Drangedal der det fantes en kiste full av «gamle og sluttelig rare Pergaments-Breve» (Løvenskiold 1784: 138). Hans Strøm nevner likeledes flere pergamentsbrev tilbake til 1300-tallet på gårdene Rygg og Hoen (Strøm 1784: 258). Hiorthøy nevner i sin beskrivelse av Gudbrandsdalen fra 1785 «Adskillige Pergaments-Breve og Documenter angaaende Eiendomme og Skov-Dele» som ble oppbevart på gårdene og om lensmannen Peder Randklev som «havde henført sine fornemste Sager, af Frygt for Skotterne, og forvart disse Pergaments-Breve i en Stolpe under Huset» (Hiorthøy 1785: 67, 137). Wille skriver om «en Mængde Pergaments- og andre Breve fra ældgamle Tider» på gårder i Seljord (Wille 1786: 47, 56).

Gamle bortgjemte gårdsdokumenter kunne erverves for en billig penge. De var derfor ettertraktet av personer i lokalmiljøet med antikvariske og historiske interesser. Her kunne man gjøre viktige funn som beriket, ikke bare en privat samling, men også den lokalhistoriske beretningen. Vi vet lite om i hvor stor grad slike arkiver ble solgt til samlere. Men våre topografiske verk viser med all tydelighet at slikt materiale ofte fikk en fremtredende plass i beretningene.

Private samlinger

Den antikvarisk-historiske interessen som bredte seg i Europa og i Norden fra 1500-tallet stimulerte innsamling av gamle håndskrifter og dokumenter, ikke bare innenfor de institusjonelle rammene, men også blant enkeltperso-

ner. Adelsmenn, embetsmenn, lærde og velstående borgere etablerte til dels omfattende dokumentsamlinger, bestående av bøker, manuskripter og arkivdokumenter. Aktiviteten var i begynnelsen ofte begrenset til historiske manuskripter, islandske sagaer og lovhåndskrifter. Men etter hvert ble også andre, mer utpregede arkivdokumenter som brev, regnskap, privilegier og lignende ettertraktet. Flere samfunnsgrupper deltok i samleraktivitetene. Kjøp og salg av bøker, håndskrifter og arkivdokumenter fikk et visst omfang. På denne måten ble mange arkiv fragmentert. Mye gikk også tapt underveis. Men samtidig bidro disse samleraktivitetene også til at mye arkivmateriale ble bevart. Mange utførte også et omfattende avskriftsarbeid som senere ble publisert og tilgjengeliggjort for et større publikum.

I Danmark var det å samle og skrive av gamle håndskrifter en utbredt beskjeftigelse blant samfunnseliten på 1500-tallet. Av de mest kjente historieinteresserte samlerne kan nevnes riksråd Jørgen Rosenkrantz (-1596), stattholder i hertugdømmene Henrik Rantzau (1526-1598), kansler Arild Huitfeldt (1526-1598) og kansler Niels Kaas (1534-1594) (DBL; Rørdam 1867: 57, 125). Noen samlinger var et resultat av kongelige pålegg og ble skapt som en del av statlige historieprosjekter. Også i Norge var det å samle dokumenter en populær aktivitet. Vi kjenner ikke mange store private samlinger fra 1500-tallet, men lagmannen Jon Simonsson (1512-1575) tilegnet seg flere middelalderhåndskrifter. Samlingene til bergenslegene Henrik Høyer, Villads Adamsson og deres felles svigerfar, biskop Anders Foss, er allerede nevnt.

Presten Gert Miltzow eide en omfattende dokumentsamling som blant annet omfattet norrøne sagatekster, lovtekster, jordebøker, manuskripter og mye annet. Han lærte seg norrønt og runeskrift (NBL om Miltzow). I sine historiske arbeider viste han ofte til sin egen dokumentsamling (Olafsen 1911: 12).

Hildebrandt Meyers arkivsamling var for en stor del avskrifter. Selv om han ikke ønsket å «gjøre nogen vidtløftig erindring» om samlingen, kunne han ikke unnså at han «i lang tid» hadde samlet. Samlingen skulle hjelpe han til å

«udlede tingenes første aarsager[...] oprinnelser [...] og forandringer». Bybranner hadde desimert arkivbestanden. Det var med nød og neppe at han klarte å redde sin egen arkivsamling ved brannen i 1756 (Nicolaysen 1870: 12-13). Offentlige arkiver havnet ofte på private hender, selv rettsprotokoller. Meyer omtaler i sin bergenske kirkehistorie en rådstueprotokoll for Bergen for årene 1592-1594 som var «udi en privat mands hænder» (Nicolaysen 1870: 260). I sin Bergensbeskrivelse redegjør han for gamle domsbøker som i årenes løp var spredt for alle vinder, «saa at der i raadstuen aldelees ikke findes et blad, end sige noget mere af dem» (Nicolaysen 1870: 577).

Fogden Wiel, som forfattet beskrivelsen av Ringerike og Hadeland i 1743, nevner gamle pergamentsbrev og kongebrev som han «har faaet ihænde» eller som var «in Originali faldne mig i Hænderne», uten at vi kjenner samlingens omfang (Wiel 1802-1805: 178, 182). Jens Müller brukte ikke bare Tønsberg byarkiv, men også egen samling da han skrev byens historie. Det var brev og Herredagsdommer som var kommet han «i Hænder» (Müller 1750: 31, 44, 59). Jessen påpekte i sin Norgesbeskrivelse at kartmateriale fantes i arkivene, biblioteker og «en og anden saa skøn Samling». Andre tegninger fantes «baade paa publike og private Steder» (Jessen 1763: 30-31). Johan Michael Lund (1753-1824) var prokurator i Bratsberg amt fra 1776 til 1783. På sine reiser i amtet samlet han forskjellige opplysninger, delvis inspirert av Gerhard Schøning og Peter Suhm. I sin beskrivelse av Øvre Telemark fra 1779 (trykt 1785) dokumenterte han bryllupsskikk med et brev fra 1445 «som er faldet mig i Hænderne» (Lund 1785: 154). Wille gjenga et dokument fra 1441 «som jeg eier i Original» (Wille 1786: 283). Hans Hammond mottok en «Samling af mærkværdige Haandskrifter, hørende til de første Missionens Tider» i forbindelse med sin nordiske misjonshistorie (Hammond 1787: 946-947). Den store samlingen til Marcus Bærnholt fra Kragerø er allerede omtalt. Wilse refererte også til dokumenter, blant annet en «Tegnebog», som han eide (Wilse 1791: 81). Sorenskriveren i Rakkestad, Hieronymus Bassøe (1726-1807) beklaget i sin beskrivelse av Rødenes, Skiptvet og Rakkestad prestegjeld fra 1792 blant annet mangelen på «gamle Documenter [...] da det er kun faa jeg deraf ejer» (Bassøe 1796: 79). Utsagnet illustrerer hvor

viktig egne dokumentksamlinger kunne være for de beretninger som ble forfattet. Bergmannen Erland Thoresens store arkivsamling som bestod av Jarlsbergverkets protokoller og papirer er et eksempel på en annen type samling: et bedriftsarkiv av nyere dato, bevart for historiske formål (Faye 1799: 11-12).

Utviklingen av boktrykkerkunsten i Europa fra 1400-tallet muliggjorde masseproduksjon av bøker og andre trykksaker. Arbeidet var fortsatt tidkrevende og kostbart, men førte likevel til en enorm økning i trykte tekster. På 1600- og 1700-tallet etablerte borgere og embetsmenn private boksamlinger. De mest velstående kunne ha flere tusen bøker, men de fleste samlingene var langt mindre. Flere samlinger inneholdt også håndskrifter av ulike slag, manuskripter, kart, protokoller og dokumenter. Førsteamanuensis Lis Byberg har i sin doktoravhandling fra 2007 kartlagt 154 norske bokauksjoner mellom 1750 og 1815, hvorav hun har funnet og analysert 145. Av disse var 109 dødsboauksjoner. Byberg har funnet 571 innførsler av håndskrifter i auksjonskatalogene. De største håndskriftsamlingene fant hun i auksjonskatalogen etter dødsboene til kanselliråd Peter Andreas Cramer (1732-1804) og kammerråd Peder Andreas Wahl (1755-1808). Begge bodde i Trondheim. Cramer levde av sine eiendommer, blant annet bergverksparter. I de ulike boksamlingene finner man offentlige arkivsaker, blant annet protokoller og skiftebrev (Byberg 2007: 239-240). Dette kjenner vi også til fra Carl Deichmans bokkatalog som ble utarbeidet i 1790 (Thime 2021: 34). Samlet viser vårt materiale at private håndskriftsamlinger var ganske utbredt i Norge, selv om størrelse og innhold varierte betydelig.

De første norske trykkeriene ble etablert i Christiania rundt midten av 1600-tallet. Bergen og Trondheim fikk sine første trykkerier i første halvdel av 1700-tallet. Bøker med norske forfattere ble før den tid, og ofte også senere, trykket i København. Historisk og topografisk litteratur utgjorde en ikke uvesentlig del av de trykksakene som ble produsert. Mattis Størssøns oversettelser av norrøne tekster ble utgitt i 1594 og er den første trykte boken med norrøn sagalitteratur. Flere fulgte utover 1600- og 1700-tallet. Fra midten av 1700-tallet ble det dessuten trykket en rekke lovsamlinger som inneholdt bestemmelser fra middelalderen og

frem til sin samtid. Disse sammen med ulike trykte kildekrifter utgjorde trolig en viktig ressurs for historieskriverne. Flere av de resolusjoner, reskripter, forordninger osv. som forfatterne henviste til kan være hentet fra disse trykte lovsamlingene.

Utover 1700-tallet ga private personer ofte sine samlinger til offentlig bruk. Dette var vanlig i hele Europa. Den første norske bok- og håndskriftsamlingen som var tilgjengelig for offentligheten kom i forbindelse med opprettelsen av Det Trondhiemske Selskab, fra 1767 kalt Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab (DKNVS). Selskapet fikk sin første bibliotekar i 1768. Medlemmene måtte gi bøker til biblioteket, men mye ble også gitt som testamentariske gaver. Samlingen var åpen for offentligheten allerede fra starten og bestod hovedsakelig av bøker, manuskripter, kart og arkivmateriale (<https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Gunne-rusbiblioteket> lest 2022). I 1785 åpnet det første offentlige biblioteket i Norge, i Christiania, grunnlagt på Carl Deichmans store testamentariske samlingsgave.

Arkiver i København

Bevaringsinstitusjonene i København inneholdt store mengder dokumenter som vedrørte norske forhold. Mye norsk arkivmateriale var som nevnt overført til Danmark allerede fra 1500-tallet. København universitet ble grunnlagt i 1479. Kort tid deretter ble de første bokdonasjonene gitt til det som skulle bli Universitetsbiblioteket. Historiografenes samlinger og private samlinger ble grunnstammen i Det Kongelige Bibliotek fra 1661 (Thime 2016: 221-222). Fra slutten av 1500-tallet ble eldre arkivmateriale samlet i København slott og dannet grunnlaget for Geheimearkivet: kongens og rikets arkiv. Institusjonene kom til å danne mye av grunnlaget for moderne historieskriving (Thime 2016: 218). Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab ble stiftet i 1742. Selskapets utgivelse av vitenskapelige skrifter fikk stor betydning blant annet for historieforskningen. Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie ble opprettet tre år senere.⁴ Selskapet ble et sentrum for norsk og dansk historieskriving og utga tidsskriftet *Danske Magazin*. Her ble avhandlinger og aktstykker publisert. Selskapet etablerte en stor samling gamle dokumenter fra begge land. I 1747 gav kongen ordre om at arkivdokumenter både i København og ellers i riket, som kunne tillates å trykkes,

skulle lånes ut til selskapet. Papir og pergamentsbrev som kunne finnes i kjøpstedene, ved kirker og klostre, og som ikke lenger trengtes på stedet, skulle sendes til selskapet for å kunne komme til allmenn nytte og «gemmes fra befrøytelig undergang». Likeledes skulle stiftamtmennene og biskoper i Danmark-Norge sende slike gamle dokumenter til Danske kanselli (Thime 2016: 219-227).

Om amtsarkivene og Akershusarkivet virket fjerne og vanskelig tilgjengelige, må sentralforvaltningens arkiver og samlingene i København for mange ha vært temmelig uoppnåelige. Men for de som hadde kontakter kunne også disse konsulteres. Prester og andre som hadde studert og oppholdt seg i København hadde gjerne personlige nettverk i rikshovedstaden. Et norsk postverk ble opprettet i 1647. De første postrutene ble da igangsatt mellom Christiania og København, Christiania og Bergen og mellom Christiania og Trondheim. Flere ruter kom til etter hvert. Posten ble fraktet til fots og på rideveier. Det kunne ta et par uker fra København til de norske byene. Selv om veiene ble bedre og posten befordret hyppigere utover 1700-tallet, tok postgangen sin tid. Det hindret ikke Edvard Edvardsen i å benytte «een god Wen aff Renteriet» (Rentekammeret) til å skaffe tollopplysninger for Bergen fra 1650-årene som han brukte i sin beskrivelse av byens varehandel (Brattegard 1951: 352). I 1660- og 70-årene kom neppe opplysningene med posten. Trolig fikk Edvardsen med seg disse opplysningene enten ved eget besøk i København eller ved hjelp av andre. Gerhard Schøning hørte absolutt til dem med gode kontakter. I 1765 ble han professor i historie ved Sorø akademi på Sjælland. Ti år senere ble han utnevnt til geheimearkivar. I sin beskrivelse av Trondheims domkirke fra 1762 viser han til en rekke arkivstykker ved universitetsbiblioteket i København (Schøning 1762: 229). Mens han gjennomførte sine reisebeskrivelser i 1773-1774 reiste han til København blant annet for å besøke Geheimearkivet (Schøning 1778: Til leseren; 1979 bd 2: 150.). Hans Jacob Wille takket geheimearkivar Voss i København for «den utrættelige Flid og megen Møie» han påtok seg ved å «giennemgaae og udcopiere [...] Documenter i det Kongl. Geheime-Archiv» (Wille 1786: forordet). Hans Hammond gjorde utstrakt bruk av misjonskollegiets arkiver i København (Hammond 1787: 946). De var imidlertid ikke alltid like fornøyde med

servicen. Wilse klaget i 1791 over at det Kongelige selskap for nordisk språk og historie ikke engang besvarte spørsmål om kopier fra norsk geistlig arkivmateriale som var donert dit. Selskapet leverte imidlertid kopier etter noen år (Wilse 1791: 5. 1796: 116).

Hvordan og til hvem ble kunnskapen formidlet?

Arkivdepotene arbeidet ikke aktivt med formidling. Den eneste brukerhjelp som ble utarbeidet var arkivfortegnelse. Men de var ikke beregnet på et eksternt publikum. De ble utarbeidet for virksomhetens interne behov for gjenfinning og dokumentkontroll. Kunnskap om arkivdepotene og hva de inneholdt krevde at brukeren oppsøkte institusjonen selv. Det var heller ikke gitt at man fikk innsyn i arkivene. Med unntak av rettsprotokollene hadde allmuen ingen slik rettighet. Innsynsregimet var imidlertid mildt og preget av pragmatisme.

Arkivkunnskap ble primært formidlet gjennom historieverkene. Forfatternes takksigelser for tilgang til arkivene, kritikk for mangelfull hjelp og referanser til ulike protokoller og dokumenter gjorde leserne oppmerksomme på denne rike informasjonskilden. Allmuens interesse for arkiv ble trolig stimulert av historikernes beretninger og referanser. Men vi vet lite om allmuens arkivbruk ut over det rettslige.

Historieverkene som ble forfattet på 1500-tallet fikk lenge en svært begrenset leserkrets. Noen avskrifter ble trolig distribuert blant likesinnede og noen få fikk en viss utbredelse. Fra slutten av 1500-tallet og utover 1600-tallet ble en håndfull bøker publisert. Først på 1700 endret dette seg. Lovsamlinger, rene historieverk og en stor mengde historisk-topografiske publikasjoner så dagens lys. Noen forfattere fikk en omfattende leserkrets. Historiebøkene til presten og historikeren Jonas Ramus, og da særlig hans norske kongehistorie utgitt i 1719, fikk både et lærd og folkelig publikum. Ludvig Holbergs historiske forfatterskap var også høyt skattet. Det samme gjaldt de historisk-topografiske verkene fra andre halvdel av 1700-tallet.

Som nevnt er det mye som tyder på at mange kunne lese på 1600-tallet (Byberg 2007: 21-22, 112-113). Mange allmuefamilier før 1700 var likevel i stor grad uten bøker (Fet 1995: 92). De første omreisende bokhandlere begynte sitt virke i Norge på 1500-tallet. De reiste fra by til by og holdt utsalg i eller ved kirkene (Bull 1958: 10). Andre skaffet seg bøker ved å alliere seg med bekjente som hadde tilgang til bøker. Samlingene ble ofte auksjonert bort, som regel fordi eieren døde, men også av andre grunner. På den måten oppstod det et brukmarked. På 1700-tallet var slike auksjoner et vanlig fenomen i Europa (Norlin 2006: 16-18). Den eldste bokauksjon vi kjenner til i Norge er fra 1695 etter at stiftamtmann og visestattholder Just Høeg døde året før. De to neste kjente auksjonene ble holdt etter biskop Hans Munch og lagmann og auksjonsforvalter Peter Blichfeldt som begge døde i 1712 (Blichfeldt 1713). En av de største bokauksjonene ble holdt i dødsboet etter biskop Bartholomeus Deichman i 1732. Auksjonskatalogen er på hele 728 sider.

Lise Bybergs analyse av norske bokauksjonskataloger viser at bøker etter hvert ble lettere tilgjengelig enn man tidligere har trodd. Bokauksjoner skapte et stort brukmarked som de bredere lag av befolkningen kunne benytte seg av. De fleste bokauksjonene ble holdt i byene, men flere ble også holdt ute i distriktene. Det gjaldt ikke minst i geistlige dødsbo der bokauksjoner ble avholdt på prestegården i sognet der den avdøde presten hadde virket (Byberg 2007: 176-177).

Utover 1700-tallet ble det også etablert samlinger og leseselskap som var tilgjengelige for offentligheten. Større og mindre boksamlinger var ikke uvanlig blant byborgerne (Byberg 2007: 165). Flere norske bønder hadde også boksamlinger. Det var heller ikke uvanlig at prester lot allmuen låne bøker fra deres private boksamling (Byberg 2007: 92-93). Samlingene hadde selvsagt stor betydning som hjelpemiddel for forfatterne av topografiske verk, men de bidro ikke minst til at leserkretsen ble langt større enn den ellers ville vært. Offentlige bibliotek eksisterte ikke i Norge før på slutten av 1700-tallet, leseselskap noe tidligere. Begge var med få unntak et byfenomen (Byberg 2007: 90).

Det er ikke undersøkt systematisk og detaljert hvordan alle bøkene som ble solgt på auksjon fordelte seg temamessig. Jeg har gjennomgått de ca. 45 auksjonskatalogene som er digitalt tilgjengelige på Nasjonalbibliotekets nettsider i perioden frem til 1800. En stor del av litteraturen er historieverk, både på latin, fransk, tysk, engelsk og dansk. Peder Claussøn Friis, Tormod Torfeus, Jonas Ramus, Gerhard Schøning og Hans Strøm er blant de norske forfatterne som går igjen i katalogene. I tillegg er oversettelser av sagatekster og ulike lovsamlinger rikt representert i materialet.

Bybergs analyse av bokauksjonene viser at bøkene nådde ut ganske bredt. Riktignok utgjorde embetsstanden og borgerskapet hovedtyngden av kjøperne, men også bondestanden var godt representert (Byberg 2007: 190-191, 198). Historisk litteratur utgjorde en vesentlig del av boksamlingene (Byberg 2007: 17). Men graden av utbredelse er usikker. Litteraturhistorikeren Jostein Fet (1924-2023) har påvist at bare en svært liten andel av bøkene registrert i allmue-dødsboskifter var verdslige, og at under halvparten av disse igjen var av samfunnsfaglig og historisk karakter (Fet 1995: 254). Samtidig påpeker han at skiftematerialet bare viser en mindre del av bøkene som fantes i hjemmene (Fet 1995: 78-79).

Boksalg gjennom forhåndsbestilling kom i bruk i England fra 1650-årene og ble vanlig i Danmark-Norge på 1700-tallet (Fet 1995: 53). I noen tilfeller ble abonnentenes navn trykt i bøkene. Tre av bøkene i vårt materiale inneholder slike lister. Den ene omhandler Bratsberg amt (1784), ble trykket i Christiania og inneholder en liste over 296 abonnenter. Den andre omhandler Kragerø, Skien og omliggende ladesteder (1789). Der hadde 159 personer forpliktet seg til å kjøpe boken ved utgivelse. Den tredje boka var et slags leksikalsk, historisk oppslagsverk og omhandler Norge, Færøyene, Island og Grønland, hadde 202 abonnenter og ble utgitt i 1796. De to siste ble trykt i København. Tabellene nedenfor viser hvordan abonnentene fordelte seg i ulike yrkesgrupper.

Tabell 12. Subskribentenes yrke i tall og prosent. Embetsmenn omfatter både sivile, geistlige og offiserer. Tjenestemenn er ansatte i underordnede offentlige og private stillinger. Gruppen næringsdrivende omfatter kjøpmenn, handlende, håndverkere, apotekere, godseiere og jernverkseiere. Andre omfatter blant annet personer med rangtitler uten annet oppført yrke, leger, advokater, akademikere, studenter og pedagoger. I boken om Norge er også sju bønder inkludert i denne gruppen.

	Embets- menn	Tjenes- temenn	Nærings- drivende	Andre	Ukjent	Sum
Bratsberg 1784	91/31	37/13	55/19	28/9	85/28	296
Kragerø mm 1789	35/22	32/20	45/28	12/8	35/22	159
Norge mm 1796	53/26	24/12	39/19	62/31	24/12	202

Embetsmennene dominerte, men ble tett fulgt av både næringsdrivende og tjenestemenn. I embetsmannsgruppen utgjorde geistligheten flertallet. Sosialt plasserte subskribentene seg i de midtre og øvre samfunnslag. Ser vi på den geografiske fordelingen, dominerte byfolkene fullstendig. Kjøpere i landdistriktene var i hovedsak prester. Subskribentene var med andre ord dominert av embetsmenn og byfolk.

Tabell 13. Subskribentenes bosted i tall og prosent. Oppslagsverket om Norge oppgir ikke subskribentenes bosted.

	By	Land	Ukjent
Bratsberg 1784	263/89	25/8	8/3
Kragerø mm 1789	137/86	8/5	14/9

Listene over subskribenter gir en indikasjon på hvilke samfunnsgrupper som utgjorde kjernetroppene blant kjøpere av historisk-topografisk litteratur. Men subskribentene utgjorde en snever krets av personer, av samme stand og med samme dannelse og interesser som forfatterne selv. Leserkretsen var sannsynligvis langt større og favnet trolig videre (Beyer & Moi 1990: 170).

Hverdag og kulturarv

Arkivene ivaretok virksomhetenes administrative, rettslige og økonomiske interesser på kort og lang sikt. Samtidig ble arkiver i hele Europa en viktig kilde til historiske studier og beretninger. Denne dualismen i arkivbruk, mellom hverdagens forvaltning på den ene siden og forskning og kulturarv på den andre, fantes ikke på tilsvarende måte for gjenstander og bøker. Den bidro til en oppfatning av arkivmateriale som noe selvsagt og hverdagslig, og underkommuniserte arkiv som kulturarv. Dette har også preget dagens arkivhistoriske fremstillinger. Ledende arkivhistorikere har hevdet at arkivene fra antikken og helt frem til 1700-tallet nesten utelukkende tjente administrative og juridiske formål. Markus Friederich stiller seg tvilende til dette og mener 1500-tallet markerer et viktig tidsskille (Friederich 2018: 12-13). Han er ikke den eneste. Eric Ketelaar etterlyser i sin artikkel *Muniments and monuments: the dawn of archives as cultural patrimony* forskning på tidlige spor av arkiv forstått som kulturminner, bevart og overført for fremtidige generasjoner (Ketelaar 2007: 344).⁵ Den franske revolusjon og Napoleonskrigene fremstilles ofte som begynnelsen til en slags forestilling om «nasjonal kulturarv» i Europa (Swenson 2013: 3, 29-30). Eric Ketelaar utfordrer denne sterke vektleggingen av tiden rundt den franske revolusjon som en vending og 1800-tallet som «the cradle of the cultural role of archives». Han erkjenner at den franske revolusjon representerte et avgjørende stadium i internasjonal arkivhistorie, som i kulturminnevernet ellers. Den markerte et tidsskille i den forstand at det nå ble statens ansvar å sikre nasjonens arkiver, både som rettslige og forvaltningsmessige redskap (muniments) og som kulturarv (monuments) (Ketelaar 2007: 344). Men Ketelaar viser til flere eksempler på bruk av arkiv som kulturell ressurs lenge før den franske revolusjon (Ketelaar 2007: 352-353).

Det er ikke vanskelig å finne spor av det man kunne kalle kulturarvtenking innenfor tidlig norsk arkivhistorie. Få har i like klare ordelag som Peder Claussøn Friis gitt uttrykk for arkivenes kulturelle verdi. I boken Norges beskrivelse fra 1613 fortvilte han over reformivrige lutheranere som ødela alle spor som kunne knyttes til katolsk religionsutøvelse. Det var ille nok at de fjernet «Guld, Sølv og andre Klenodier»

fra kirker og klostre. Men at de i tillegg «saa slemmelig ødelagde det som de havde ingen gafn af», «skjøne bygninger», kirkens inventar og «nyttige Bøger og breve», fremsto for Friis som meningsløst. «Skjøne Liberii, og mange nyttige Bøger og Breve» i Trondheim og Stavangers kapittel ble brent på bålet (Friis 1727: 79-80). Her fremstilles arkivene som umistelige klenodier. Christen Frost, som i 1724 ble kapellan i Evje, hyllet Jonas Ramus i innledningen til verket *Norriges Kongers Historie* (1719) for hans bidrag «til Videnskab om Norges gammel Tiid» fremskaffet gjennom «ældgamle Monumenter», «Runæ vildsom Skrift» og «møll-stungne Pergamenter» (Ramus 1719: 1). Claus Fasting ga i sin Bergensbeskrivelse fra 1722 uttrykk for fortvilelsen han følte da huset ble fortært av ild under bybrannen i 1756. Han stod i fare for å miste sine samlinger om byen. Disse holdt han for å være «blandt de umisteligste og betydeligste» (Nicolaysen 1870: 13). Johannes Schrøders motivasjon for å utgi Fredrikshalds historie i 1727 var å hindre at den «gandske skulle forglemmes og uddøe», enten ved at tidsvitnene forsvant eller arkivene ble ødelagt gjennom «een eller anden Ulykke, som dette Stæd tit har været underkastet» (Schrøder 1727: Fortale). Ludvig Holberg så seg selv som en del av en lang fortellertradisjon «fra ældgammel tid». De nordiske folk hadde alltid vært omhyggelige med å «forplante til efterkommerne deres bedrifter». Ved hjelp av «de rette kilder» ville han i sin *Dannemarks og Norges Beskrivelse* (1729) videreføre «de gamle Forfædres historier» til nye generasjoner (Holberg 1729: 152-153). Hildebrandt Meyer samlet dokumenter for ettertiden. Perspektivet var forskning og kulturformidling (Nicolaysen 1870: 429). Presten Peder Hesselberg fikk i 1770-årene i oppgave å gjennomgå Strømsø kirkes papirer. For han ble det da maktpåliggende å bevare materialet fra glemsel «til Forfædrenes Æreminde» (Hesselberg 1780: Fortale). Samleren Markus Bærnholt fra Kragerø kopierte en rekke arkivkilder: «Kirkebøger, Copie-, Bye- og Landstings-Protkoller, Skiftebreve, tinglyste Pantebreve og deslige» for å sikre opplysningene for ettertiden (Thue 1789: 3-4).

Dette er bare noen eksempler på samtidens omsorg og bekymring for det som vi i dag ville kalt kulturminner og for den kulturarv de representerte. Det kan neppe herske tvil om at arkivmateriale allerede fra midten av 1500-tallet har hatt en identitets- og kunnskapsdannende funksjon, både for sin samtid og for

å formidle denne kunnskapen til nye generasjoner. Eksempelene er få og spredte i begynnelsen, men tiltar utover perioden, særlig gjennom 1700-tallet da arkivbruk ble et helt sentralt redskap for historie- og kulturformidling.

Dokumenter som ble ansett som betydningsfulle ble omhyggelig bevart både i offentlige institusjoner og i private samlinger. Samlinger ble overført eller skjenket til offentlige institusjoner og dermed tilgjengelige for et større publikum. Avskrifter ble trykt og publisert. Alle disse bestrebelsene hadde til formål å sikre kunnskap om fortiden for kommende generasjoner. Gjennom tidsskrifter og bøker ble arkivene, både i historiske beretninger, kildesamlinger og avskrifter gjort kjent og distribuert til større lag av befolkningen.

Arkivene ble først og fremst ansett som en felles samfunnsressurs. De skulle brukes til å fremme lokal og nasjonal identitet og fellesskap. Denne interessen for fortidsvern, også arkivvern, hadde en betydelig utbredelse i det norske samfunnet, først og fremst i de øvre sosiale lag, særlig innenfor embetsstanden, men også i de midtre sosiale sjikt, blant tjenestemenn, byborgere og bønder.

Det er ingen tvil om at arkivene gjennom hele arkivhistorien ble skapt og bevart av hensyn til juridiske og økonomisk-administrative behov. Dette gjelder både i Norge og internasjonalt. Parallelt førte arkivdokumentenes troverdighet til at disse også ble brukt som kildemateriale for historiske fremstillinger. Arkivdepotene, både lokalt og sentralt, ble viktige leverandører av kildemateriale for samtidens historikere, antikvarer og topografer. Likevel finner vi ikke spor etter en historisk-antikvarisk faglig tilnærming innenfor arkivinstitusjonenes arkivforvaltning i Norge før mot slutten av 1700-tallet. Først da ser vi også at man rekrutterer medarbeidere med en annen bakgrunn enn den juridisk-administrative (Thime 2021: 34). Forvaltningsmessige og juridiske behov bestod selv sagt og preget fortsatt arkivarbeidet. De fleste brukerforespørsler kom også etter 1800 til å handle om rettslige, økonomiske og forvaltningsmessige saker. Men forskning og historiske behov ble mer uttalt og etter hvert til og med en hovedbegrunnelse for etableringen av det moderne arkivvesenet.

Noter

- 1 The article published in *Archival Science* (Thime 2023) summarizes the present one. But I have also made some additions and corrections.
- 2 Bech skriver om arkivbestanden på Akershus slott, oppbevaringsforholdene, arbeidet og registraturrene.
- 3 Her er også tatt med Gerhard Schønings beskrivelse av Trondheim domkirke fra 1762 selv om den strengt tatt ikke kan regnes til den historisk-topografiske sjangeren.
- 4 Selskapet har hatt ulike navn: Et Til det Danske Sprogs og Histories Forbedring Samlet Selskab (1745), det med Kongelig Tilladelse oprettede Selskab til det Danske Sprogs og den Danske Histories Forbedring (1746), Det Kongelige Danske Selskab til den Nordiske Histories Forbedring (1747-1810) og Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog.
- 5 Muniments and Monuments, henviser til to begreper. Muniments er dokumenter bevart som bevis på rettigheter og privilegier, Monuments er minnesmerker.

Referanser

- Askjem, T. (1991). *Norske arkiver og arkivforhold inntil 1939: en bibliografi*. Riksarkivet.
- Bassøe, H. (1796) Forsøg til en Beskrivelse over Rødenæs, Schibtvædt og Rachestad Præstegjelde. *Topographisk Journal for Norge*, 5(17), 77-128.
- Bech, D.N. (1842, 17. mai) Oversigt over det norske Rigsarkivs Tilstand fra de ældre Tider indtil Udgangen af Aaret 1840. *Den Constitutionelle*, 137.
- Bech, D.N. (1842, 26. mai) Oversigt over det norske Rigsarkivs Tilstand fra de ældre Tider indtil Udgangen af Aaret 1840. *Tillæg til den Constitutionelle*, 146.
- Berg, J. Chr. (1838) Angaaende den Nordlandske Handel. *Samlinger til Det Norske Folks Sprog og Histoire*, 5, 590-688.
- Berger, S. (2013). The role of national archives in constructing national master narratives in Europe. *Archival Science*, 13(1), 1-22. [https://DOI 10.1007/s10502-012-9188-z](https://doi.org/10.1007/s10502-012-9188-z)
- Beyer, E. & Moi, M. (1990) *Norsk litteraturkritikks historie 1770-1940* (Bd. 1). 1770-1848. Universitetsforlaget.
- Beyer, H. (1928) *Absalon Pederson Beyer: Om Norgis Rige*. Beyers forlag, Bergen.
- Bing, L.H. (1796) *Beskrivelse over Kongeriget Norge, Øerne Island og Færøerne, samt Grønland*. København.
- Bjerkås, O. (1997) *Preste- og prostearkiver: en brukerveiledning*. Riksarkivaren. Oslo.
- Blichfeld, H.F. (1771) *Kort Efterretning om Bergverket i Sundhordlehn udi Bergens Stift i Norge*. København.
- Blichfeldt, P. (1713) *Catalogus librorum mv.*

- Brandt, Fr. (1880) *Forelesninger over den norske retshistorie* (Bd. 1). Kristiania
- Brattegard, O. (1951). *Edvard Edwardsen 1630-1695 Bergen*. Første part. Bergens Historiske Forening.
- Bricka, C.F. (1887-1905) *Dansk biografisk Lexikon* (Bd. 1-19). København.
- Bull, E., Krogvig, A. & Gran, G. (1923) *Norsk biografisk leksikon* (Bd. 1). Aschehoug, Kristiania
- Bull, F. (1958). Norges litteratur fra reformasjonen til 1814. *Norsk litteraturhistorie* (Bd. 2). Aschehoug forlag, Oslo.
- Bull, Keyser, Leganger, Moltke, Møller, Strøm, Treschow og Wilse (1791) *Indbydelse til et Corresponderende Topographisk Selskab for Norge*. Christiania.
- Byberg, L. (2007). *Brukte bøker til bymann og bonde. Bokauksjonen i den norske litterære offentlighet 1750-1815*. Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo.
- Dahl, P. (1996). *Fra Stiftsarkiverne i Kristiania til Statsarkivet i Oslo: Statsarkivet i Oslo 1914-1995*.
- Dansk Biografisk Leksikon (DBL).
- De Fine, B. C. (1987) *Stavanger Amptes udførlige Beskrivelse*. Rogaland historie- og ættesogelag. Stavanger.
- Deichman, C. (1777) IV. De Norske Guld-Ertzer, s. 93-122. V. Det gamle Norske Bergverk Golmsberg Kaldet, s. 123-144. VI. Historiske Efterretninger om Kongsberg Sølv-Verk, s. 145-274. VIII. Om den Kongsbergske Mynt og Sølv-Verkets Producter, s. 287-319. *Skrifter udi det Kjøbenhavnske Selskab*, 11, 93-319.
- Duchein, M. (1992). The History of European Archives and the Development of the Archival Profession in Europe. *American Archivist*, 55, 14-25.
- Duranti, L. (1994). The Concept of Appraisal and Archival Theory. *American Archivist*, 57, 328-344.
- Elstad, E. (2001). Notarius publicus i norsk rett. Vedlegg 1 (s. 32-176). *Ot.prp. nr. 81 (2000-2001)*.
- Eriksen, A. (2007). *Topografenes verden. Forminner og fortidsforståelse*. Pax forlag, Oslo.
- Eriksen, A. (2014). *From Antiquities to Heritage: Transformations of Cultural Memory*. New York. Berghahn books.
- Essendrop, J. (1761). *Physisk Oeconomisk Beskrivelse over Lier Præstegield i Aggershuus Stift i Norge*. København.
- Faye, G. (1799). Beskrivelse over det Jarlsbergske sølvhaltige Bly- og Kobberverk, efter de af (1795) afdøde Erland Thoresen samlede Materialier. *Topographisk Journal for Norge*, 7(24), 1-101.
- Fet, J. (1995). *Lesande bønder: litterær kultur i norske allmugesamfunn for 1840*. Universitetsforlaget.

- Fidjestøl, A.O. (2008). Etableringa av eit interkommunalt arkiv på Nord-Vestlandet. *Undervegs. Festskrift til Egil Nysæter*, 49-63. ABM-Media.
- Foss, J.G. og Sæther, S.B. (1984). *Beskrivelse over Hitterens Præstegield*. Samarbeidskomiteen for lokalhistorie for Frøya og Hitra.
- Friederich, M. (2018). *The Birth of the Archive. A History of Knowledge*. University of Michigan Press.
- Friis, P.C. (1727). *Norriges Og Omliggende Øers sandfærdige Beskrivelse*. København.
- Hammond H. (1787). *Den nordiske Missions-Historie i Nordlandene, Finmarkens og Trondheims Amt til Lappers og Finners Omvendelser, fra første Begyndelse indtil hen udi Aaret 1727*. København.
- Hansen, H.J. (1973). *Det gamle rådhuset*. Bergen kommune.
- Heiberg, C. (1784). Forslag til Finmarkens Opkomst. *Hermoder*, 5(13). Christiania 1800, 87-124.
- Herstad, J. (2008). «Archivaren, - Gud bevar'en!»: Henrik Wergeland som riksarkivar. Riksarkivaren. Messel forlag.
- Hesselberg, P. N. (1780). *Efterretninger angaaende Strømsøe Bye*. Christiania.
- Hiorthøy, H.F. (1785). *Fysisk og Ekonomisk Beskrivelse over Gulbrandsdalens Provstie*. København.
- Hoel, O.L. (2009). *Justedalens kortelige Beskrivelse (1750)*. Jostedal historielag.
- Hoff, E. (1792-1794). Udkast til en Beskrivelse over Frederikshalds Bye og Frederiksteens Fæstning (m.v.), *Topographisk Journal for Norge*, 1-2(4-8).
- Holberg, L. (1729). *Dannemarks og Norges Beskrivelse*. København.
- Holm, P. (1794). Forsøg til en Beskrivelse over Lister og Mandals Amter i Norge. *Topographisk Journal for Norge*, 2(8), 35-114.
- Jessen, J. E. (1767). Afhandling om de Norske Finners og Lappers Hedenske Religion. *Knud Leems Beskrivelse over Finmarkens Lapper*. København, siste del, 1-82.
- Jessen, J. E. (1763). *Det Kongerige Norge, fremstillet efter dets naturlige og borgerlige Tilstand*. København.
- Juhasz, L (1977). Kommunearchivene i Norge. *Heimen*, 17, 261-268.
- Ketelaar, E. (2007). Muniments and monuments: the dawn of archives as cultural patrimony. *Archival Science*, 7, 343-357. <https://doi.org/10.1007/s10502-008-9060-3>
- Kiil, A. (1969). *Arkivkunnskap Statsarkiva*. Landslaget for bygde- og byhistorie. Universitetsforlaget.
- Kjølstad, T. (2012). Norge. Jörwall, L., Lönnroth L. & Nordström, G. (Red.). *Det globala minnet: nedslag i den internationella arkivhistorien (187-212)*. Skrifter utgivna av Riksarkivet: 34. Stockholm.

- Kocka, Jürgen (1988). Bürgertum und bürgerliche Gesellschaft im 19. Jahrhundert: europäische Entwicklungen und deutsche Eigenarten, Jürgen Kocka (Red.). *Bürgertum im 19. Jahrhundert: Deutschland im europäischen Vergleich* (Bd. 1). Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 11-76.
- Kolderup-Rosenvinge, J. (1824). *Samling af gamle danske Love, fjerde del*. København.
- Lund, J. M. (1785) *Forsøg til Beskrivelse over Øvre-Tellemarken i Norge*. København.
- Løvenskiold, B. (1784). *Beskrivelse over Bradsbjerg Amts og Scheens Bye med sine Forsteder*. Christiania.
- Løvlien, A. (2000). *Statsarkivet i Trondheim 1850-2000: en beretning*. Trondheim.
- Løyland, M. (Red.). (2006). *Norge i 1743* (Bd. 4). Oslo. Riksarkivet og Solum forlag.
- Masdalen, K. (2015). Historikeren som nasjonsbygger. Seland, B. (Red.). *Selvstendighet og nasjonsbygging 1814-2014*, Agderseminaret 2014) Cappelen Damm, Oslo, 147-176.
- Melve, L. (2010). *Historie. Historieskriving frå antikken til i dag*. Dreyers forlag, Oslo.
- Müller, J. (1750). *Beskrivelse over Den ældste Kiøbstad i Norge, Tønsberg*. København
- Müller, J. (1772). *Forsøg til beskrivelse over Jarlsberg Provstie*. København.
- Nedrebø, Y. (1998-2007). Flere artikler. (1998: 5-10, 1999: 5-8, 2000: 5-8, 2001: 5-6, 2002: 5-6, 2007 (2): 39-44.) *Bergensposten*. Statsarkivet i Bergen.
- Nicolaysen, N. (1858). *Norske magasin. Skrifter og optegnelser angaaende Norge og forfattede efter reformationen* (Bd. 1). Christiania.
- Nicolaysen, N. (1870). *Norske magasin. Skrifter og optegnelser angaaende Norge og forfattede efter reformationen* (Bd. 3). Christiania.
- Norlin, H. (2006). *Magister Asp, Doct. Luths postilla och Sockerbagare Nyman. Bokauktioner i Uppsala 1783-1786*. Magisteruppsats, Uppsala universitet.
- Norsk biografisk leksikon (NBL)*.
- Næss, H. E. (2014). *Fiat justitia! Lagmennene i Norge 1607-1797*. Riksarkivaren skriftserie 42.
- Olafsen, O. (1911). *Gjert Henriksen Milzow, Voss og Hardangers Prestehistorie*. Hardanger Historielag.
- Paus, H. (1752). *Samling af gamle norske Love*. København.
- Peters, K. (2018). Friction in the Archives: Access and the Politics of Record-Keeping in Revolutionary England. L. Corens, K. Peters & A. Walsham (Red.). *Archives & Information in the Early Modern World*. Proceedings of the British Academy, 212. Oxford University Press, 151-176.
- Pettersen, E. (1986). *Hamarkroniken*. Alvheim og Eide Akademisk forlag.
- Posner, E. (1940). Some Aspects of Archival Development Since the French Revolution. *The American Archivist*. July 1940, 3(3), 159-172. <https://doi.org/10.17723/aarc.3.3.q64h3343h663402j>
- Ramus, J. (1711). *Det gamle og hedenske Norge*.

- Ramus, J. (1715). *Norriges Beskrivelse*. København.
- Ramus, J. (1719). *Norriges Kongers Historie*. København.
- Robberstad, K. (1976) *Retts saga* (Bd. 1). Universitetsforlaget.
- Ropeid, A. (1970) Byhistorie og byhistorisk forskning, *Lokal historie i forskning og kulturarbeid gjennom 200 år, Landslaget for bygde- og byhistorie 50 år*. Universitetsforlaget, 113-136.
- Rosted, J. (1792-1808). *Topographisk Journal for Norge*. Christiania.
- Røgeberg, K.M. (Red.). (2003-2005): *Norge i 1743* (Bd. 1-3). Oslo, Riksarkivet og Solum forlag.
- Rørdam, H. F. (1867). *Historieskrivningen og Historieskriverne i Danmark og Norge siden Reformationen. Tidsrummet fra Reformationen indtil Anders Vedel*. København.
- Sandmo, E. (2015). *Tid for historie. En bok om historiske spørsmål*. Universitetsforlaget.
- Sandnes, J. (1970). Lokallitteratur til omkring 1900. *Lokal historie i forskning og kulturarbeid gjennom 200 år: Landslaget for bygde- og byhistorie 50 år*. Universitetsforlaget, 13-32.
- Sandvig, B.C. & Suhm, P.F. (1780) *Samlinger til den danske Historie*, 1(1-3) København.
- Schnabel, M. (1781). *Udkast til en Beskrivelse over Hardanger i Bergens Stift i Norge samlet og sammeskrevet af sal. Hr. Marcus Schnabels efterladte Papirer ved Hans Strøm*. København.
- Schrøder, G. (1727). *Kort Historiske Beskrivelse over Friderichshald*. København.
- Schøning, G. (1762). *Beskrivelse over den tilforn meget prægtige og vidtberømte Dom-Kirke i Throndhjem, egentligen kaldet Christ-Kirken*. Winding. Trondheim.
- Schøning, G. (1778, 1979-1980) *Reise, som gjennem en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774 og 1775 paa H. M. Kongens Bekostning er gjort og beskreven*. Gyldendal, København. (Bd. 1-3). Tapir 1979-1980.
- Smith, A.C. (1796-1797). Beskrivelse over Trysild Præstegjeld i Østerdalen 1784. *Topographisk Journal for Norge*, 5-6(19-23). Christiania.
- Solberg, O. (1943). Finnmark omkring 1700. Hans Lilienskiolds Speculum Boreale, 2(4), *Nordnorske samlinger*. Etnografisk Museum. Oslo.
- Sommerfelt, O. H. (1799). Kort Beskrivelse over Finmarken. *Topographisk Journal for Norge*, 7(24), 101-179.
- Spørring, J. (1793). Relation angaaende Findmarcken. *Topographisk Journal for Norge*, 2(6), 52-144.
- Store norske leksikon (SNL).
- Storhaug, H. (1986). *Interkommunalt arkiv i Rogaland 1976-1986*. Stavanger.
- Storm, G. (1881). *Samlede Skrifter af Peder Clausson Friis*. Udgivne for den norske historiske Forening. Kristiania.
- Storm, G. & Karlsson, K. (1901). *Finmarkens Beskrivelse: brev til Pave Leo den 10de fra erkebiskep Erik Walkendorf*. Kristiania.

- Storm, G. (1968). *To norske historisk-topografiske skrifter fra 1500-tallet*. Universitetsforlaget.
- Strøm, H. (1762). *Fysisk og oekonomisk Beskrivelse over Fogderiet Søndmør*. Sorø.
- Strøm, H. (1784). *Fysisk-Oekonomisk Beskrivelse over Eger – Præstegjeld i Aggershuus Stift i Norge*. København.
- Supphellen, S (1979). Den historisk-topografiske litteraturen i Noreg i siste halvparten av 1700-talet, regionalisme eller nasjonalisme? *Heimen* 18(4), 198-211.
- Svestad, A. (1995). *Oldsakenes orden. Om tilkomsten av arkeologi*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Sweet, R. (2004). *Antiquaries: The Discovery of the Past in Eighteenth-Century Britain*. London. Hambledon & London.
- Swenson, A. (2013). *The Rise of Heritage. Preserving the Past in France, Germany and England, 1789–1914*. Cambridge University Press.
- Thime, T. (2016). *Til Underretning for Posteriteten: Arkiv og arkivbeskrivelse i Norge fram til 1817*. Riksarkivaren skriftserie 44. Oslo.
- Thime, T. (2019). De første regionale arkivdepotene. Lens-, stifts- og amtsarkiv 1587-1914. *Historisk tidsskrift*, 98(1), 49–67.
- Thime, T. (2021). Af ingen Betydning: Peter Vogt, Andreas Lachman og Carl Deichman Møller. Verdivurdering av arkiver 1732-1804. *Norsk Arkivforum* 27, 13-53.
- Thime, T. (2023). The archival scene in early modern Norway. *Archival Science*, 23, 569–590. <https://doi.org/10.1007/s10502-023-09420-y>
- Thingsrud, L. (1987). Kommunearkivet i Oslo: historisk gullgrube i Rådhuset. *St. Hallvard*, 65, 13-19.
- Thue F.W. (1789). *Forsøg til Beskrivelse over Kragerøe Kiøbsted og Langesunds-Fjorden, eller Scheens Kiøbsted med dens Ladesteder*. København.
- Vislie, G. (1925). *Bergens rimkrønike*. Oslo.
- Wiel, I. (1802-1805). Beskrivelse over Ringeriges og Hallingdals Fogderie. *Topographisk Journal for Norge*, 9(30-32). Christiania.
- Wiesener, A.M. (1914). Byens arkiver. Geelmuyden & Schetelig (Red.), «*Bergen 1814-1914*» bind 1. Bergen 1914. 574-581.
- Wille, H.J. (1786). *Beskrivelse over Sillejords Præstegjeld i Øvre-Tellemarken i Norge*. København.
- Wilse, J.N. (1779). *Fysisk, oekonomisk og statistisk Beskrivelse over Spydeberg Præstegjeld* (Bd. 2). Christiania.
- Wilse, J.N. (1791, 1796) Topographisk Beskrivelse af Edsberg Præstegjeld. *Topographisk Journal for Norge*, 2(2), 1–91, 4(16), 115–128, 5(18), 1–76. Christiania.
- Øverland, O. A. (1909). *Det Kgl. Selskap for Norges Vels Historie gjennem hundre Aar: 1809-1909. 1 : Vicestatholder Prins Fredrik av Hessens præsidium 1809-1813*. Kristiania.

Vedlegg 1: Historiske og historisk-topografiske verk

1540: Størssøn, Mattis: Den norske krønike. Norske Kongers Krønicke og bedriff, indtil unge Kong Haagens tid, som døde: Anno Domini 1263. Udset aff gammel Norske paa Danske, trolig 1540-årene, utg. ved J. Mortensen, København 1594. 1553: Ukjent: Gammel Beskrivelse om Hammer Bye paa Hedemarken. 1560: Christensen, Henrik: Bergens rimkrønike. 1560: Størssøn, Mattis: Kort Beretning om Kiøbmændene ved Bryggen og deres første Indkommelse i Bergen. 1567: Beyer, Absalon Pedersson: Om Norgis Rige. 1560: Ukjent: "Bergens Fundats". 1571: Beyer, Absalon Pedersson: Oration om Mester Geble. 1591: Schønnebøl, Erik Hansen: Lofotens och Vestraalens Beskriffuelse. 1597: Schønnebøl, Erik Hansen: Ganndske Nommedalls leens beskriffuelse. 1599: Friis, Peder Claussøn: «kort Extrakt af Norriges Chronica». 1606: Gunnarssøn, Hallvard: Chronicon Regum Norvegiæ. 1609: Friis, Peder Claussøn: Stavangers beskrivelse. 1613: Friis, Peder Claussøn: Norriges Beskrivelse. 1633: Ukjent, : Om Agershuus (slott). 1668-: Leganger, Iver: Wiigs Præstegield udi Sogns Proffstie. 1674: Edvardsen, Edvard: Den Wiit-berømte, Den i forstum Dage Kongelige Residentzis, oc endnu høy-Privilegerede Kiøb-oc Handel-Stad Bergen udi Norrige. 1678: Miltzow, Gert: Presbyterologia Norwegico-Wos-Hardangriana. 1689: Lund, Nils Mortensen: Snaasens Kald og Kirce-beskaffenhed 1689. 1689: Ramus, Jonas: Nori Regnum. 1695-: Lilienskiold, Hans: Om Findmarchen. 1695: Lilienskiold, Hans: Finmarchens beskrifuelis. 1696: Dass, Petter: Nordlands Beskrivelse, Som er Helgelands, Saltens, Lofodens, Westeraalens, Senniens og Tromsens Fogderier. 1698-: Lilienskiold, Hans: Nordens Ære-Støtte, eller om de Nordiske folkefløtninger. 1698-1701: Lilienskiold, Hans: Speculum Boreale. 1702-: Ramus, Jonas: Ulysses Et Otinus Unus & idem. 1711-: Torfæus, Tormod: Historia rerum Norvegicarum. 1715: Ramus, Jonas: Norriges Beskrivelse. 1717: Westen, Thomas von: Findmarchens Beschrifuelse Sa uit Jeg Vnderschrefne Hafuer Erfahrit Ao 1683. 1719: Ramus, Jonas: Norriges Kongers Historie. 1722: Fasting, Claus: Een Historisk Beskrivelse om Bergen udi Norge. 1727: Schrøder, Johannes: Kort Historiske Beskrivelse over Friderichshald. 1729: Holberg, Ludvig: Dannemarks og Norges Beskrivelse. 1734: Sporryng, Jørgen: Relation angaaende Findmarcken. 1737:

Holberg, Ludvig: Bergens Beskrivelse. 1743: Wiel, Ivar: Beskrivelse over Ringes og Hallingdals Fogderie. 1745: Bendix Christian, de Fine: Stavanger Ampetes udførlige Beskrivelse. 1747: Holberg, Ludvig: Danmarks og Norges Søehistorie. 1750-: Schøning, Gerhard: Nogle Anmærkninger over vore gamle nordiske Forfædres Giftermaal og Bryllupper. 1750: Foss, Mathias: Justedalens kortelige Beskrivelse. 1750: Müller, Jens: Beskrivelse over den eldste Kiøbstad i Norge, Tonsberg. 1750: Müller, Jens: Tonsberg. Med et Anhang om det Kongelige Salt- og Tegl-verk ved Tonsberg. 1751: Schøning, Gerhard: Forsøg til de Nordiske Landes, særdeles Norges, gamle Geographie. 1752: Pontoppidan, Erik: Det første Forsøg paa Norges naturlige Historie. 1753: Pontoppidan, Erik: Det første Forsøg paa Norges naturlige Historie. 1757: Schøning, Gerhard: Forsøg til Forbedringer i den gamle Danske og Norske Historie. 1760: Ukjent: Efterretning om Inderøens fogderie (1760-årene). 1761: Essendrop, Jens: Physisk Oeconomisk Beskrivelse over Lier Præstegield i Aggershuus Stift i Norge efter egen Undersøgelse. 1762: Strøm, Hans: Physisk og Oeconomisk Beskrivelse over Fogderiet Søndmør. 1762: Schøning, Gerhard: Beskrivelse over den tilforn meget prægtige og vidtberømte Dom-Kirke i Throndhjem, egentligen kaldet Christ-Kirken. 1763: Jessen-S, Erich Johan: Det Kongerige Norge, fremstillet efter dets naturlige og borgerlige Tilstand. 1764: Meyer, Hildebrandt: Forsøg paa Samlinger til den Bergenske Kirke-Historie. 1764: Meyer, Hildebrandt: Samlinger til den Berømmelige og Navnkundige Norske Handels-Stad Bergens Beskrivelse. 1764: Rested, Hans Rasmussen: Hæggen og Frølands Beskrivelse. 1767: Jessen-S, Erich Johan: Afhandling om de Norske Finners og Lappers Hedenske Religion med en Tegning af en Rune-Bomme. 1767: Leem, Knud: Beskrivelse over Finmarkens Lapper, deres Tungemaal, Levemaade og forrige Afgudsdyrkelse. 1768-: Sommerfelt, Christian: Forsøg om Rydnings-Verket i Norge. 1769: Schøning, Gerhard: Afhandling om de Norskes og endel andre Nordiske Folkes Oprindelse. 1770: Seehus, Hans Michael: Beskrivelse over Nordfjord Herred i Bergens Sticht. 1771: Blichfeld, Henrich Frantzen: Kort Efterretning om Bergverket i Sundhordlehn udi Bergens Stift i Norge. 1771: Gjellebøl, Reier: Naturlig og oeconomisk Beskrivelse over Hølands Præstegield i Agershuus-Stift i Norge. 1771-1773: Schøning, Gerhard: Norges

Riiges historie (Bd. 1-2). 1772: Friis, Nicolaus Christian: Berättelse om brygdfiskeriet i Nordlanden i Norrige. 1772: Müller, Jens: Forsøg til beskrivelse over Jarlsberg Provstie. 1773-1775: Schøning, Gerhard: Reise, som gennem en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774 og 1775 paa H. M. Kongens Bekostning er gjort og beskreven. 1774: Støren, Johan: Hitterøens beskrivelse. 1777: Deichman, Carl: Historiske Efterretninger om Sølv-Verket Kongsberg. 1777: Deichman, Carl: Om det gamle Norske Berg-Verk Golmsberg kaldet!. 1777: Deichman, Carl: Om den Kongbergske Mynt og Sølv-Verkets Producter. 1777: Gjellebøl, Reier: Beskrivelse over Sætersdalen i Christiansands Stift. 1779: Arentz, Hans: Beskrivelse over Stavanger Amt i Norge. 1779: Wilse, Jacob Nicolai: Physisk, oeconomisk og statistisk Beskrivelse over Spydeberg Præstegjeld og Egn i Aggershuu-Stift udi Norge. 1780: Hesselberg, Peder Nyeborg: Efterretninger angaaende Strømsøe Bye, Jurisdiction, Kirke tilligemed Kirke-Fundaz og Præster. 1780: Krogh, Jens Andreas: Efterretninger om Provstiet Nordfjord i Bergens Stift i Norge. 1781: Bradt, David Eberhard: Beskrivelse over Valløe Saltværk. 1781: Bradt, David Eberhard: Om Guldværket i Edsvold i Norge. 1781: Bradt, David Eberhard: Kort Beskrivelse over det Kongelige Modumske Blaaafarveverk i Buskeruds Amt. 1781: Schnabel, Marcus: Udkast til en Beskrivelse over Hardanger i Bergens Stift i Norge samlet og sammeskrevet af sal. Hr. Marcus Schnabels efterladte Papirer ved Hans Strøm. 1781: Schøning, Gerhard: Norges Riges Historie Tredie Deel indeholdende Rigets Historie fra Kong Hagen Adelstein-Fostres Død til Kong Olaf Trygguesøns Ankomst til Regjeringen. 1784: Bang, Peder Schwane: Beskrivelse over Hitterens Præstegjeld. 1784: Heiberg, Christen: Forslag til Finmarkens Opkomst, 1784. 1784: Løvenskiold, Bartholomeus: Beskrivelse over Bradsbierg Amts og Scheens Bye med sine Forsteder. 1784: Smith, Axel Christian: Beskrivelse over Trysild Præstegjeld i Østerdalen 1784. 1784: Strøm, Hans: Physisk-Oeconomisk Beskrivelse over Eger – Præstegjeld i Aggershuus Stift i Norge. 1785: Hiorthøy, Hugo Friderich: Physisk og Oekonomisk Beskrivelse over Guldbrandsdalens Provstie. 1785: Lund, Johann Michael: Forsøg til Beskrivelse over Øvre-Tellemarken i Norge. 1786: Wille, Hans Jacob: Beskrivelse over Sillejords Præstegjeld i Øvre-Tellemarken i Norge. 1787: Hammond, Hans: Den nordiske Missions-Historie i Nordlandene,

Finmarkens og Trondheims Amt til Lappers og Finners Omvendelser, fra første Begyndelse indtil hen udi Aaret 1727. 1787: Strøm, Hans: Om Norske Fabriker. Om Fabriker i Aggersnus Stift i Norge. 1789: Thue, Friderich Wilhelm: Forsøg til Beskrivelse over Kragerøe Kiøbsted og Langesunds-Fjorden, eller Scheens Kiøbsted med dens Ladesteder, samtlig beliggende i Bradsberg Amt og Aggershuus Stift i Norge. 1790: Sommerfelt, Christian: Efterretninger angaaende Christians Amt. 1790: Rosenwinge, Eiler Hagerup: Noget om Nordlandene, især om Saltens fogderi. 1791: Wilse, Jacob Nicolai: Topographisk Beskrivelse af Edsberg Præstegjeld. 1792: Bassøe, Hieronymus: Forsøg til en Beskrivelse over Rødenæs, Schibtvædt og Ræhestad Præstegjælde. 1792: Hoff, Engebret: Udkast til en Beskrivelse over Frederikshalds Bye og Frederiksteens Fæstning med de tvende nærmest dertil grændsende Præstegjeld Idde og Berg, beliggende udi Aggershus Stift, det Smaaleenske Amt og Nedre Borgesyssels Provstie i Norge, tilligemed Geographisk Kort over Samme. 1792: Leganger, Christopher Munthe: Physisk og Oeconomisk Beskrivelse over Edsvold Jernverk. 1793: Arentz, Hans: Beskrivelse over Søndfjord. 1793: Rosted, Jacob: Physisk og Oeconomisk Beskrivelse over Alunverket ved Opslo. 1793: Zetlitz, Jens: Eegenæs. Et Digt med Anmærkninger. 1794-1795: Holm, Peter: Forsøg til en Beskrivelse over Lister og Mandals Amter i Norge. 1794: Hammer, Christopher: Sognebe-Beskrivelse over Hadeland udi Aggershuus Stift i Norge tilligemed et geographisk Kort og Tegning over de tvende Grans Hoved-Kirker paa en Kirkegaard. 1795: Sommerfelt, Christian: Efterretninger angaaende Christians Amt. 1795: Thue, Friderich Wilhelm: F. W. Thues Bidrag til Hoff's Beskrivelse over Friderkshald. 1796: Bing, Lars Hess: Beskrivelse over Kongeriget Norge, Øerne Island og Færøerne, samt Grønland. 1796: Schelven, Andreas: Noget om Laurvigs Grevskab. 1796: Thue, Friderich Wilhelm: Korte Efterretninger om Kjøbstæden Christiansund paa Nordmør. 1797: From, Nils Gottske: Beskrivelse over Aure Præstegjeld paa Nordmør. 1797: von Sommerschild, Henrik Christoffer: Forsøg til en topographisk Beskrivelse over Nummedals Fogderie. 1799: Faye, Gerhard: Beskrivelse over det Jarlsbergiske sølvhaltige Bly- og Kobberverk, efter de af (1795) afdøde Erland Thoresen samlede Materialier. 1799: Sommerfelt, Ole Hannibal: Kort Beskrivelse over Finmarken.

Vedlegg 2: Topografiske verk uten historiske opplysninger

1729: Corneliussen, Cornelius: Beretning om vestre Raabygdelaugets Fogderi
1723. 1743: Ruge, Hermann: Waldresia reserata, Beskrivelse over Provindsen Valders). 1770: Friis, Nicolaus Christian: Afhandling om Fiskerierne i Nordlandene. 1770: Friis, Nicolaus Christian: Berättelse om sill-fiskeriet uti Norrlandene i Norrige. 1770: Friis, Nicolaus Christian: Berättelse om torsk-fiskeriet i Norrige. 1770: Friis, Nicolaus Christian: Afhandling om Nordlands Fiske-Vahrsers Export og Afsættelse. 1771: Friis, Nicolaus Christian: Berättelse om grå-siks-fiskeriet uti Nordlanden i Norrige. 1771: Friis, Nicolaus Christian: Berättelse om hälle-flundre och flundre-fiskeriet uti Nordlanden i Norrige. 1771: Friis, Nicolaus Christian: Berättelse om Brygd-Fiskeriet i Nordlanden i Norrige. 1772: Bull, Hendrik: Noget om Nordlands Amt. 1781: Bradt, David Eberhard: Om Glasværkerne i Norge. 1792: Kølle, Christian: Kort Beskrivelse over Snarøen, en liten Gaard ved Christiania. 1795: Wilse, Jacob Nicolai: Om Forskiællen paa Moraliteten i Bøyderne overalt i Norge og sammes Aarsager. 1799: Krogh, M. B.: Oekonomiske Efterretninger om Vesteraalens og Lofotens Fogderier i Nordlandene.

Forsvarets arkiver som kunnskapsressurs - digitalisering og transkribering av militære helsedata

*Kayla Tungodden, forskningskoordinator, Arkivverket,
kayhol@arkivverket.no*

Elin Anita Fadum, seniorrådgiver Forsvarets helseregister og seniorforsker ved Legeforskningsinstituttet, efadum@mil.no

*Anna Malmø-Lund, seniorrådgiver ved Arkivverket,
annmal@arkivverket.no*

*Jeanette Engeland, forsker og fagkonsulent ved Nasjonalt senter for aldring og helse, Sykehuset i Vestfold,
jeanette.engeland@aldringoghelse.no*

Eirik Jansen, tidligere seniorrådgiver ved Forsvarets veteranstjeneste.

*Vegard Skirbekk, professor ved Folkehelseinstituttet; Nasjonalt Senter for Aldring og Helse; UiO og Columbia University,
vegard.skirbekk@fhi.no*

*Leif Åge Strand, seniorrådgiver ved Forsvarets helseregister,
leifstrand@mil.no*

*Kristine Vejrup, forskningskoordinator, Forsvarets sanitet,
kvejrup@mil.no*

Sammendrag

Arkivverket har store arkiver avlevert av Forsvaret som dekker mange ulike militære avdelinger og typer informasjon. Forsvarets arkiver inneholder nasjonalt dekkende data som gir et representativt bilde på viktige helsemål ved sesjon for den mannlige populasjon tilbake til fødselskohorter fra 1941.

For å tilgjengeliggjøre informasjonen som ligger lagret i arkiver er det behov for å digitalisere dokumenter. Arkivverkets Digitalarkiv gir en enestående mulighet for å digitalisere og tilgjengeliggjøre dokumenter for ulike formål. For at data skal kunne benyttes videre i forskningsprosjekter må de hentes ut, enten ved manuell transkribering, eller ved bruk av kunstig intelligens-modeller. Forsvaret og Arkivverket har gjennom et samarbeidsprosjekt sett på ulike løsninger for å lokalisere og tilgjengeliggjøre helseinformasjon fra Forsvarets arkiver.

Forsvarets helseregister har hjemmel for å lagre informasjon om helse og å benytte den videre med muligheten for tilkobling av informasjon fra andre administrative dataregister på individnivå. Dette representerer en enestående muligheter for forskning i områder knyttet til en rekke fagområder, som mental og somatisk helse, kognitive og nevrologiske endringer gjennom livsløpet, og sosiale, demografiske og økonomiske forhold. Forskningen kan gi vitenskapelige bidrag på en rekke områder innen epidemiologi, studier av kognisjon gjennom livsløpet og populasjonsgenetikk.

Nøkkelord: digitalisering, forsvarrets arkiver, historiske helseopplysninger, forskning, tilgjengeliggjøring, kunstig intelligens

Abstract

The significance of the Armed Forces' archives as a knowledge resource - digitization and transcription of military health data

The National Archives has many of the Norwegian Armed Forces' archives, covering a range of military departments. The Norwegian Armed Forces' archives include key health data collected during conscription, which are representative of the male population nationwide as far back as birth cohorts from 1941.

Digitizing the archives is an important step in making this information available for further use. The National Archives' platform, the Digital Archives, offers a secure means of making digitized documents accessible for further use. For such data to be available and utilized in research, it must be extracted by manual transcription or machine learning models. The Norwegian Armed Forces and the National Archives have collaborated to explore methods for identifying and extracting health data from the Norwegian Armed Forces' archives.

The Norwegian Armed Forces Health Register has the authority to store and use this information, including connecting this information with other administrative registers. This presents a unique opportunity for research on a wide range of topics such as mental and somatic health, cognitive and neurological changes, and the impact of social, demographic, and economic conditions. Such research may support scientific contributions in a variety of areas within epidemiology, cognitive lifetime studies, and population genetics.

Key words: digitization, Norwegian Armed Forces archives, historical health information, research, access, artificial intelligence

Innledning

Dokumentene som er lagret i de historiske arkivene er viktig for å belyse aktuelle problemstillinger. De kan gi oss informasjon om hendelser og aktiviteter som har skjedd i tidligere tider og fortelle oss historier om enkeltpersoner og institusjoner. Dette kan øke vår forståelse av hvordan samfunnet vårt har utviklet seg, og gi informasjon om utviklingen i helsen hos befolkningen. Informasjonen som har blitt samlet inn, og nå er lagret i arkiver og registre, ble vanligvis samlet inn for et annet formål enn forskning. Grundig kvalitetskontroll og tilrettelegging av data må utføres før data fra historiske arkiver kan introduseres i forskning.

Dokumentene i Forsvarets arkiver ved Riksarkivet inneholder informasjon om mannlig fødselskull fra 1941 til 1957. Disse arkivene inneholder personell og

helseopplysninger som ikke er registrert i Forsvarets helseregister, og kan derfor i noen tilfeller være den eneste kilden til informasjon om helsen til tidligere forsvarspersonell. Arkivene kan gi innsikt i historikk om Forsvarets virke og operative oppgaver, og gi en unik mulighet til å utvide informasjonen i Forsvarets helseregisteret og samle informasjon om tidlige internasjonale operasjoner som Norge har deltatt i.

Digitaliserte og transkriberte datasett vil gjøre det mulig å beskrive utviklingen av helsen hos norske menn tilbake til 1941 – noe som må sies å være unikt. Datasett på eldre fødselskohorter vil gi grunnlag for befolkningsstudier og longitudinelle kohortstudier som undersøker prevalens og endringer over tid av for eksempel overvekt, allergi, epilepsi eller andre helseplager. Data kan kobles med andre register som Norsk pasientregister og hjerte-kar registeret for å undersøke hvordan blodtrykk, puls, fysisk form og kroppsvekt henger sammen med risiko for hjerte- og karsykdom senere i livet. Utvikling av infrastruktur for å digitalisere og transkribere informasjon fra arkivmateriale vil muliggjøre tilgjengeliggjøring av opplysninger fra Forsvarets arkiver som ikke bare brukes i helseforskning, men også gi grunnlag for historiske og samfunnsrettede prosjekter. I denne artikkelen vil vi beskrive hvordan arkivene har vært en kilde til nye data som kan benyttes til forskning.

Om Forsvarets helseregister

Forsvarets helseregister ble opprettet ved konsesjon i 2001 for å kunne samle og ta vare på relevante data om helsen til Forsvarets personell. I 2005 ble registeret lovfestet som ett av de nasjonale helseregistrene i Norge. Registerets formål er å føre tilsyn med helsen til Forsvarets personell, samt å gi grunnlag for forskning. Opplysningene i registeret er hentet fra Forsvarets medisinske journalsystem, Forsvarets personelldatabase og Forsvarets spørreundersøkelser som omhandler helse. I registret ligger også kobling til opplysninger fra Folkeregisteret og Dødsårsaksregisteret. Forsvarets helseregister aggregerer fire kategorier data: persondata, tjeneste- og administrativ data, helsedata og miljødata. Det er sammenstillingen av disse ulike kategorier av data som gjør det mulig å overvåke helseutvikling og dermed identifisere og avdekke risikofaktorer hos forsvarspersonell.

Om Digitalarkivet

Digitalarkivet er en nasjonal fellesløsning for mottak, bevaring og tilgjengeliggjøring av historiske data. Digitalarkivet brukes til å lagre, sikre, dele og gi tilgang til åpne og klausulerte arkiver. Forskere kan via Digitalarkivet få tilgang til statlige og private arkiver som er avlevert til Arkivverket. De kan også få tilgang til arkiver fra andre arkivinstitusjoner, bibliotek og museer. Over 50 institusjoner bruker Digitalarkivet som publiseringskanal for sine arkiver. Over 200 kommuner bruker Digitalarkivet som bevarings- eller publiseringsløsning.

Forsvarets arkiver i Arkivverket

Forsvaret er pålagt å avlevere sine arkiver til Arkivverket, som har store arkiver fra mange militære avdelinger. Arkivverket har militære arkiver fra kommandoer, staber og avdelinger fra infanteri, kavaleri, artilleri, sjøforsvar og flyvåpen. I tillegg omfatter arkivene militært justisvesen, utskrivingsvesen, forsyningsvesen, pensjonskasser, festninger og ingeniørvåpen. De eldste arkivene går tilbake til 1640. Som hovedregel oppbevares arkiv fra militære avdelinger i perioden 1818 til 1940 ved statsarkivene. Materiale fra departement, overkommando og sentrale staber, samt fra tiden før 1818 og etter 1945, oppbevares i Riksarkivet. Forsvarets avleverte arkiver er beskrevet i arkivportalen.no og i interne kataloger ved Arkivverket.

Forsvarets personellmapper er lagret i ulike arkiver, og det er stor variasjon i hvordan arkivene er systematisert, samt hvilken informasjon som er lagret i personellmapper. Flere av arkivene inneholder personellmapper med rulleblad og helseopplysninger for vernepliktige, militært og sivilt personell. Et militært rulleblad er et standardisert skjema med opplysninger om mannskapets navn, grad, tjenestetid, utmerkelser, informasjon om helse og fysisk og psykisk kapasitet. Personellmapper avleveres fra mannskapenes siste rulleførende enhet, som for de fleste menige og korporaler er Vernepliktsverket. Personellmapper til befal ligger lagret i arkiver tilknyttet Divisjoner. Arkivene er ordnet per årsklasse, som gjør at de fleste som er født et bestemt år er å finne i samme arkiv. Årsklassene 1941-1957 er avlevert fra alle de seks geografiske

avdelingskontorene; Oslo, Hamar, Trondheim, Bergen, Krigskommissariatet i Nord-Norge og Kristiansand. Personellmapper for eldre mannskaper finnes bare sporadisk, og mangler ofte helsekort. Personellmapper for enkelte mannskaper født 1941 til 1957 mangler imidlertid av ulike årsaker. Dette kan for eksempel være fordi personen ble kjent udyktig ved sesjon eller på rekruttskole, fordi personen døde, utvandret, eller ble overført til Heimevernet eller Politireserven. Andre årsaker kan inkludere kassering av mapper eller ukomplette avleveringer for de aktuelle årgangene. En del eldre rulleblad og forsvarsarkiver har nå blitt digitalisert.

Tysklandsbrigaden, øvelse Skandia III. Kildereferanse: Fotograf ukjent. (1952). NTBs krigsarkiv. Arkivverket/Riksarkivet, RA/PA-0797/U/Ua/L0004/0116.

Tilgang til digitale data fra Forsvarets historiske arkiver

Alle dokumenter som digitaliseres fra Forsvarets historiske arkiver lagres i Arkivverkets Digitalarkiv. Dokumentene som kan gjøres allment tilgjengelig i tråd med personvernlovgivingen er publisert åpent på Digitalarkivet.no. For nyere arkiver må enkeltpersoner søke Arkivverket om innsyn for å få tilgang til digitale dokumenter i Digitalarkivet. For tilgang til digitaliserte data fra Forsvarets historiske arkiver til forskningsøyemed, vil dette være avhengig av at data er transkribert, kvalitetssikret og overført til Forsvarets helseregister. Det må søkes om tilgang til data i henhold til rutiner for datatilgang i Forsvarets helseregister, og vil utleveres i henhold til Forskriften til Forsvarets helseregister, og etisk godkjenning fra REK.

Etiske og juridiske vurderinger for bruk av Forsvarets arkiver

Forsvarets helseregister, som et nasjonalt helseregister, har en lovpålagt forpliktelse til å sørge for at data er komplette og korrekte. Digitaliseringen av eldre helsedata fra Forsvarets arkiver legger til rette for at Forsvarets helseregister kan oppfylle sine forpliktelser ved å gjøre kvalitetsgjennomganger og tilføre opplysninger som har gått tapt.

Arkivverket er med hjemmel i arkivloven forpliktet til å bevare og sikre statlige arkiver som har betydelig kulturelt eller forskningsmessig verdi, eller som inneholder rettslig eller viktig forvaltningsmessig dokumentasjon, og gjøre dem tilgjengelige for ettertiden. Dette gjelder også Forsvarets arkiver. Arkivverket har fattet bevaringsvedtak for personellmapper i Forsvaret som er omfattet av dette prosjektet. Bevaring og avlevering av Forsvarets arkiver er hjemlet i arkivloven §§ 9 og 10. Forsvaret har søkt og fått tilgang til avleverte arkiver med hjemmel i arkivforskriften § 23.

Sjøforsvarskohortene

Opprettelse av sjøfartskohortene er et godt eksempel på helsefaglig forskning basert på informasjon hentet ut av Forsvarets historiske arkiver. Rundt siste tusenårsskifte var det en rekke oppslag i norske medier om kreft og andre helseproblemer blant Sjøforsvarets personell. Disse oppslagene dreide seg i hovedsak om medfødte misdannelser blant barn av offiserer som hadde tjenestegjort på en missiltorpedobåt (KNM Kvikk), dødsfall blant tidligere ubåtoffiserer, asbesteksponering på fartøyene og ved marineverftene, og om krefttilfeller blant sivilt ansatte på kystfortene på Rødbergodden og Meløyvær. For å undersøke påstandene nærmere ble «Prosjekt HMS Sjø» startet, og det ble etablert kohorter av sivilt og militært personell som hadde tjenestegjort i Sjøforsvaret tilbake til 1950. Hensikten var å koble disse mot Kreftregisteret og Dødsårsaksregisteret. Da Forsvarets personelldatasystem (P3) kun hadde opplysninger om tjenestetid tilbake til rundt 1990, var det nødvendig å innhente opplysninger bakover i tid fra papirbaserte kilder. Registreringsarbeidet ble utført av et team innleid fra Manpower og pågikk i tre år. Informasjon fra 39 000 personellmapper innhentet fra mobiliserings-

rullene (oversikter over personell som er mobiliseringspliktige), fra de enkelte sjøforsvarsdistrikter og marinebaser, samt fra Arkivverket, ble registrert inn i P3.

Kohortetableringen er beskrevet i egen artikkel (Strand et al., 2017). Blant de viktigste forskningsresultatene var at menn i sjøforsvaret hadde lavere dødelighet enn norske menn generelt, og at denne forskjellen syntes å vare livet ut. På den annen side hadde mannskaper på fartøyene langt større risiko for å bli diagnostisert med

Ubåt, K.N.M. KyA. Kildereferanse: Strand, R. (1955). Arkiv etter billedbladet NÅ. Arkivverket/Riksarkivet, RA/PA-0797/U/Ua/L0047/0739.

kreft, og for å dø av kreft og andre sykdommer enn annet militært personell i Sjøforsvaret (Strand et al., 2020, Strand et al., 2023). Blant sivile kvinner bidro økt forekomst av kreft i ovarier og i lunge til en generell forhøyet kreftrisiko. I en undergruppe av renholdere ble det observert økt risiko for blære- og lungekreft, noe som kan settes i sammenheng med kontakt med rengjøringsmidler, men også med røyking (Strand et al., 2018). Det er så langt publisert fem vitenskapelige artikler på kreft og dødelighet på disse kohortene, og flere er under arbeid. Resultatene er også presentert på nasjonale og internasjonale epidemiologikonferanser.

Pilotprosjekt for å vurdere muligheter for bruk av informasjon fra Forsvarets arkiver

I 2019 ble det gjennomført et pilotprosjekt som skannet og transkriberte helsedata fra Forsvarets arkiver for vernepliktige menn født i 1950. Prosjektet var et samarbeid mellom Forsvarets helseregister og Folkehelseinstituttet der hensikten var å kartlegge militære arkiver i Arkivverket, og undersøke om opplysningene var så godt bevart at de kunne overføres til Forsvarets helseregister som elektronisk søkbare data.

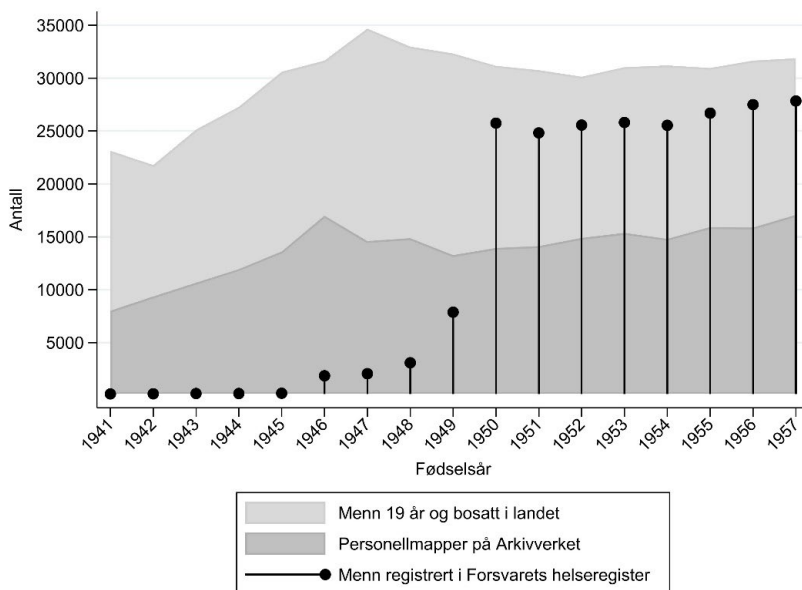
Prosjektet fokuserte på tre helsedokumenter som inneholdt målte data om blant annet høyde, vekt, blodtrykk, puls og evnenivå i 18-19 års alder, samt selvrapporterte opplysninger om egen sykdom og sykdom i familien. Disse tre helsedokumentene ble skannet, og det ble gjort en manuell transkribering av utvalgte data. Arbeidet er nærmere beskrevet i egen rapport (Fadum et al., 2020). Et utvalg av de transkriberte data er allerede brukt i forskningsprosjektet Akershus hjerteundersøkelse 1950 (Akershus hjerteundersøkelser 1950 (2023) <https://ace1950.no/>).

Data ble nøye gjennomgått før overføring til Forsvarets helseregister for å sikre at opplysningene var riktig avlest, transkribert og knyttet til rett person. Kvalitetssikringen er beskrevet i egen artikkel (Vejrup 2023 - artikkel sendt til tidsskrift). Konklusjonen etter kvalitetssikring av data transkribert fra Forsvarets arkiver er at den manuelle transkriberingsprosessen gir godt samsvar mellom kilde materialet og det transkriberte materialet. Dataene har også godt samsvar med det

som er registrert tidligere i Forsvarets helseregister og vil tilføre både informasjon på eksisterende individer i registeret, samt tilføre nye individer til registeret.

Pilotprosjektet fant at Arkivverket oppbevarer personellmapper for rundt halvparten av alle menn som var født i 1941-1957 (Figur 1). Pilotprosjektet viste at papirarkivene inneholder helsedata av god kvalitet som ikke er lagret i Forsvarets helseregister og la et godt dokumentert grunnlag for å søke økonomisk støtte fra Forsvarsdepartementet til videreføring av arbeidet med å digitalisere innholdet i personellmapper i militærarkivene i Arkivverket (Tabell 1).

Tabell 1. Oversikt over antall personellmapper for vernepliktig personell avlevert fra Forsvarets personell og vernepliktsenter til Arkivverket.

Figur 1: Estimat gjort i pilotprosjekt av antall militære personellmapper som kan lokaliseres ved Arkivverket.

Fødselsår	Antall bokser	Anslag over antall personellmapper	Innhold
1941	395 + (2?)	9131	Skjema for militær legeundersøkelse - sesjon
1942	425 + (2?)	9821	Ikke undersøkt
1943	484	11 132	Ikke undersøkt
1944	543	12 489	Ikke undersøkt
1945	619	14 237	Ikke undersøkt
1946	773	17 779	1 + 3
1947	663	15 249	Ikke undersøkt
1948	676	15 584	Ikke undersøkt
1949	603	13 869	1 + 2 + 3
1950	634	14 582	1 + 2 + 3
1951	642	14 766	Ikke undersøkt
1952	677	15 571	1 + 2 + 4: a.60-80%, b. <5%
1953	699	16 077	1 + 2 + 4: a. 80%, b. <5%
1954	673	15 479	1 + 2 + 4: a. 80-90%, b. 70%
1955	724	16 652	Ikke undersøkt
1956	721	16 583	1 + 2 + 4: a. 85%, b. 75%
1957	776	17 848	Ikke undersøkt

Inneholder:

1. Helsekort med psykologiske tester, skjema for militær legeundersøkelse – Sesjon (Blankett 4212), audiogram, militært tannkort, sykekort, skademelding
2. Egenerklæring helse
3. “Rulleblad” med høyde, fødsels- og personnummer, psykologiske tester, teknisk innsikt, regneferdigheter
4. “Rulleblad” med høyde og vekt, fødsels- og personnummer (mangler ofte i 1941), psykologiske tester, teknisk innsikt
5. Isometrisk muskelstyrke
6. Maksimalt oksygenopptak

Prosjekt for utvikling av infrastruktur for digitalisering og identifisering av veteraner

I 2021 fikk Forsvarets Sanitet (FSAN) bevilget midler fra Forsvarsdepartementet til videre digitalisering av Forsvarets papirarkiver. Oppdraget bestod av å videreutvikle en infrastruktur basert på den første digitaliseringen, men også å identifisere personellmapper til veteraner som deltok i internasjonale operasjoner fra 1947 til 1967. Ville det være mulig å etablere veterankohorter i Forsvarets helseregister basert på opplysninger i disse arkivene? Dette satte i gang et samarbeid mellom Forsvaret, Arkivverket, Sykehuset i Vestfold og Folkehelseinstituttet for å utforske og beskrive muligheter for å identifisere og hente ut informasjon om tidligere militært personell fra arkivene. Prosjektet hadde varighet fra 2021 til 2023. Andre aktører har vist interesse og bidratt inn i prosjektet, deriblant Handelshøgskolen i Bergen og Forsvarets veteran-tjeneste. Prosjektet har utviklet en infrastruktur for å skanne og laste opp alle dokumenter i personellmapper i Forsvarets eksisterende papirarkiv til Arkivverkets Digitalarkivet. Arkivene med Fødselskohorter 1941-1946 avlevert fra Vernepliktsverket var skannet og lastet opp til Digitalarkivet ved prosjektslutt. Dette utgjør rundt 75 000 personellmapper som er tilgjengelig gjennom Digitalarkivet.

Digitaliseringen er blitt utført av ansatte i Forsvarets helseregister. Skanning er gjennomført i Arkivverkets lokaler på Sognsvann i tråd med Arkivverkets digitaliseringsløype og lagret sikkert i Digitalarkivet. Arbeidet med å gjøre skannede filer søkbare ved hjelp av kunstig intelligensbasert maskinell transkripsjon er gjennomført i tråd med personvernlovgivingen. Data er beskyttet og håndtert i henhold til arkivloven, personvernloven, helseregisterloven, forskrift for Forsvarets helseregister og sikkerhetskåndbok for Forsvarets helseregister. Gjeldende retningslinjer for etikk i biomedisinsk forskning er blitt fulgt.

Veteraner som deltok i internasjonale operasjoner 1947-1967

Muligheter for å rekonstruere informasjon om deltagere i tidlige internasjonale operasjoner ved hjelp av Forsvarets arkiver avlevert til Arkivverket ble undersøkt ved hjelp av Arkivverkets avleveringslister og manuelle søk i arkivene. Det kan være av både helsemessig og historisk interesse å se på materialet fra samlede eldre internasjonale militære operasjoner.

Veteraner som det er lite informasjon om i Forsvarets helseregister er blant annet militært personell som deltok i Kongo ONUC 1960-1964. Forsvarets veteranstjeneste har samlet personellister fra oppdraget som viser at det var 1173 personer som tjenestegjorde i operasjonen. Det finnes ikke et eget arkiv for ONUC operasjonen, og materialet er spredt over flere ulike arkiver.

I lokaliseringsarbeidet ble det tatt utgangspunkt i mannskaplisten fra ONUC som ble koblet sammen med Arkivverkets avleveringslister som inneholder navn på over 300 000 personer som har tjenestegjort i ulike regiment. Samtidig ble det gjort manuelle søk i depot innenfor aktuelle årstall og regiment etter treff på veteraner. Ved å gjøre strukturerte søk på denne måten sikrer vi også at vi ikke utelukker personer som har hatt tjeneste i ONUC. Rett person blir bekreftet i rulleblad eller ved andre dokumenter i mappe, og søket er avgrenset til å bekrefte person, lokasjon og fødselsnummer.

Mange av veteranene som tjenestegjorde i ONUC var piloter og flyplasspersonell. Søkemetoden har tatt utgangspunkt i å starte med de ulike luftvernsarkivene der vi har ansett det som sannsynlig å lokalisere flest mulig veteraner. Mengden av dokumentasjon som foreligger i mappene varierer fra person til person, fra rikholdige mapper til mapper som knapt har innhold. Veteraner fra Luftvernet har ofte en lang karriere i Forsvaret og mye innhold i personellmappen.

Arbeidet med å lokalisere og samle veteraner er møysommelig og tidkrevende. Det er antatt at vi finner rundt 50% av veteraner som tjenestegjorde i ONUC i arkivene. I de tilfellene man finner personell som har tjenestegjort i ONUC skannes hele arkivboken som personellmappen ligger i og lastes opp til Digitalarkivet. Her vil personellet merkes slik at man kan gjøre søk og samle disse i en kohort. Videre vil utvalgt helseinformasjon og informasjon om tjenesten i ONUC transkriberes, og denne informasjonen vil samles i en datafil som overføres til Forsvarets helseregister og vil danne grunnlaget for forskning. Denne søkemetoden kan også tas i bruk for å identifisere veterankohorter fra andre tidlige internasjonale operasjoner, som for eksempel FN operasjonen i Gaza.

Bruk av kunstig intelligens for å hente ut data fra digitale dokumenter

Maskinlæring og digitalisering muliggjør kvantitativ forskning i større omfang. Prosjektet utforsker hvordan maskinlæring kan brukes for å trekke ut utvalgte helseopplysninger i Forsvarets arkiver. På denne måten kan data i Forsvarets arkiver bli relevant som kilder for nye forskningsmiljøer. Samarbeidet mellom Forsvaret, Arkivverket, Folkehelseinstituttet og aktører i helsesektoren bidrar til utvikling på området. Forsvaret samler fremdeles inn helsedata på papir eller som skannede vedlegg til journal, og dette samarbeidet kan bidra med kunnskap om teknologi som Forsvarets helseregister kan benytte for å overføre digitale opplysninger til søkbare data i registeret. Dette vil gjøre data mer tilgjengelige for forskning.

*Tysklandsbrigaden, øvelse Skandia III. Kildereferanse: Fotograf ukjent. (1952).
NTBs krigsarkiv. Riksarkivet, RA/PA-0797/U/Ua/L0004/0116b.*

I prosjektet utforsker Arkiverket muligheter for maskinell transkribering av det digitale materialet fra Forsvarets arkiver ved hjelp av kunstig intelligens. Dette kan åpne for at helseopplysninger kan gjenkjennes og transkriberes maskinelt, slik at materialet blir både elektronisk søkbart og mulig å strukturere som veterankohorter fra tidlige internasjonale operasjonene. Det arbeides i første omgang med modeller for å gjenkjenne og ta ut aktuelle helsedata som kan overføres til Forsvarets helseregister. Videre vil det utforskes om kjerneinformasjonen (personidentifikasjon) i dokumentene kan digitaliseres. Dette vil kunne gi en full digital arkivindeks på personnivå som kraftig effektiviserer imøtekomme av individuelle forespørsler om innsyn. Kjerneinformasjonen i papirarkivet vil kunne integreres i det eksisterende digitale Forsvarets helseregister. Informasjonen vil også være mulig å koble til en mengde andre nasjonale registre. For årganger der fødselsnummer ikke er registrert vil dette kunne tilordnes via lenking og identifisering innenfor rammene av Historisk befolkningsregister (Historisk befolkningsregister (2023) <https://histreg.no/>).

Hvorfor er informasjon i Forsvarets arkiver verdifull?

Forsvarets arkiver har en verdi innenfor flere ulike områder. Gode arkiver er essensielle for å kunne gjennomføre historiske og samfunnsvitenskapelige forskningsprosjekter. Forsvarsarkiver har en naturlig plass innenfor slektsforskning. Arkiver etter andre verdenskrig har lenge vært viktige på dette området, men det er en merkbar økning i interesse for hva en far eller bestefar bedrev i Tysklandsbrigaden i 1950. Det er naturlig å tenke seg at dette vil gjelde tjeneste på 1960-tallets Gaza eller i 1980-tallets Libanon, ettersom nye generasjoner vokser opp. Men Forsvarets arkiver er også høyaktuelle til helseforskning. Arkivene er med andre ord sentrale innenfor et relativt vidt spenn av ulike felt med betydning for enkeltpersoner, beslutningstakere og folkehelse. Vernepliktskohortene i Sverige og Danmark har begge store fødselskull, inkludert menn født hovedsakelig fra 1950 og fremover til i dag. Dette er informasjonskilder som gir gode muligheter for Skandinavisk samarbeide. I de nordiske landene har alle innbyggere et unikt personlig identifikasjonsnummer som skaper muligheter for registerbasert forskning. De nordiske nasjonale helse- og sosioøkonomiske registre er ekstremt rike på data på individnivå om den skandinaviske befolkning, og noen av registrene har informasjon helt tilbake til 1950-tallet.

Verdi for Forsvarets virksomhet

Forsvarets arkiver tjener operative og praktiske formål for Forsvarets virksomhet. Ikke minst er det betydningsfullt at arkivene kan brukes av Forsvaret i forbindelse med erfaringsoverføring og læring innenfor operasjonsplanlegging og annen type operativ virksomhet (Haaland, 2011). Arkivene er også viktige i forbindelse med dokumentasjon knyttet til erstatningssaker og pensjonssaker, og arkiver fra og med slutten av 1970-tallet brukes som grunnlag for beslutning i saker angående stridsdekorasjoner. I en søknad om erstatning på grunn av fysisk eller psykisk skade på grunn av tjeneste i en internasjonal operasjon er dokumentasjon fra arkivene en viktig del av beslutningsgrunnlaget. Det å kunne dokumentere at en hendelse skjedde i eksempelvis Sør-Libanon i 1984 har betydning for soldaten som sliter med senskader i dag. Et annet eksempel er når Forsvarets dekorasjonsråd skal vurdere om en soldat skal dekoreres eller

ikke for innsats i en operasjon. Da vil det ofte være nødvendig å undersøke hva som finnes av rapporter om en hendelse. God dokumentasjon vil gjøre jobben til rådsmedlemmene lettere.

Bruk av Forsvarets arkiver i moderne kunnskapsutvikling

De fleste epidemiologiske studier, spesielt de som fokuserer på helsehendelser som oppstår senere i livet, har ufullstendige eller lite data på tidlige livsforhold. Digitaliserte forsvarsdata, fra for eksempel sesjon, vil gjøre det mulig for forskere å utnytte mer representative og større datasett som reduserer risikoen for utvalgsskjevhet. Tilgang til eldre fødselsårganger og mer detaljert informasjon for eksisterende årganger vil gi mulighet for å generere ytterligere forskning. Brukeren av slike data er i all hovedsak kvantitativt orientert og er helt avhengige av at informasjonen foreligger digitalt. Så vidt vi vet finnes det ingen tilsvarende datakilde for slike studier i Norge. Fordi opplysningene er tilgjengelige fra arkivene for minst halvparten av alle menn født mellom 1941 og 1957 (Fadum et al., 2020), kan digitaliseringen gi grunnlag for befolkningsstudier som undersøker prevalens og endringer over tid av for eksempel overvekt, allergi, epilepsi eller andre helseplager. Vi kan også konstruere longitudinelle kohortstudier for å undersøke hvordan blodtrykk, puls, fysisk form og kroppsvekt henger sammen med risiko for hjerte- og karsykdom senere i livet. Slike studier er gjennomført med data fra svenske vernepliktige og bør absolutt gjøres i Norge ved å koble helseopplysninger fra sesjon mot opplysninger fra Norsk pasientregister og hjerte- og karregister (Henriksson et al., 2020). Andre norske helseregistre inneholder data først fra 60-tallet, og det er derfor mangel på eldre helsedata. Digitalisering og transkribering av Forsvarets tidligere arkiver vil kunne supplere andre helseregistre og skape mulighet for multigenerasjonsforskning.

Det finnes eksempelvis ingen tilsvarende data i forskningen for å forstå livsløpsfaktorer som predikerer Alzheimer's sykdom eller variasjon etter alder i normal kognitiv funksjon eller levealder. Slike studier avhenger av representative, harmoniserte og store datasett som ofte ikke er tilgjengelige (Čukić I et al., 2017). Det vil og kunne gi innsikt i hvilken grad senere fødte kohorter har

bedre funksjon, helse, og kognisjon – noe som kan gi viktig informasjon om nåværende og framtidige eldre (Bonsang et al., 2017; Skirbekk et al., 2012). Digitaliseringen vil også gi mer detaljerte data om fysisk form, som vil være svært verdifulle i Forsvarets forskning (Aandstad et al., 2019).

For at opplysninger fra arkivene skal kunne brukes i forskning må dokumenter skannes og lastes opp i Arkivverkets digitale arkiv, for så å transkriberes. Dette har vært et sentralt fokus i et samarbeid mellom Arkivverket, Forsvarets sanitet og Sykehuset i Vestfold i perioden 2021-2023. Når arkivmaterialet blir digitalisert kan transkriberte data overføres til Forsvarets helseregister, forvaltes etter gjeldene lovverk og danne grunnlag for fremtidig forskning og helseovervåking gjennom for eksempel kobling til andre datakilder og registre.

Oppsummering - tilrettelegger for unik forskning

Forsvarets arkiver inneholder nasjonalt dekkende data som gir et representativt bilde på viktige helse mål ved sesjon, med muligheten for tilkobling av informasjon fra andre administrative dataregister på individnivå. Dette vil gjøre det mulig å gjennomføre en rekke banebrytende studier, hvor målinger i tidlige livsfaser gir unike muligheter for kausalstudier av hendelser senere i livsløpet. Dette vil kunne gi vitenskapelige bidrag på en rekke ulike områder som epidemiologi, studier av kognisjon gjennom livsløpet og populasjonsgenetikk.

Omfanget og detaljene i data tilsier at materialet har et stort potensial i forskning og er sjeldent i internasjonal sammenheng. Tilgang til data og norske helseregistre er blitt omtalt som «Norges gull», og helseregistrenes verdi i vitenskapelig sammenheng er godt dokumentert gjennom godt publiserte og anerkjente arbeider på en rekke felt de senere år.

Nye opplysninger fra Forsvarets arkiver har potensiale for å øke ytterligere informasjon om personell og data ved å tilføre helseregisteret opplysninger som

er manglende for deler av årskullene født fra 1941 til 1957 samt gi informasjon om veteraner som deltok i tidlige internasjonale fredsbevarende operasjoner. Digitalisering og overføring av data til Forsvarets helseregister vil kunne tilgjengeliggjøre et rikt omfang av nye, relevante data til flere forskningsmiljøer.

Referanser

- Aandstad, A. & Hagberg R. (2019). Reliability and Validity of a maximal treadmill test for predicting aerobic fitness in Norwegian prospective soldiers, *Military Medicine*, 184 (3-4), e245–e252, <https://doi.org/10.1093/milmed/usy195>
- Akershus hjerteundersøkelse 1950. (2023). <https://ace1950.no/>
- Bonsang, E., Skirbekk, V., & Staudinger, U. M. (2017). As you sow, so shall you reap: Gender-role attitudes and late-life cognition. *Psychological Science*, 28(9), 1201-1213. <https://doi.org/10.1177/0956797617708634>
- Čukić I., Brett C.E., Calvin C.M., Batty G.D. & Deary I.J. (2017). Childhood IQ and survival to 79: Follow-up of 94% of the Scottish Mental Survey 1947. *Intelligence*, 63, 45-50. <https://doi.org/10.1016/j.intell.2017.05.002>
- Fadum E.A., Häberg I., Rønning, K., Ariansen I. & Strand L.Å. (2020). *Digitalization of health data from military conscription – a pilot project*. Norwegian Institute of Public Health. <https://www.fhi.no/en/publ/2020/digitalization-of-health-data-from-military-conscription--a-pilot-project/>
- Fadum E.A., Strand L.Å., Rudvin I., Hæreid M.L. & Borud E.K (2022). The Norwegian Armed Forces Health Registry conscription board health examinations 1968–2018. *Scandinavian Journal of Public Health*, 50(2), 153-160. <https://doi.org/10.1177/14034948209204>
- Haaland, Torunn L. (2011). Erfaringsbasert læring i det norske forsvaret i Afghanistan. *Luftkrigsskolens tidsskriftserie*, 23, 77–81.
- Henriksson H., Henriksson P., Tynelius P., Ekstedt M., Berglind D., Labayen I., Ruiz J.R., Lavie C.J. & Ortega F.B. (2020). Cardiorespiratory fitness, muscular strength, and obesity in adolescence and later chronic disability due to cardiovascular disease: a cohort study of 1 million men. *European Heart Journal*, 41(15), 1503–1510. <https://doi.org/10.1093/eurheartj/ehz774>
- Historisk befolkningsregister. (2023). <https://histreg.no/>

- Skirbekk V., Loichinger E. & Weber D. (2012). Variation in cognitive functioning as a refined approach to comparing aging across countries. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 109(3), 770-774. <https://doi.org/10.1073/pnas.1112173109>
- Strand L.A., Koefoed V.F., Oraug T.M. & Grimsrud T.K. (2008). Establishment of the Royal Norwegian Navy personnel cohorts for cancer incidence and mortality studies. *Military Medicine*, 173(8), 785–791. <https://doi.org/10.7205/milmed.173.8.785>
- Strand L.A., Martinsen J.I., Fadum E.A. & Borud E.K. (2020). Temporal trends in the healthy soldier effect in a cohort of Royal Norwegian Navy servicemen followed for 67 years. *Occupational and Environmental Medicine*, 77, 775-781. <https://doi.org/10.1136/oemed-2020-106475>
- Strand L.A., Martinsen J.I., Rudvin I., Fadum E.A. & Borud E.K. (2018). Cancer incidence and all-cause mortality among civilian men and women employed by the Royal Norwegian Navy between 1950 and 2005. *Cancer Epidemiol*, 57, 1-6. <https://doi.org/10.1016/j.canep.2018.08.011>
- Strand L.A., Rudvin I., Martinsen J.I., Fadum E.A. & Grimsrud T.K. (2023). Lifelong differences in cancer incidence and mortality between subgroups of similar socioeconomic status in the Royal Norwegian Navy, *Occupational and Environmental Medicine*, 80, 514-521. <https://doi.org/10.1136/oemed-2023-108877>

Bybanen i Bergen og manglende arkivundersøkelser

Arne Skivenes, tidligere byarkivar i Bergen.

arne.skivenes@gmail.com

Sammendrag

Utredningene som ligger til grunn for dagløsningen for bybanen hviler på forutsetningen at bybanetraseen over Bryggen vil gå over en stabil steinfylling på steril havbunn, noe som impliserer at historisk havbunn er mudret bort, og at banen kan føres frem uten å berøre kulturlag.

Denne utredningen konfronterer slike påstander med de historiske originalkildene fra byggearbeidet. Spesielt fokus har vært på disse spørsmålene: Står kaien på stabil grunn? Er det mudret under kaiflaten? Er fyllmassene stein eller kulturlag?

Studien har kartlagt prosessen med å bygge kaien, til dels i detalj. En kaibygging innebærer at en rekke arbeider må foregå i bestemt rekkefølge, og dermed utelukker hverandre. Dermed har det lyktes både å identifisere hva som ble utført og når, og dermed også tydeliggjøre hva som ikke kunne bli utført.

Med basis i regnskap, korrespondanse og andre originalkilder fra bl.a. havneingeniørens arkiv har vi gjendrevet de siterte påstandene fra utrederne. De er ikke basert på fakta. Denne utredningen viser at det er ikke mudret bak kaimuren. Fyllmassene er ikke stein, men jord, grus, stein og blandet materiale fra gravearbeidet i brannstrøket etter bybrannen i 1916. Altså kulturlag fra

menneskelig virksomhet, potensial for setninger og kan inneholde arkeologisk materiale. Kaimuren står ikke på steingrunn, men på myk grus.

Bystyret har fattet sitt vedtak på antakelser som viser seg å være grunnløse.

Abstract

The Bergen light rail project – lacking in archival research

The reports that form the basis for the Day Option of the Light Rail is based on the presumption that the track will rest on stable stone fillings on a sterile marine bed, which implicates that the historic seabed has been dredged away, and that the Light Rail can be built without having to dig in cultural layers.

This report confronts these assertions with the historic original sources from the building process itself. Special focus has been on: Is the quay situated on stable ground? Has there been dredging beneath the quay surface? Are the fillings stone or layers of cultural material?

This report has made a survey of the building process, sometimes in detail. The building of a quay is a complicated process, consisting of several actions that must be performed in a certain order, thereby being mutually exclusive. This has made it possible both to identify what was executed and when, as well as making obvious what could not be done.

Based on the ledgers, correspondences, and other original sources from the archives of the harbour engineer and others we can conclude that the quoted assertions from the consultants have been disproved. They are not based on facts. This report proves that there has been no dredging behind the quay front. The fillings are not stone, but earth, gravel, stone, and other mixed matters

from the digging in the area that burned down in the great city fire of 1916. Which means they are cultural layers with traces of anthropological activity. Thereby containing possibilities of both subsidence damages and potential archaeological findings. The quay front is not situated on rock, but on soft gravel.

The decision of the City Council is based on assumptions that have been proved without foundation.

Innledning¹

«Tyskebryggekaiens forlengelse». Dette er egentlig en fortelling som fortjener å bli fremført som en symfoni av Gustav Mahler. En hel time, kompleks, dramatisk, en spennende historie. Jeg liker å tenke på utredningen min på denne måten. Her serveres et destillat, mer som en Allegro av Antonio Vivaldi. Stort tempo, raskt over. Men gir kanskje lyst til mer?

I dag skal jeg gi dere det meste av en presentasjon jeg har gitt til bystyrepolitikere og andre. Ca 70% blir det. Men jeg må også gjøre noen tilpasninger for ikke-bergensere, og så skal jeg innom et par problemstillinger som neppe vil interessere andre enn arkivarer og historikere. Jeg avsluttet presentasjonen på vårseminaret med å bringe dette frem til ultimo april. Her skal jeg oppdatere til 31. oktober, byrådsdanningen etter kommunevalget 11.september 2023.

Jeg er pensjonist, men var i 40 år byarkivar i Bergen. Jeg har arbeidet med dokumentasjon lokalt, nasjonalt og internasjonalt. Jeg er opptatt av at for å høste kunnskap må man gå til kildene.

Først et lite forord for ikke-bergensere. Det skal bygges en bybane i Bergen. Den er planlagt gjennom det historiske sentrum og over Bryggen. Fig.1 viser hvordan de tenker at det skal se ut. Så hva er problemet? Banen er jo ikke så stor, og her er jo god plass? Slike perspektiver er gjerne et optisk bedrag, dette også. Det er også en illustrasjon på hvordan fjerne Bryggen ytterligere fra sin historiske kontekst.

For 150 år siden så det ut som vist på fig. 2.

Nordlandsjektene, føringsbåtene, vippebommene, vareskurene, tønnene og handelen, trebrygger med en smal passasje, trillebanene over passasjen, alt dette er borte. Kun gårdene er igjen. Nei, kun er tredjedel av dem står igjen. Det vi ser på dette fotografiet gjorde Bergen til Nordens største by på 1500-tallet. De siste restene av det gamle bysentrum ble verdensarv i 1979.

Det er to ting man må ta med for å forstå engasjementet rundt denne saken.

Det første er Bergens spesielle topografi. Det er trangt og mest stein. Landveis ferdsel nordover og sørover er flaskehals. Byens historiske sentrum er utrolig trangt. Historisk gikk det bare *ett gateløp* mot nord: Øvregaten, over Stølen, Ladegården og ned i Skuteviken.

Det andre poenget er at midt i denne trange passasjen ligger de få gjenværende bygningene av det gamle sentrum, et unikt område som er verdensarv. Norges

Figur 1: Bybane over Bryggen. Ett av illustrasjonsbildne fra reguleringsplanen. <https://www.bergen.kommune.no/hvaskjer/bymiljo/her-er-revidert-planforslag-for-bybanen-til-asane>

Figur 2. Bryggens livsnerve var forbindelsen til sjøen. Foto fra ca 1865. <https://foto.bergen.kommune.no/fotoweb/archives/5007-Foto/Bilder/b2055.jpg>

eneste verdensarv i et bysentrum! Derfor er dette en diskusjon som ikke blir forstått i byer som har flate sentrum med nok plass, og ingen verdensarv som ligger i veien for 'utviklingen'.

Problemet

Men hvorfor holde på med et sånt sært emne? Høsten 2021 spurte noen meg: Hvorfor er ingen interessert i hva som er inni bryggekaaien? Er det ikke viktig? Har noen undersøkt? Er ingen redd for overraskelser? Vet noen hva som er der? Jeg visste ikke, så jeg bestemte meg for å undersøke.

Dette er noe av det jeg fant. Først fra Konsekvensutredning kulturminner og kulturmiljø, 2013²:

Det kan bemerkes at Bryggen er gitt ingen verdi i forhold til kulturlag. Dette er fordi traséen går utenfor området med middelalderse kulturlag og kulturlag

fra tidlig nytid. Traséen går her over fyllmasser som ble deponert i første kvartal av forrige århundre, og følgelig har ingen eller liten kulturhistorisk verdi. (s.11)

I disse massene vil en ikke treffe kulturminner, annet enn eventuelle undervannsdeponerte lag, flere meter under havnivå, på opprinnelig sjøbunn. Disse lagene er trolig i stor grad fjernet ved mudring før fundamentering for steinkaiene.

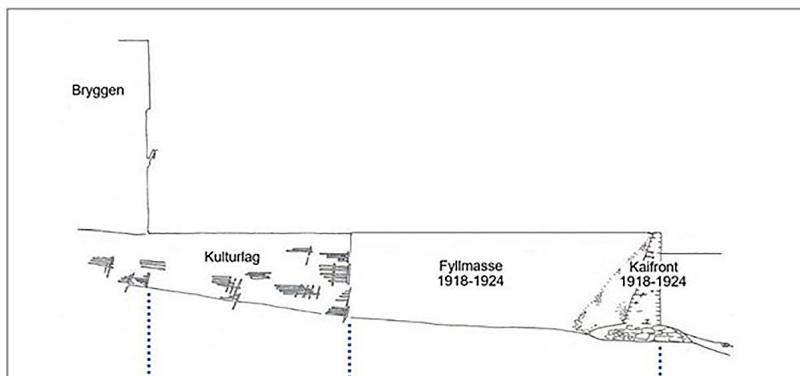
Så, noe litt nyere, fra det eneste motinnlegget vi fikk, fra en av planens arkeologer:³ «Bybanen er planlagt på en relativt ny steinkai, ikke i konflikt med historisk sjøbunn». Dette var lenge standard fremstilling. *Hvorfor er dette viktig?* Fordi dette er grunnlag for en argumentasjon om at Bryggen ikke er viktig, ikke er problematisk, at det er enkelt og billig å legge bybanen der. Men hva om de tar feil i dette?

Ofte er slike påstander illustrert med illustrasjoner som fig. 3⁴.

Norconsult

asplan viak

Bybanen til Åsane – BT5. Reguleringsplan med teknisk forprosjekt

Misvisende snitt.

Denne skissen er sterkt misvisende. Her er det, som dere kan se, ingenting mellom gammel og ny kaifront. Hvordan vet de det?

Mitt svar er: Det vet de ikke. Jeg finner ingen dokumentasjon, intet bevis for disse påstandene. Om dette hadde vært en masteroppgave, måtte jeg si at forskningsstatus var lik null:

- Ingen referanser til standard historieverk om Bergens historie eller Bergens havn.
- Ingen historiske kilder fra byggeprosessen er sitert eller konsultert.
- Ingen arkeologiske utgravninger fra relevant område er vist til
- Ingen borekjerner fra relevant område er vist til. (I etttertid, ganske få)
- I etttertid: Ingen forsøk på å avvise våre funn (ikke engang en kommentar eller bekreftelse på mottak)

Dette er det de ikke vil snakke om. Dette er elefanten på Bryggen.

En god del av forklaringen er latskap. At ingenting av dette sto i bøker eller fantes på internett. Og som kjent, da finnes det ikke. Arkiv er i hvert fall ingen opsjon.

For meg utkrystalliserte det seg følgende spørsmål: Er det sant at det ikke ble mudret under kaiflaten? Er det sant at kaien består av en steinfylling? Er det sant at kaien gir stabile byggeforhold? Er det sant at det ikke skjuler seg viktig arkeologi i grunnen?

I debatten om bybanen har det har vært en del snakk om fagfolk. «Vi må stole på fagfolkene», sier de. Fagfolk er ingeniører, om dere ikke visste det. Jeg er også fagfolk. Jeg er arkivar, historiker og dokumentalist, jeg gjør min graving i arkivene. Det jeg har omgitt meg med siden november 2021 er byggherrens egne dokumenter. Jeg har mye å fortelle.

Hovedkilden er havnevesenets eget arkiv, supplert med andre, samt de samtidige avisreportasjene (se fullstendig referanseliste bak):

Havneingeniørens

- Kopibøker 1916-1924
- Brevjournaler 1916-1924
- Hovedbøker for kaibygging 1916-1924
- Div tegninger og foto

Havnestyrets

- Møtebøker 1916-1924
- Brevjournaler 1916-1924
- Kart

Havnekontorets

- Saksarkiv div år
- Foto

Bergens kommuneforhandlinger (bystyrevedtak) 1916-1927

Veivesenets avdeling for brannstrøket, brevjournaler, kopibøker, saksarkiv 1916-1921

Nasjonalbibliotekets avisbase 1916-1926. BT, Bergens Aftenblad, Bergens Adressekontors Efterretninger, Arbeidet, Gula Tidend mm

Div. fotobaser (Byarkivets, Marcus, Nasjonalbiblioteket)

I kommunens merknad⁵ til min høringsuttalelse av 21.12.2022 kommenter de at «*Innsender har hatt tilgang til originalkilder fra byggeprosessen*», som om dette skulle være noe spesielt som man ikke kan vente av andre. Dette er ikke noe ukjent og obskurt. Bergen Havnevesens arkiver ble tatt inn i Norges dokumentarv i 2014. For øvrig gis et positivt bilde av forskningsinnsatsen, men det gis ingen kommentar utover at «*Innsikten arkiveres på saken og tas med i det videre tverrfaglige arbeidet*». En kan vanskelig se at dette er blitt etterlevet.

Fortellingen

Jeg skal ikke starte med å tilbakevise alle feilaktige påstander en for en. Det blir for kjedelig. Denne historien står godt på egne bein. Jeg starter fra scratch og forteller den slik jeg har gravet den frem, fra de som var med, med de opprinnelige aktørenes egne ord, ikke fra feilaktige antakelser som er gjort hundre år etterpå.

Vi må plassere denne foreteelsen i sin samtid, i sin kontekst. Var dette en stor sak i Bergen i 1916-1925? Bergen sentrum brant ned i 1916 i en av de mest omfattende branner byen har sett. Gjenoppbyggingen falt sammen med en total opprustning av havnen. Det var verdenskrig. Det var revolusjon i Russland. Det var storstreiker. Det ville være synd å si at mitt emne preget avisspaltene.

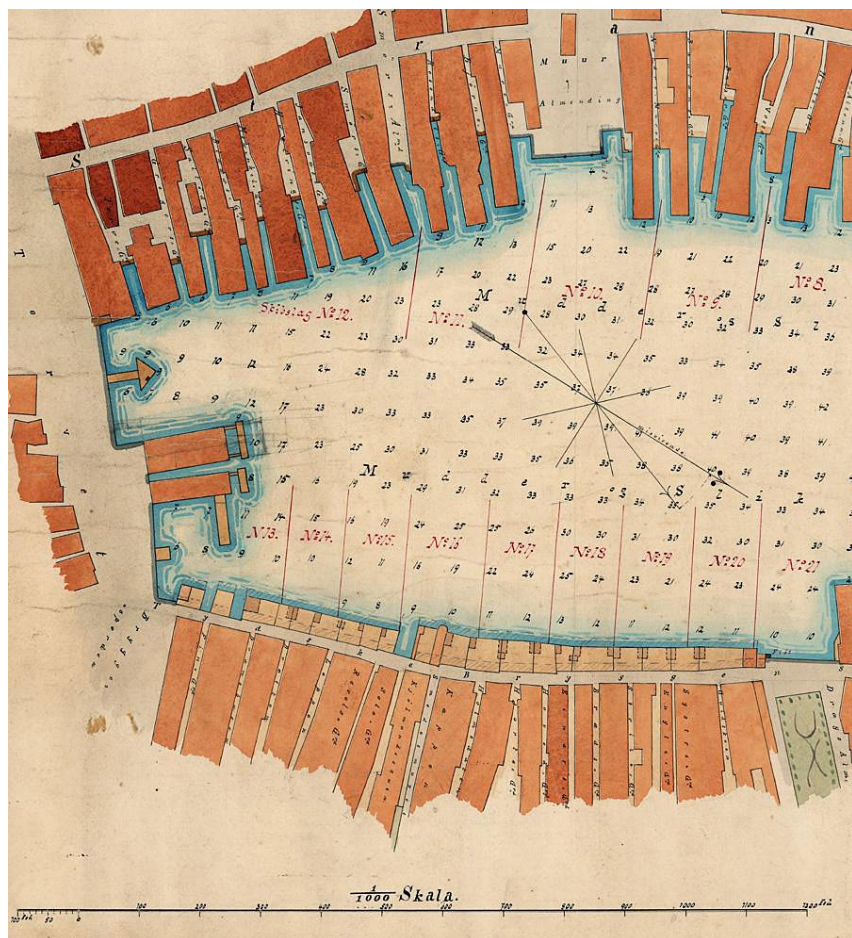
Det store hamskiftet fra seil til damp førte med seg helt andre prinsipper for innretning av havnen. Frem til slutten av 1800-tallet var byens sjølinje i hovedsak privat, dominert av handelsmennenes sjøboder med hopper imellom der skuter kunne legge til, kun brutt opp her og der av offentlige kaianlegg foran allmenningene. Seilskutene ankret opp på Vågen eller ble tauet inn til hopene mellom sjøbodene på Strandsiden.

Dampskipsfarten krevde nå større kaiarealer der skipene kunne legge til direkte. I løpet av få tiår ble hele havnen i Vågen omkalfatret. For å drive dette arbeidet ble Havneingeniøren opprettet i 1890, og kaibygging ble en kommunal sak.

Unntaket fra dette mønsteret var Bryggen, som fra naturens side lå mer i le for nordavinden og dermed ikke trengte hopper som le for vind og bølger⁶. Gjennom flere hundre år etablerte det seg en byggeskikk der hver bryggegård bygget sin egen trebrygge foran gårdsbygningen. Bryggehandelen med tørrfisk fra Nord-Norge sank i viktighet på andre halvdel av 1800-tallet, og det gjenværende ble for en stor del flyttet til bodene i Skuteviken og Sandviken. Bryggen ble i større og større grad sett på som utidsmessig, en feil bruk av byens beste tomter. Mot slutten av 1890-årene gikk gårdeierne i den sørlige delen av Bryggen sammen, og dannet et interessentskap. På få år rundt 1900

ble alle de sørlige gårdene revet, nye murgårder bygget opp og en moderne steinkai anlagt foran dem. I dag kalles dette området ofte Murbryggen⁷.

Figur 4. Den indre del av Vågen, utsnitt av havnekart fra 1865. Tallene er resultat av opplodninger, angitt i fot. Legg merke til de gamle trebryggene, eller 'platingene' foran Bryggen, med plassering av vareskur. Bryggene har ulik dybde ut i sjøen og inn mot passasjen på land. Bergen Byarkiv. Bergen havnestyres arkiv, BBA A-0740 Tb 3.

Planen da var å forlenge denne utbyggingen nordover, slik at hele Bryggen forsvant. Men det tok nesten 20 år før dette ble tatt opp igjen, og da kun for frontområdet del. På eldre foto kan vi se den store forskjellen mellom de gamle bryggene, eller plattिंगene som de ble kalt, og den nye kaien.

Gamle foto viser at de enkelte plattिंगene er selvstendige byggverk, som har sammenheng med bygningene bak, ikke med plattिंगene ved siden av. Dette fremgår også tydelig av grundemålingsforretninger fra 1700-tallet, der bryggene er tegnet inn som en del av bryggegårdens eiendom⁸. Havnekartet fra 1865 har dem tegnet inn individuelt, med ulik form⁹. De har ulik størrelse, og vi kan på flere foto se at de ikke er like høye, f.eks. figur 5. Dette bekreftes også av skriftlige kilder¹⁰.

Bybaneutredningene snakker flere steder om den gamle kailinjen foran Bryggen. Dette er feil terminologi som gir et feilt bilde og feil forståelse. Før 1900 – 1920 var det ingen kailinje, men brygger som lå ved siden av hverandre.

En brygge er som regel bygget vinkelrett på strandlinjen, av tre og med vanngjennomstrømning under. En kai er som regel parallell med strandlinjen, kompakt, av stein eller betong. Bryggen i Bergen har navnet sitt pga. den historiske strukturen. Den gamle betegnelsen, for eksempel fra Magnus Lagabøtes bylov av 1276, er Bryggene, i flertall¹¹.

Poenget her er at *arealet foran bryggegårdene ikke tjente som langsgående kaipromenade*, det var enkeltbrygger som ledet handelstrafikken fra sjøen opp i passasjene mellom gårdene. Bilde 2 viser tydelig at arealet for en stor del var okkupert av vareskur, vippebommer, hensatte tønner og kasser helt frem til kaikanten. Det er dette som er Bryggens historiske forbindelse med sjøen, og den blir nå forsøkt skjult og helt ødelagt

Denne diskusjonen om bryggekaiens innhold og funksjon er på en måte en kløsj mellom ulike fagtradisjoner. Ingeniørene med sine millimetermål og krav

Figur 5. Detalj av foto av båter foran Bryggen. Vi ser tydelig hvordan lagene i de to bolverkene ikke er sammenfallende, og hvordan det øverste laget til høyre ligger en bjelketykkelse (10-15 cm) over den til venstre. Udatert, trolig slutten av 1800-tallet. Ukjent fotograf. Ubb-bs-ok-11905.

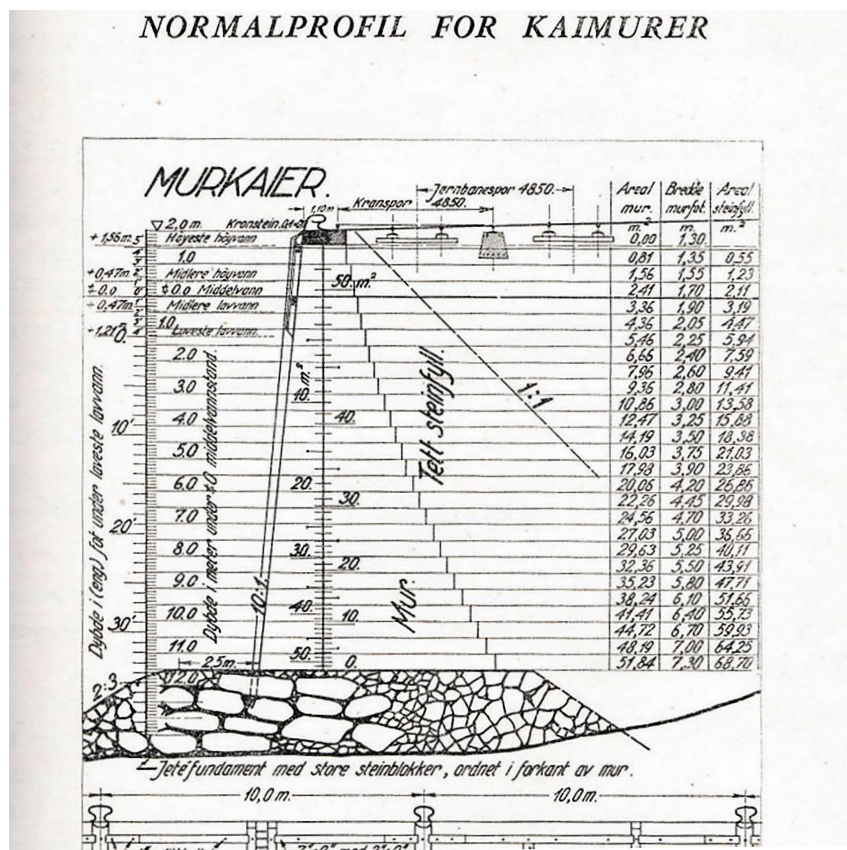
om å beherske 'fakta' uansett hva de uttaler seg om. Og vi historikere som er fulle av forbehold og reservasjoner selv når vi burde uttale oss klarere. Og jeg skal attpåtil gjøre noe av det vanskeligste for en historiker, nemlig å bevise at noe *ikke* skjedde. Men jeg skal avslutte denne fremstillingen med en ganske utypisk oppsummering - for en historiker - av mine funn. Jeg skal dele mine funn i:

- Det sikre – fakta
- Det overveiende sannsynlige – godt nok
- Det mulige – 'reasonable doubt'?
- Det umulige – må oppgis

Jeg kunne fortalt dere mye om hvordan man bygget kai for 100 år siden, illustrert med havneingeniørens normaltegning i fig. 6:

Kort fortalt mudres det først en renne til kaimuren. Denne fylles med en slags vei av stein som kalles jeté. På den bygges så kaimuren etter bestemte

forholdstall, bred nederst og jevnt smalnende oppover. Bak denne legges en skråning, med stigning 1:1, av mindre stein for å tette kaimuren. Det er dette som kalles steinfyll. Den er nødvendig fordi bak den fylles på med jord, grus eller det man måtte ha for hånden. På fagspråket kalles det bakfyll.¹²

Figur 6. Prinsippskisse til snitt av kaimur. Muren er fundamentert på en seng av stein, en jete, som er plassert i en utmudret renne. Skissen angir endel standardmål for høyder, bredder og graderinger. Tabellen til høyre angir standard bredde for murfoten ved ulike høyder, samt snittarelaet for mur og steinfyll (til bruk ved kubikkberegninger). Merk at steinfyll betegner den tette fyllingen inntil selve kaimuren. Øvrig fyllmasse kalles bakfyll. (Fra Havneingeniørens veiledningshefte for kaibygging).

Jeg kunne fortalt dere historien om Tyskebyggen fra uke til uke. Når man skal forstå kaibygging, er spørsmål om timing avgjørende. Som historiker ville jeg helst tatt dere med steg for steg i bevisførselen. Dette har jeg gjort i min utredning. Skulle gjerne gjort mer av det, men jeg har fått min tid.

Hovedtrekkene i tidslinjen er slik¹³:

- 1916 Utredning fra havnevesenet
- 1917 Reguleringsplan vedtatt i Bystyret
mars første mudring foretatt
- 1918 juli legging av jeté starter
30.sept. Bystyret vedtar ekspropriasjon av de fleste eiendommene
oktober bygging av kaimur starter
- 1919 23.januar første stein synlig over vannet
Mars konflikt med eiere fører til forsinkelser
- 1919 28.juli Bystyret vedtar de siste ekspropriasjonene
- 1920 desember eiendomsoverdragelsene ferdig
- 1920-21 Bakfyll legges, fra sør mot nord, først inntil kaimuren, deretter
foran bygningene
- 1921 februar kaimur ferdig bygget, 160 meter
Mars-mai andre omgang med mudring, utsiden av kaimuren
2.-3.kvartal de gamle bolverkene (bryggefundamentene) fjernes delvis
4.kvartal utfylling med bakfyll ferdig
- 1923 overflatearbeid på kaiflaten, finish av kaifronten
- 1924 Brosetting ferdig av kaiflaten
- 1925 Vareskur oppsatt. Skur 9 og 10.
- 1927 Oppsummering og sluttregnskap ferdig

I utredningen min har jeg gått detaljert gjennom disse fasene. Her skal jeg hoppe direkte til oppsummeringen. Og da bruker jeg havneingeniørens oppsummering fra bystyrets møte 7.mars 1927:

Denne ganske betydelige besparelse skriver sig fra et billig mudringsarbeide, samtidig som masserne blev meget mindre end forutsat, idet man kom ned i grus som ved boringer blev antat at være bløtere materiale. Derved spartes også et tilsvarende kvanta jeté. Yderligere fikk vi betydelige besparelser ved gratis tilkjørte fyldmasser fra brandstøket¹⁴.

Vi skal kort innom tre hovedtema i kaibyggingen: Mudring – kaimur – fyll.

Mudring nr. 1

Først mudring. Kaiutbyggingen startet formelt med Havnestyrets møte 28.11.1916 som godkjente havneingeniørens plan. Den innebar leie av stor mudringsmaskin, og arbeidet ble stipulert til 22 dager¹⁵

I premissene finner vi en setning som ble bestemmende for store deler av arbeidet: *«Mudringsarbeiderne for Tyskebyggens forlængelse foregaar utenfor -5,0 m coten. Denne mudring maa derfor kunne bli foretatt uten hensyn til ekspropriation.»* Dette innebar to betingelser som definerte hele prosessen.

1. Kaifronten vil ligge utenfor nevnte kote, den må bygges først, slik at båttrafikk kan gå innenfor til bryggene så lenge eiendommene ikke er overført..
2. Alt arbeid på grunnere vann enn 5 m må vente til eiendomsoverdragelsene er foretatt. Det skal ta flere år.

Det er flere foto som viser denne situasjonen under arbeid: En lang kaimur stikker som en molo nordover, med båttrafikk på utsiden. Foran bryggegårdene ser vi fremdeles de gamle plattingene med sine vareskur og vippebommer. I området mellom ser vi åpent vann med småfartøyer til og fra bryggene.

En av mine hovedkilder for byggeprosessen er regnskapene. En interessant utfordring for oss arkivarer er at havneingeniørens hjemmesnekrede regnskapssystem for

Figur 7. Komplisert kaibygging. Udatert foto, trolig tatt fra Nordenfjeldske Dampskibsselskab, fra tidlig 1920. Et typisk bilde som viser situasjonen med en kaimur som stikker nordover, men lar båttrafikk komme innenfor til bryggene. Gjenfyllingen er startet og kommet ca 50 m nordover. Rivingen av vareskur og bolverk er ennå ikke begynt. Det tyder på eiendomsoverdragelsene ikke er ferdige. Postkort fra Mittet & Co, fra Stiftelse Bryggens fotoarkiv.

kaibyggingen utvikler seg i akkurat disse årene. Det er to hovedbøker som føres delvis parallelt: en for samtlige utgifter og en for lønnsutbetalinger¹⁶. I starten er det tydelig at det ikke er noe fast opplegg for kontroll på de enkelte kaiprojektene, men det utvikler seg raskt en kontostruktur som gjør det mulig å skille de ulike formålene fra hverandre. De enkelte kaiprojektene betegnes med et romertall (Tyskebryggens forlengelse er V) og de ulike formålene får etter hvert små bokstaver, slik¹⁷:

- a) mudring
- b) fjellsprenning under vann
- e) stenfyld (en forholdsvis tett skråfylling av mindre stein bak kaimuren)

- f) bakfyllt (jord, grus, småstein, bygningsrester, mm oppfylling av kai-
legemet)
- g) mur (tilhoggen stein av høy kvalitet til selve kaimuren)
- h) riving av mur/ bolverk
- i) kronskifte (øverste lag av steinblokker (eller 'skift') i kaimuren. Spesielt
høy kvalitet)
- k) fænderværk
- l) fortøiningsindretninger
- m) brolægning
- n) macadam
- q) belysning
- r) fyrtårn
- s) varekur
- t) spor
- u) kraner
- z) diverse utgifter

(mine forklaringer i parentes)

De to hovedbøkene blir med denne nøkkelen som en regissørs dreiebok, vi kan lese progresjonen av de ulike arbeidene, omtrent fra dag til dag.

Vi kan se når det ble brukt penger på mudring, 'konto a'. Vi kan lese ut rekkefølgen av de ulike fasene i kaibyggingen, og vi kan se hvem som fikk betalt.

Vårt kaiprosjekt dukker første gang opp i regnskapene som en liten inntegnet firkant innimellom de andre prosjektene, med tre innførsler for mars 1917 uten noen videre forklaring¹⁸. Ved hjelp av andre kilder ser vi at dette er lønnsutgifter for starten på mudringsarbeidet, og dermed starten på det fysiske arbeidet med kaien.

Av regnskaper og aviser ser vi at første mudring startet 13.mars 1917¹⁹. Den fikk en dramatisk slutt da muddermaskinen havarerte i Strømmen, på vei til neste oppdrag 11.april²⁰. På grunn av påsken betyr det at siste dag den var i arbeid trolig var 4.april og at arbeidet i hovedsak var ferdig da. Siste lønnsutbetaling til mudring var 30.april. 302,6 dagsverk medgikk til denne mudringen. Av de andre utgiftspostene ser vi at dette var en begrenset operasjon. Og det skulle gå 4 år til neste omgang med mudring. (Muddermaskinen «Hans» hadde en dramatisk ferd fra Oslo, og endte sitt oppdrag med å havarere på vei inn i Lille Lungegårds vann. Men det er en annen historie.)²¹

Kaimur

Neste fase er fundamentering av kaimuren. Men den starter ikke før i juli 1918. Fra mai 1917 til juni 1918 er der intet arbeid på kaien²². Dette ble faktisk et problem for meg. Jeg startet denne undersøkelsen med å sjekke kopibøker og journaler for denne perioden i 1917-1918, fordi jeg regnet med at starten og mudringen foregikk da. Ingenting!

17. oktober 1918 starter arbeidet med selve kaimuren²³. Den skal bli 160 meter lang. Arbeidet beskrives slik:

«Dybden er 7 meter, men for kaimuren er der utmudret en rende til 10 a 11 m.s dybde. I denne rende legges nu først et 3 a 4 meter tykt lag steinfylt og resten mures op av almindelig graastein»²⁴

23.januar 1919 melder pressen at de første steinene sees over vannet²⁵.

De første 50 m kailinje er ferdig 1.mars, og går greitt. Så protesterer grunneierne, de kommer ikke til eiendommene sine, og de er ikke overdradd²⁶. Havneingeniøren bøyer unna og det blir nesten et års forsinkelse. 16.april 1920 er det muret 80 meter og utfylling kan begynne²⁷. 22. februar 1921 er 160

meter kaimur ferdig²⁸. Vi kommer tilbake til dette. Her er nemlig en konflikt, og konflikter produserer arkiv og dermed kilder!

Foto i fig 7 viser situasjonen i 1920, omtrent midt på året. Kaimuren har ennå et stykke igjen, vi ser kraner i arbeid nederst til høyre. Vi ser også at utfylling er startet i sør, men trafikken går fortsatt. Og vareskurene står fremdeles i det området der utfyllingen har startet.

Vi har allerede antydnet at ett av de store problemene ved utbyggingen er eiendoms-situasjonen. Nesten 4 år tok det å få overført eiendommene slik at kommunen kan arbeide der den vil. En grov tidslinje ser slik ut²⁹:

- 12.03.1917 Reguleringsplan vedtatt av bystyret
- 22.05.1918 Forsøkssekspropriasjonstakst avholdt
- 27.05.1918 Bevilgning til arbeidet vedtatt i bystyret
- 30.09.1918 Vedtak om ekspropriasjon av de fleste eiendommene (bystyret)
- 01.03.1919 Eierne klager over dårlige innseilingsforhold
  - Sommeren 1919 Full stans i arbeidet
- Nov. 1919 Første eiendom overdradd (Gullskoen)
  - senvinter 1920 Klart for utfylling
- 28.06.1920 Vedtak om ekspropriasjon av resten av eiendommene (bystyret)
- 15.12.1920 Siste eiendomsoverdragelse
- 15.01.1921 2/3 av kaiplatene rapportert ferdig utfylt
  - april 1921 Fjerning av gammelt bolverk begynner
  - Senhøst 1921 Utfylling stort sett ferdig

Fyllmassene

Det andre store problemet mht. fremdrift er fyllmassene. Eller bakfyll, som fagtermen var. Det er svære mengder og komplisert planlegging. For datiden var problemet logistikk: Brannstrøket må ryddes for at ny bebyggelse kan komme opp. Men hvor kan massene plasseres? Er kaistrukturen klar for å ta imot? Når

Figur 8. 2.juni 1920 er utfyllingen kommet et stykke på vei. Fra Bergen havnevesens foto.

hullet er ferdig til å fylles, må fyllmassene være parat. For mye eller for lite er like galt.

For oss er problemstillingene litt andre. Vi har sett at utbyggerne antar at det dreier seg om en kaimur med fyllmasser innenfor. Steinfylling, kaller de det stort sett. Av arbeidsbeskrivelsene ser vi at dette ikke er korrekt. Havneingeniøren skriver:

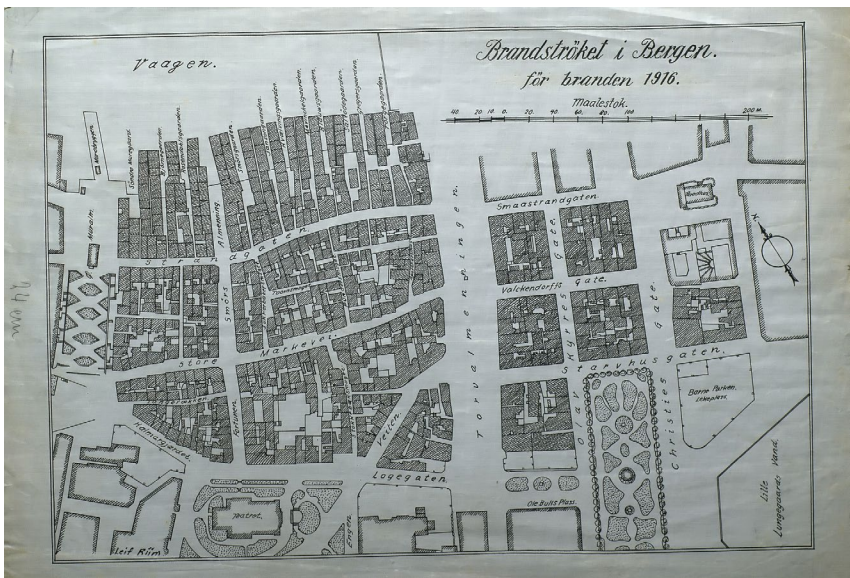
Bak den oppmurte kaimur anbringes en fylling av grusblandet småstein for å tette muren, så den bakenforliggende jordfylling (bakfyll) ikke skal vaskes ut av sjøen og danne setninger i kaiplanet. Til bakfyll anvendes allslags materiale som kan danne en kompakt fyllmasse.³⁰

Hva består fyllmassene i Tyskebruggkaiens forlengelse av? Er de stabile? Har de noen arkeologisk verdi?

Det meste av utfyllingsarbeidet pågikk i 1920. Fig 8 viser situasjonen i juni. Her er omtrent halve området dekket.

Ingeniørene impliserer av og til at fyllmassene kommer fra kommunens steinbrudd. De gjør ikke det. Det kan vi si sikkert på bakgrunn av regnskapsdata. Kontoføringen sier at utbetalinger til kommunens steinbrudd ikke er ført på 'konto f bakfyld', men på 'konto g mur'³¹.

Follow the money, gjelder i krimserier og i historieforskning. Fyllmassene kom fra brannstrøket, ifølge Havneingeniøren³². Hva kan vi vite om dette?

Figur 9. Oversikt over strøket som brant i 1916. Området nord for Torvalmenningen (til venstre på bildet) har iflg stadsingeniøren «bevaret et vist middelaldersk præg». Det ble kraftig nivellert for gjenoppbygging. <https://www.bergenbyarkiv.no/opplagsverket/wp-content/uploads/sites/4/2015/12/967Eb2.jpg>

Bybrannen 15.-16.januar 1916 preget Bergen i over 10 år. Veldig mye er skrevet om den og om brannstrøket³³. Men ikke så mye om rydding og graving. Timing er viktig, også her.

Vi ser at Torgalmenningen danner en naturlig grense i brannstrøket. Sør for almenningen (til høyre) ligger strøket som også brant i 1855. Etter gjenreisningen beholdt det sin plan fra den gang. Nord, eller til venstre, lå et gammelt sentrum som hadde «*bevaret et vist middelaldersk præg*», for å sitere stadsingeniøren.³⁴ Hele sentrum ble kraftig nivellert for å skape et jevnere og flatere sentrum, men også for å skape fyllmasser for kaibyggningen³⁵ Spesielt i den nordlige delen ble terrenget senket 2-4 meter.

Svært mange av fotografiene fra dette brannstrøket viser tre-fire etasjers høye rester av yttervegger av hus, absurde skulpturer som for ettertiden er blitt selve ikonet for brannstrøket. Disse bygningsrestene var en sikkerhetsrisiko, og ble fjernet i løpet av få uker vinteren 1916. Bygningsrestene fra brannen havnet ikke i Tyskebryggekaiens forlengelse. Kildene forteller at de ble brukt til Skoltegrunnskaien og i Lille Lungegårdsvann³⁶.

Beretningene fra arbeidet i brannstrøket går ikke i detalj om gravingen. Men utfra beskrivelsene kan vi stipulere 4 hovedfaser i arbeidet³⁷:

1. Fjerne bygningsrester av sikkerhetsgrunner, samt rense alt som kan gjenbrukes (murstein, tømmer, heller mm). Lage plan for regulering og teknisk infrastruktur.
2. Fjerne masser for å etablere det nye *gatenettet* i riktig nivå. Så ble nytt ledningsnett anlagt for vann, kloakk, gass, strøm og telefon.
3. Skrape ned masser i *kvartalene* for å nivellere og klargjøre tomtene. Bygging av nye hus etter hvert.
4. Sprengte bort fjell enkelte steder. Spesielt området rundt Jon Smørsgate.

«Våre» fyllmasser kom på plass i 1920-21 og ble mest sannsynlig tatt ut på samme tid. Da var bygningene borte, og man hentet ut masser fra etpar meters dyp. Også fra den nordlige delen av brannstrøket. To problemstillinger: Hvor stabilt er dette å legge en bybane på? Hva med arkeologien i dette? Jeg er ingen ekspert på dette, men har som et enkelt utgangspunkt:

- Stein og murrester må regnes som relativt stabilt underlag
- Grus og sand som delvis stabilt
- Jord, planterester, avfall er kulturlag, utsatt for forråtnelse og dermed ustabil
- Kan det etableres en tidslinje i uttak av masser fra de ulike strøkene?
- Kan en finne ut hvor de enkelte delene er havnet?
- Kan en slik kunnskap si oss noe om alder og viktighet av de massene som nå er i Bryggen?
- Hvor er arkeologien for Bergens gamle sentrum vest for Vågen?

Arkeologi og fortidsminner er ikke noe tema for avisene på denne tiden. Selv om stadsingeniøren omtaler den nordlige delen av sentrum som middelaldersk, er ikke dette noe som foranlediger noen særlige tiltak for fortidsvern. Det er noe som foregår i Egypt eller når man finner en vikinggrav. En av de ytterst få samtidige omtalene av gravingen i brannstrøket lyder slik:

Bergen er gammel, det ser man af de omstyrtede eller halvt gjenstaaende saakaldte brandfrie Kjældere, hvis alentykke Mure har været opført af Graasten, store og smaa Teglsten og røde «Munkesten». Der har gennem Aarene være flikket og lappet paa Murene, Vinduer er blevet tilmuret og Hvælvene har være utbedret. Der var mange af disse Kjældere. Nu vil de for altid være ude af Historien, efter at de i lange Tider har gjort Tjeneste i Hus og for Eier efter Eier³⁸.

Mudring nr. 2

Men helt ferdig med mudring er vi ikke. Siste mudringsoperasjon på Tyskebryggekaaien tok til 23.mars 1921 og var ifølge regnskapene ferdig 12.mai samme år³⁹. Fra denne perioden har vi detaljerte regnskaper, bl.a. lønnskopi-bøker som viser oss uke for uke hva som ble utført og også hvem som gjør jobben. Otto Monsen og Andreas Johannesen deltok som oftest hver uke, med sporadisk hjelp av 11 mann til som stort sett deltok en gang hver. Til sammen ble det utført 108,35 dagsverk i denne omgang, en begrenset jobb⁴⁰.

Noen ingeniører tror det var mudret på innsiden av muren, kfr figur 3. Men i 1921 – da det igjen ble brukt penger på mudring - var det ikke noe vann igjen å mudre i på innsiden av muren. Da ble det mudret på *utsiden* for å bedre seilingsdybden, slik praksis var. Stavangerbåtene skulle legge til her.

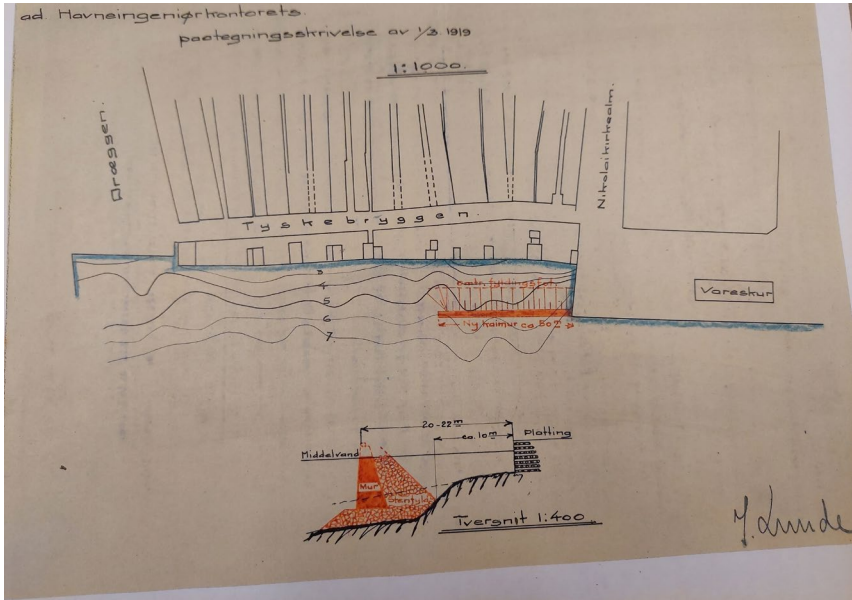
Oppsummering av arbeidet

Da er vi ved oppsummeringspunktet for kaibyggingen. Vi har allerede sitert havneingeniøren fra 1927? Han ga oss 4 svar i løpet av 3 setninger, nemlig:

Det ble mudret mindre enn planlagt. Det ser vi stemmer med opplysningene fra lønnsmaterialet og avisomtaler. Det vil si at mudderlaget fra den gamle sjøbunnen foran plattingene i hovedsak ligger intakt under fyllmassene. Vi må kunne slutte at det samme gjelder sjøbunnen under den gamle kaien (plattingene).

Det ble brukt mindre steinfyll til jeté enn planlagt. Det vil si at et mindre område bak muren ble dekket.

Kaimuren står ikke på fjell eller leire, men grus som ble antatt å være «bløtere materiale». Den kan ikke være så stabil som antatt. Det kan forklare hvorfor kaimuren står 30-50 cm lavere i dag enn ved bygging.

Figur 10. Konflikt om grunnforhold. Havneingeniørens tegning til utredningen av 1. mars 1919. Vi merker oss den innregnede kaistripes på 50 meter, angivelse av omtrentlig utfylling, dybdekoter og ikke minst angivelse av hvilket område som er utmudret og hvilket som ikke er berørt av mudring. Her finner vi angitt sjøbunn 1919, både før og etter mudring.

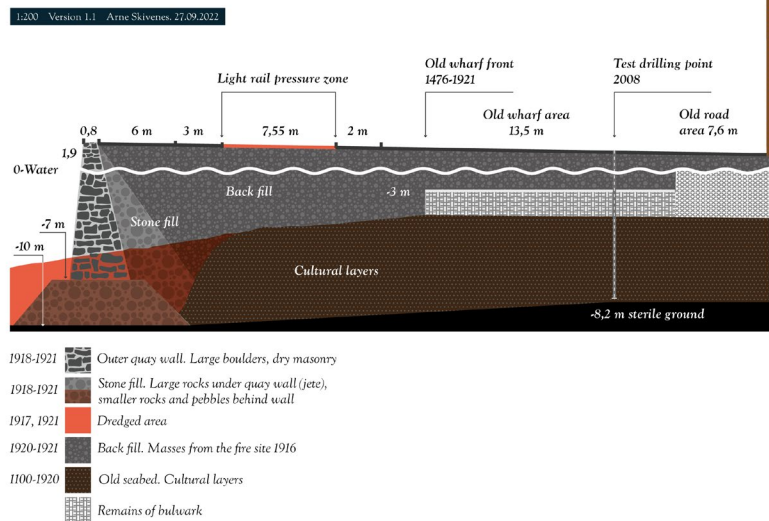
Fyllmassene kommer fra brannstrøket, gratis tilkjørt. Vi har sett at dette er blandet, delvis organisk og relativt ustabil materiale, og i seg selv et kulturlag. Utsatt for setninger og potensielt av arkeologisk interesse.

Kontroversen i mars 1919 ga oss verdifull informasjon⁴¹, bl.a. en utveksling mellom eierne og havneingeniøren og en kartskisse fra sistnevnte.

Øverst ser vi de 50 m kai som er bygget, markert med rødt på originalen, en omtrentlig utstrekning for steinfyll innenfor, og koter for dybden utenfor bryggekannten. Nederst en snittegning som viser avstanden til sjøbunn før og etter mudringen i 1917, og dermed også hvilket område som er mudret. Og – hvor det *ikke* ble mudret i 1917. Og heller ikke siden.

Vertical section of the quay of the German Wharf in front of Bredsgården, 1917-1922

Figur 11. Korrekt snitt av Bryggen etter gjennomgang av originaldokumentasjon. Påvisning av mudret område, kulturlag i gammel sjøbunn muligens tilbake til middelalder, nyere kulturlag i fyllmasser fra brannstrøket 1916 og steril grunn. Merk trykksone for bybanen, ikke over steingrunn, men over to ustabile kulturlag. Grafisk presentasjon ved Gro Vik, AG&.

Da har mine arkivstudier – og spesielt havneingeniørens skisse - gjort meg i stand til å lage en korrekt snittegning. Jeg har nå grunnlag for å vise kulturlaget fra før 1919, hva som ble mudret i 1917 og 1921, hvor der er bakfyll fra 1920-21 og hvor der er sterile masser. Og jeg kan plassere bybanens trykksone nøyaktig over to ustabile kulturlag, definitivt ikke noe steinfylling, den ligger noen meter utenfor. I min utredning har jeg i Appendix 3 vist hvor informasjonen kommer fra, hva som er sikkert og hva som er stipulert.

Innledningsvis lovet jeg dere en «uhistorisk» oppsummering i klartekst. Om mudring, fyllmasser, stabilitet og historisk verdi – med merkelapper som sikker,

sannsynlig, mulig og umulig. Her kommer den. Denne oppstillingen har med noen momenter jeg ikke har berørt i denne presentasjonen. De er dokumentert i min utredning.

Om mudring:

- Det er SIKKERT at det ikke ble mudret under den nye kaiflaten da kaien ble bygget.
- Det er SIKKERT at det ikke er mudret under de gamle bryggene
- Det er SIKKERT at det er mudret utenfor kaimuren
- Det er SIKKERT at det er rike arkeologiske funn utenfor kaimuren (se nedenfor)
- Det er OVERVEIENDE SANNSYNLIG at det er like rike arkeologiske funn innenfor kaimuren
- Det er SIKKERT at under bolverkene er havbunn som er urørt siden midt på 1500-tallet, og OVERVEIENDE SANNSYNLIG også siden etableringen av ny kai etter bybrannen i 1476

Om fyllmassene:

- Det er SIKKERT at fyllmassene ikke kommer fra kommunens steinbrudd
- Det er SIKKERT at fyllmassene kommer fra brannstrøket
- Det er SIKKERT at fyllmassene består av blandet jord, grus, stein, delvis organisk, menneskeskapt materiale
- Det er SIKKERT at fyllmassene er et kulturlag
- Det er SIKKERT at fyllmassene er utsatt for setninger (se nedenfor)
- Det er OVERVEIENDE SANNSYNLIG at fyllmassene stammer fra området Olav Kyrres gate- Jon Smørs gate, fra byens gamle sentrum
- Det er MEGET MULIG at fyllmassene inneholder arkeologisk verdifullt gjenstandsmateriale

Om kaimuren:

- Det er SIKKERT at kaimuren er laget av stein fra kommunens steinbrudd
- Det er SIKKERT at kaimuren ikke står på fast fjell
- Det er SIKKERT at kaimuren ble planlagt til 1,90 over 0-vann.
- Det er SIKKERT at dette er 0,1 m lavere enn normalen for kaimurer og 0,5 lavere enn Strandkaaien
- Det er SIKKERT at kaimuren i dag ligger på ca 1,70 over 0-vann (se nedenfor)
- Det er SIKKERT at dette gir bryggekaaien ett av de dårligste utgangspunkt i Vågen for å takle havnivåstigning kombinert med videre setninger

Dette betyr at:

- Det er bekreftet at utredningene vedr denne delen av traseen består av udokumenterte påstander og antakelser
- Det er åpenbart at disse utredningene ikke fremstiller fakta
- Det er åpenbart at selve kailegemet er mindre robust og stabilt enn antatt
- Det er høyst usikkert om kaikonstruksjonen vil tåle vekt- og vibrasjonsbelastningen av en bybane
- Det er høyst usikkert om det er mulig å føre frem en trasé her uten å fundamenterer på fast grunn, og dermed grave gjennom arkeologisk viktige lag
- Det er sikkert at en bybanetrasé over Bryggen vil få problemer med overvann

Mer kunnskap:

- Vi trenger mer kunnskap – beregninger - om hvordan kreftene virker i kailegemet og hvor mye vekt det tåler
- Vi trenger mer kunnskap om hvordan en 1 m tykk betongplate vil oppføre seg over en så løs masse som fyllmassene og muddret er

- Vi trenger mer kunnskap om arbeid som er utført etter byggingen for å utjevne setningsskader i kaien. Hvor mye har kaien virkelig seget?
- Vi trenger mer kunnskap om akkurat hvor fyllmassene stammer fra, og hva som lå der før brannen
- Vi trenger ingeniører og arkeologer som kan ta dette videre
- Vi trenger motekspertise

Om det umulige:

- Det er umulig å fortsatt hevde at alt historisk er mudret vekk
- Det er umulig å fortsatt hevde at bybanetraseen vil hvile på stein
- Det er umulig å fortsatt hevde at Bryggekaia er en steinfylling uten historisk verdi
- Det er umulig å fremstille utredningen av Bryggetraseen som 'fakta'
- Det er umulig å la bystyrets vedtak om dagløsningen bli stående – uten å miste all troverdighet

Min konklusjon:

Vedtaket om bybane over Bryggen hviler ikke på steingrunn, men er basert på mudder og bakfyll.⁴²

Flere kilder, videre utvikling

Så langt er dette hovedinnholdet i et foredrag jeg har holdt for en rekke politiske partier og interessegrupper i Bergen. Politikere vil ha konklusjoner og dokumentasjon, de er mindre opptatt av nyanser og kildestudier.

Jeg skal nå kort nevne behandling av mitt tema i noen andre fagområder, deretter si litt om hvordan mottakelsen av mine studier har vært. Foredraget for Arkivarforeningen brakte dette frem til april 2023. Jeg skal her trekke linjene frem til skrivende stund, ultimo oktober 2023, med danningen av nytt byråd etter kommunevalget.

Marinarkeologi

Det ble gjennomført marinarkeologiske undersøkelser i Vågen i 2009-2010. Rapporten⁴³ forteller om rike funn av fragmenter fra middelalder like utenfor bryggekannten ved Bryggens nordlige del. Det er mange og detaljerte beskrivelser av funn, som blir sammenfattet slik på s.44::

Oppsummering:

Samlet har disse metodene gitt et kunnskapsgrunnlag om kulturminneomfanget i Vågen. Den indre del av Vågen har et svært høyt kulturminneomfang. I området utenfor Bryggen estimeres antallet keramikkskår i bunnmassene til mange hundretalls tusen. De deponerte gjenstandene opptrer i avsatte sedimenter av en slik beskaffenhet at de må karakteriseres som kulturlag

Rapportens begeistring over det rike potensialet er til å ta og føle på. Det er vanskelig å skjønne at ikke potensialet skulle være like høyt noen få meter innenfor, under kaiflaten. Dette perspektivet er ikke gitt noen plass i saksdokumentene.

Arkeologi - borekjerneprøver

Det har ikke vært foretatt arkeologiske utgravninger i det kaiområdet jeg behandler. Innslagene av arkeologisk kunnskap stammer fra boreprøver, hovedsakelig utført av NIKU, noen ganger i samarbeid med Riksantikvaren eller andre. Da jeg gjorde min utredning vinter-vår 2022, forelå det nesten bare boreprøver fra det bebygde området. Det fantes noen få prøver fra området foran bygningene, ca. 10 m utenfor. Hovedtrekkene fra borehull MB12 i 2008 er slik:

Lag 01-03: +1,15—1,45 m: Jord, grus, blandet med rød murstein, forkullet tre, råttent treverk

Lag 04 -1,45 - -1,75 m: Halvråtten tømmer (bolverksrester?) sterk lukt av H₂S, forråtnelse

Lag 10 -7,60 - -8,25 m: Kulturlag karbonatert til år 1150-1220 ⁴⁴

Dette stemmer godt overens med mine funn: Øverst fyllmasser fra brannstrøket over rester av det gamle bolverket for plattingen foran bygningene, under disse kulturlag fra middelalder.

Etter at jeg la frem min utredning, har NIKU og Norconsult gjennomført flere omganger med boreundersøkelser, derav noen ute på kaiflaten. Jeg kan ikke se at det foreligger endelige rapporter⁴⁵ fra flere av disse, så det er vanskelig å referere eksakte resultat. Men det er verd å merke seg at av ca 25 borehull på kaiområdet fra disse undersøkelsene i 2022-23 er det kun 2 som er lagt til selve banetraseen. Flere er lagt så langt utenfor traseen at de treffer selve kaimuren, noe som også blir bemerket i rapportens kommentarer. De to borehullene i traseen, DS-203 og DS-204, beretter begge om moderne fyllmasser ned til ca -4 meter, deretter avfallslag og organiske lag ned til ca -7,5 og -8 meter.⁴⁶ Dette er helt i overensstemmelse med mine funn, og bekrefter at her har det ikke vært mudring under kaibyggingen. Så langt er det ingenting i boreresultatene ellers som svekker mine funn.

Overvåkning av anleggsarbeid

Jeg har også hatt nytte av de funn arkitekt Elin Thorsnes gjorde tidlig på 2000-tallet da hun på vegne av Bergen kommunes Anleggsseksjon og Stiftelsen Bryggen overvåket de gravearbeider som ble utført på bryggeområdet. Hun har velvilligst gitt meg adgang til sitt upubliserte manus⁴⁷ samt utvalgte fotos fra dette arbeidet. Flere av dem viser dype gravehull med tydelig lagdeling mellom fyllmasser og gammel sjøbunn. Se min utredning s. 47-49, bilde 20, 22 og 25

Setninger og setningsmålinger

Det foreligger flere målinger og andre registreringer av setninger i området for verdensarven fra de siste 30 årene. Jevnt over viser disse at kaien foran Bryggen synker med en hastighet på ca 3 mm pr år. Altså stipulert ca. 30 cm siden byggetidspunkt forutsatt jevn hastighet.⁴⁸ Jeg har spesielt hatt nytte av Joakim Haukedals, Masteroppgave i naturgeografi 2017, *Setningsutvikling i Bergen sentrum. Urbanhydrogeologi, inSAR, setning og kulturlag*. Av spesiell interesse er

hans kartskisser som viser at de utfylte områdene på kailegemet synker med ulik hastighet, i et mønster som svarer godt til takten i utfyllingen⁴⁹.

Oversikter fra Geo Survey 2002 og 2003 angir høydemålinger for kaikanten⁵⁰, Kaien ble bygget til 1,90 over 0-vann (Nordnes Null). Justert til dagens standard (NN2000) er dette 201,8, kaikanten ble til sammenligning målt til mellom 1,43 og 1,77 m for 20 år siden⁵¹. Det er dokumentert at den synkende bevegelsen fortsetter fremdeles⁵². Det er verd å merke seg at kommunens beregninger ikke nevner senkninger hverken i tekst eller beregninger av bæreevne eller stabilitet.

Som nevnt gjorde jeg disse undersøkelsene på grunn av udokumenterte påstander om grunnforhold på Bryggen. I denne fasen var vi tre som arbeidet sammen om dette: Professor i middelalderhistorie Geir Atle Ermland tok for seg den søndre delen av Bryggen, som ble bygget i 1900, jeg tok den nordre, og direktøren for Stiftelsen Bryggen, Dr.scient. Bernt-Håvard Øyen tok for seg setningsutviklingen og målingene omkring dette. Vi la frem våre arbeider på et offentlig møte 6.juni 2022, samtidig som de skriftlige utredningene ble publisert på nettet⁵³.

Hvordan var reaksjonen? Kommunen hevder den vil ha en 'kunnskapsstyrt forvaltning', Men erfaringen så langt er at kunnskap som ikke passer inn blir ignorert. Ingen fra administrasjonen kom på presentasjonen. B.T la frem undersøkelsen som 'meninger' uten å kontakte oss, og som administrasjonen fikk avvise med at de hadde 'full kontroll'⁵⁴

Et annet eksempel er da rapporten min ble etterlyst i bystyret 22.juni 2022. Marte Monstad FrP spurte: «*Hva er det som gjør at kommunens egne utredere ikke har brukt sine egne arkiver som nettopp dokumenter hvilke grunnforhold det er på Bryggen, både knyttet til steinkaien og til mudringen?*» Bystyremøtene i Bergen blir direkte sendt på nettet, så vi har det nøyaktige svaret fra ansvarlig byråd Thor Håkon Bakke:

Nå er ikke byråden i en posisjon til å på grunnlag i dag å si hva som er ny informasjon og hva som er gammel informasjon og hva som er kjent og hva som ikke er kjent. Men jeg vil jo anta at også hvis byarkivar Arne Skivenes har sittet på viktig informasjon eller byarkivet har sittet på viktig informasjon, at det har blitt spilt inn, om det har vært viktig informasjon, men da tenker jeg at det foregår også et godt og grundig kartleggingsarbeid blant annet knyttet til boring og miljøundersøkelser så man har et godt og helhetlig grunnlag for arbeidet videre og som sagt så vil dette bli lagt ut på høring og til offentlig ettersyn i løpet av høsten.⁵⁵

Opposisjonen var ikke fornøyd med svaret, og Cesilie Tveit, Folkets parti ville vite om denne informasjonen ikke ville få konsekvenser for kulturlagene. Bakke svarte: «Det er gjennomført gode grunnundersøkelser, man har god informasjon og vi mener at det er mer enn tilstrekkelig for fremdriften til arbeidet og at det er godt og grundig. Så byråden ser ikke noen grunnlag til å revurdere dette»

Med andre ord: Byråden har ikke lest utredningen og har heller ikke tenkt å gjøre det. Han har den informasjonen han trenger.

Jeg forsøkte gjennom presse⁵⁶ og direkte henvendelser⁵⁷ å få kommunen i tale, men uten resultat. Noe mer lydhøre var representantene fra KUVA-utredningen, og en delegasjon fra UNESCO. I sine betenkeligheter vedr dagløsningen setter UNESCO opp som pkt 2:

Questions remain about the composition and bearing strength of the subsurface of the Bryggen Quayside and the quay wall itself. There may be archaeologically important cultural layers located under the projected alignment (credible evidence that this may be the case was presented to the Mission).⁵⁸

De 'troverdige bevisene' refererer til min presentasjon. Det samme gjør også flere henvisninger i KUVA-rapporten⁵⁹.

7. desember får vi endelig et møte med kommunens Plan- og bygningsetat. De går svært langt i å gi oss rett mht grunnforholdene. Dette er det som kommer med i møteloggen:

... Arne Skivenes ber om at arkivutredningene legges ved planforslaget. Det er ikke mer arkeologi og hydrologi som trengs nå, men vitenskapelige innslag fra andre disipliner, som historie, arkiv, biologi, trekonservering, tørrmuring etc. han ber om at faktagrunnlaget justeres. Geir Atle Ermland: På konkret spørsmål fra Ermland om øvrige møtedeltakere hadde innvendinger til Skivenes og Erlands studier, ble slike ikke fremmet. Fra Norconsults side ble det vist til at endelige analyser fra de siste boreprøvene ikke forelå.

Hans de Beer: Grunnlaget fra Skivenes og Ermland gir et mer nyansert bilde av grunnen langs kaien på Bryggen. Mener denne tilleggsdokumentasjonen er nyttig, og at den bør benyttes i videre arbeid. Arkivmaterial fra Bryggens kaifront har blitt konsultert, men det har vært vanskelig å få bekreftet hvilke prosesser som har funnet sted. I det videre arbeidet bør kommunen se nærmere på denne innsikten, og om den får noe å si for planprosjektet ...⁶⁰

Nå bør man ikke bli overrasket over at ingenting skjedde mht. dette. Utredningene ble ikke spredd til politikerne, den ble ikke nevnt i de videre saksdokumentene, og de kom ikke med i arbeidet med reguleringsplanen. I fagnotatet til revidert reguleringsplan heter det:

«Nytt kunnskapsgrunnlag om grunnforhold og arkeologi som er innlemmet i planforslaget gir ikke utslag i et behov for å tilpasse tiltaket.»⁶¹

Som ventet ble reguleringsplanen vedtatt i bystyrets møte 31. mai 2023. Men debatten om banetraseen var ikke slutt, uten at den skal refereres her. Uløste spørsmål var fremdeles manglende statlig støtte i transportplan, finansiering, klagerunde og kvalitetssikring nr 2. Etter en opphetet valgkamp og en langvarig sondering om styringsdyktig flertall tok Høyre til slutt konsekvensen av at det

eneste styringsdyktige flertall var Høyre pluss 5 partier som ville ha ny behandling av bybanesaken: Senterpartiet, Fremskrittspartiet, Industri- og Næringspartiet, Pensjonistpartiet og den nystartede Bergenslisten, som hadde tunneløsning som sin hovedsak. Idet denne artikkelen blir ferdig, er det nye byrådet Meyer presentert, plattformen innebærer at trasevalg skal utredes på nytt, med en tunnelloøsning som bystyret bestemmer.

Hva med mine utredninger? Jeg er overbevist om at de har fått spørsmålet om grunnforhold mer frem i lyset, kanskje spesielt hos de antikvariske myndighetene – men uten at det har fått dem til å bli negativ til trasevalget. Men flere forbehold er kommet inn. Jeg tror nok våre utredninger vil komme med i det nye utredningsgrunnlaget. Den senere tiden er det blitt mer oppmerksomhet rundt grunnforholdene igjen. Riksantikvaren antydte like før bystyrets vedtaksdato en foreløpig sum på vel 360 millioner til arkeologiske undersøkelser, med adskillige usikkerhetsmomenter som ikke var beregnet.

Jeg har, etter en pause, sett mer på informasjon om mudring. Blant annet skiftet i synet på mudring hos havnemyndighetene rundt 1916, hittil ubrukt dokumentasjon på årlig opplodding av havnen fra 1830-årene og fremover, rapporter om mudringsoppdrag fra samme tid, mm.

Foredraget mitt ble på seminaret plassert inn i et overordnet tema om forskning relatert til samfunnsutvikling. Jeg tror nok vi kan si at det forsvarte sin plass i denne konteksten. Men mottakelsen av utredningen viser at kunnskap i høyeste grad er blitt politisert. Et vanlig uttrykk i administrasjonen under byparlamentarismen er: «Du skal ikke sette din byråd i forlegenhet».

Men om denne saken er siste ord ikke sagt.

Noter

- 1 Dette er en noe bearbejdet versjon av en presentasjon av min utredning En Sang om Mudder og Bakfyll. «Tyskebyggens forlængelse» 100 år etter. Presentasjonen ble holdt for Arkivarforeningens vårseminar 26.04.2023, fra bolken Hvilken betydning har arkivene som kunnskapsressurs i dag? Utredningen ble fremlagt første gang 9. juni 2022, Versjon 1.2E er fra 3.november 2022. Den er tilrettelagt for engelskspråklige lesere, og finnes på Stiftelsen Bryggens nettside (<https://stiftelsenbryggen.no/en-sang-om-mudder-og-bakfyll-versjon-1-2e/>) og på Bergen kommunes nettside, som vedlegg til min høringsuttalelse (<https://www.bergen.kommune.no/omkommunen/offentlig-innsyn/innsynplanogbyggesak/saksinnsyn/sak/PLAN-2022/20561> dokument 222, der utredningen er vedlagt min høringsuttalelse til planen).
- 2 Norconsults rapport fra 2013: Konsekvensutredning kulturminner og kulturmiljø. Faggruppen Bybanen Bergen Sentrum-Åsane. Vedleggsnotat 02.
- 3 Ole-Magne Nøttvedt, Norkonsult, BA 22.12.2021.
- 4 Misvisende snitt brukt i flere publikasjoner, f.eks. Bryggen, bane og byrom NO-DS1-014_03D s.31 også gjengitt i HIA2 s.35. Her tas som forutsetning at fyllmassene er ny steinfylling direkte på steril sjøbunn.
- 5 <https://miljoloftet.no/globalassets/bybanen-til-asane/planforslag-2023/dsff/i.1-merknadsoppsummering-med-kommentarer-datert-31.03.23.pdf>
- 6 Hop kommer av gammelnorsk hopr – en trang vik, brukt en del på Vestlandet og i Nord-Norge. I Bergen havn er ordet mest brukt om mellomrommet mellom to sjøboder som stikker ut i sjøen. Her kunne båter legge til for lasting og lossing. Hoper var spesielt viktig på vestsiden av Vågen, der de dannet le for nordenvinden. Godt illustrert på havnekartet fra 1865.
- 7 Erslund, Geir Atle: Kaiutvidelsen fra Nikolaikirkealmenning og til Vedbryggen og Torget 1900 – 1901 <https://stiftelsenbryggen.no/sb/wp-content/uploads/Bryggenkaien-1899-1901-endelig-1.pdf>
- 8 Se min utredning s. 8-11, eksempel: Bergen Byarkiv A-651 Oh:8 nr 34. og BBA 0651 Oh:13,
- 9 Bergen havnestyres arkiv. BBA A-0740 Tb 3.
- 10 O. Ingstad: Bergens ingeniørvæsen. Veivæsenet. I: Bergen 1814-1914 bind II s. 31.
- 11 Erslund, høringsuttalelse s 2, mm.
- 12 Havneingeniørens arkiv, div foredrag o.l. «Havnen. Opplysninger, tabeller og notater til bruk for havnevesenets personell», stensil november 1942. BBA A-0743 Z1, s.6-7.
- 13 Sammendrag av detaljert fremstilling med kildehenvisninger i min utredning, s. 11-45.
- 14 BKF 1927 bind I. sak 17, s. 48.
- 15 Havneingeniørens kopibok 28.11.1916. BBA A-0743:B12 s.945-949.
- 16 Havneingeniørens hovedbok for anlegg BBA A-0743 Rf1 og Rf4.
- 17 Jeg har ikke funnet noen ferdig oppsatt plan. Listen nedenfor er satt sammen av praktiske forekomster i bøkene. Det merkes at enkelte bokstaver mangler eller er hoppet over. Ikke alle bokstavene har vært brukt for denne kaien- Bokstav h er brukt

- både til 'riving av mur' og til 'bolverk'. I vår kontekst har jeg tolket dette hovedsakelig som 'riving av bolverk', siden det var lite mur som måtte rives.
- 18 BBA A-0743 Rf4 oppslag for mars 1917.
  - 19 BT 14.03.1917.
  - 20 BT 12.04.1917. Arbeidet 12.04.1917 har foto av apparatet.
  - 21 Historien om dette sammenstøtet og etterspillet faller litt utenfor rammen for denne utredningen. Se ellers BT 31.08.2022 s.46-47: Arne Skivenes: En mudderpram ved navn Hans.
  - 22 Det er ikke ført noen utgifter i de to hovedbøkene for denne perioden.
  - 23 Havneingeniørens kopibok 01.03.1919. BBA A-0743 B13 s. 979.
  - 24 BT 20.11.1918.
  - 25 BT 23.01.1919.
  - 26 Bergens Magistrat II avdeling, journalsak 0510/1919.
  - 27 BT 16.04.1920.
  - 28 BT 22. og 24.02.1921.
  - 29 Sammendrag av fremstilling i min utredning s 22-25. Dokumentasjon av de enkelte hendelsene finnes der.
  - 30 Havneingeniørens arkiv, div foredrag o.l. «Havnen. Opplysninger, tabeller og notater til bruk for havnevesenets personell», stensil november 1942, BBA A-0743 Z1, s.6-7.
  - 31 BBA A-0743 Rf1.
  - 32 BKF 1927 bind I. sak 17, s. 48.
  - 33 Hovedverket er Ihlebæk, Oscar: Bergensbrannen 1916. Bergen 1958.
  - 34 Bergen efter branden i 1916 av stadsingeniør O. Ingstad. Særtryk av meddelelser i Norske kommunale ingeniørvæseners aarsberetning for 1918. Bergen 1919. s.6.
  - 35 Stadskonduktør Lilienberg til BT 11.11.1916. Se også min utredning s. 23.
  - 36 F.eks. BT 23.03.1916.
  - 37 Hovedkilden er Odd Ihlebæks fremstilling, supplert med dekningen i flere aviser.
  - 38 Morgenavisen 07.08.1918.
  - 39 Havneingeniørens lønnskopi, Utlønninger fra 23.-29.april til 4.-12.mai 1921. BBA A.0743 Pa:7.
  - 40 Havneingeniørens hovedbok for anlegg Rf4 og havneingeniørens lønnskopi Pa7.
  - 41 Bergens Magistrat II avdeling, journalsak 0510/1919.
  - 42 Om noen nå skulle tenke at begge disse begrepene i tillegg til den konkrete, også ha en mer overført betydning – mudder kan (i alle fall på bergensk) betyr trøbbel, problemer og bakfyll er jo et synonym for bakrus – så vil jeg nok tenke at det kan passe.
  - 43 Rapport fra marinarknologisk forundersøkelse i Vågen, Bergen Hovedrapport: Marinarknologisk forundersøkelse i Vågen, Bergen 2009-2010 Ole-Magne Nøttveit Desember 2010.
  - 44 Rapport NIKU Arkeologi avdeling Bergen 28/2008 The Bryggen Monitoring Project, Part 4: report on the archaeological investigation of five dipwell boreholes, 2005. A. R. Dunlop. 16 s. s. 5-7 og 14.

- 45 Se f.eks. Norconsult: Geoteknisk datarapport RA-DS1-004 og NIKU rapport 202 foreløpig utgave 2023.
- 46 NIKU rapport 202 foreløpig utgave 2023 s. 36-39.
https://www.bergen.kommune.no/innsynplanogbyggesak/api/fil/1029088/942552/1022534%20NIKU_Forel%C3%B8pig_Rapport%20202?p=L3Nha3Npbm5zeW4vc2FrL1BMQU4tMjAyMi8yMDU2MQ==
- 47 Elin Thorsnes: Statusrapport 2007. Bryggen. Upublisert ms 2008. Elin Thorsnes: fotodokumentasjon, notatbøker vedr. gravearbeider på Bryggen. Div. år.
- 48 Bernt-Håvard Øyen, dr.scient. dir SB: Setning og setningsutvikling på Bryggen. setningerbryggenoyb2022-07-06.pdf (stiftelsenbryggen.no)
- 49 Haukedals, Joakim: Setningsutvikling i Bergen sentrum: Urbanhydrogeologi, inSAR, setning og kulturlag. Masteroppgave i naturgeografi 2017. 100 s. figur 5-5.
- 50 Geo Survey AS. Høyder innmålt 2002 og Høyder innmålt feb 2003. Oppdrag for Olav Thon, Svensgården 07.11.06. 2 s. Upublisert. Velvilligst utlånt av Elin Thorsnes. Gjengitt i mitt notat Fyllinger og setninger s. 9-14.
- 51 Sammenligning av høyder over havet over hundre år er en komplisert oppgave, spesielt for Bergen siden det involverer omregning fra en lokal til flere nasjonale standarder. Mitt regnestykke, som gir svaret som er referert her, er gjengitt i mitt notat Fyllinger og setninger s. 9-14
- 52 Haukedal op.cit. og Øyen op.cit. m.fl.
- 53 Alle presentasjonene finnes på nettsiden: <https://stiftelsenbryggen.no/nye-oppsiktsvekkende-undersokelser-om-grunnforholdene-pa-bryggen-legges-frem-mote-9-juni/>
- 54 <https://www.bt.no/nyheter/lokalt/i/qW9nz0/bryggens-venner-med-ny-rapport-bybanen-vil-gaa-paa-ustabil-grunn>
- 55 <https://bergen.kommunetv.no/archive/506> Muntlige spørsmål, start ca 10:06 slutt 15:45.
- 56 F.eks. BA 30.07.2022 <https://www.ba.no/bevis-at-jeg-tar-feil/o/5-8-1968412>
- 57 Se min utredning, Appendix 4.
- 58 https://bryggensvenner.no/wp-content/uploads/2022/12/22-Final_mission-report-Bryggen_NO_20221201_FINAL.pdf. S.37
- 59 Michael Kloos planning and heritage consultancy. HIA PRELIMINARY REPORT 2. Heritage Impact Assessment of the planned Bybanen/Light-Rail Extension on the World Heritage Property Bryggen / Bergen. 30 September 2021. 52 s.
- 60 Bergen kommune, Plan og bygningsetaten postliste sak 2022/20651 vedlegg til dok 339 samt dok 349.
- 61 <https://miljoloftet.no/globalassets/bybanen-til-asane/planforslag-2023/ds1/0-fagnotat-planid-65800000-ds1.pdf>

Referanser

Utrykte kilder:

Bergen byarkiv (BBA):

BBA A-0740 Bergen kommune. Havnestyret, *Møtebøker, korrespondanse, kart*

BBA A-0742 Bergen kommune. Havnekontor/havnefogd, *Korrespondanse, foto*

BBA A-0743 Bergen kommune. Havneingeniøren, *Kopibøker, Brevjournaler, Lønnskopibøker, Hovedbøker for anlegg, tegninger mm*

BBA A-0160 Bergen kommune. Rådmannen for 2. avdeling, *Brevjournaler, journaliserte skriv* BBA A-0160 D-serien, journalsak 0510/1919

BBA A-0651 Bergens Magistrat, *Grundemålinger. BBA A.0651, serie Oh*

BBA A-1674 Bergen kommune. Veivesenet, *kopibøker, journaler mm fra avdelingen for brannstrøket*

Upublisert:

Skivenes, A (2023) Fyllinger og setninger, satelittmålinger og øyemål. Ver. 04. 19.04.2023.

Utfyllende opplysninger og noen tanker om grunnforhold på Bryggekaiens nordlige del. Upublisert ms, 26 s.

Skivenes, A. (udatert) Høringsuttalelse til reguleringsplan, klage på bystyrevedtak, div. avisartikler

Geo Survey AS (2002) Høyder innmål 2002 og Høyder innmål feb 2003. Oppdrag for Olav Thon, Svensgården07.11.06. Upublisert. Velvilligst utlånt av Elin Thorsnes.

Thorsnes, E. (2007) Statusrapport 2007. Bryggen. Upublisert ms 2008.

Thorsnes, E. (div. år) fotodokumentasjon, notatbøker vedr. gravearbeider på Bryggen.

Nettbaserte kilder og litteratur:

Nasjonalbibliotekets avisdatabase, Bergensaviser 1916-1925, diverse søk.

Universitetsbiblioteket i Bergen: Marcus, diverse søk <https://marcus.uib.no/home>

Bergen Byarkiv utstillinger: <https://www.bergenbyarkiv.no/bybrannen/>

Bergen fotoarkiv <https://foto.bergen.kommune.no/fotoweb/>

Oppslagsveket OVE: <https://www.bergenbyarkiv.no/oppslagsverket/> *Artikler om Bergen havn og havnevesen, Havneingeniøren, Kaibygging,*

Trykt litteratur (utvalgt):

Bergens Kommuneforhandlinger (1917-1927).

Haukedal, J. (2017) *Setningsutvikling i Bergen sentrum: Urbanhydrogeologi, inSAR, setning og kulturlag*. Masteroppgave i naturgeografi 2017.

Ingstad, O. (1919) Bergen efter branden 1916. Særtryk av meddelelser i *Norske kommunale ingeniørvæseners årsberetning for 1918*.

Ingstad, O. (1915) Bergens ingeniørvæsen. Veivæsenet. *Bergen 1814-1914* (Bd. 2).

Ihlebak, O. (1958) *Bergensbrannen 1916*.

Utvalgte rapporter og utredninger fra Norconsult, Bergen kommune og andre:

Bergen kommune Geoteknisk datarapport Bybanen Bergen. Byggetrinn 5: Sentrum -

Åsane Delstrekning 1 (DS1) Oppdragsnr.: 5187619 Dokumentnr.: RA-DS1-001

Versjon: J02 Dato: 2020-11-13.

Ersland, Geir Atle og Ingvild Øye: Bryggen og bybanen – historiske og arkeologiske utfordringer. Høringsuttalelsen til reguleringsplan. Bergen kommune - Innsyn plan og byggesak. Sak 2022/20561 vedlegg til dok 203,

Ersland, Geir Atle Kaiutvidelsen fra Nikolaikirkealmenning og til Vedbryggen og Torget 1900 – 1901

<https://stiftelsenbryggen.no/sb/wp-content/uploads/Bryggenkaien-1899-1901-endelig-1.pdf>

Norconsult/Asplan Viak. Bryggen, bane og byrom. Faglig grunnlagsnotat. Bybanen til

Åsane – BT5. Bybanedokument NO-DS1-014_03D. 2020-04-24.

Norconsult. Geoteknisk datarapport RA-DS1-004 04J. Bergen kommune, Plan- og bygningsetaten postliste Sak 2022/20561 dok 329.

Michael Kloos planning and heritage consultancy. HIA PRELIMINARY REPORT 2.

Heritage Impact Assessment of the planned Bybanen/Light-Rail Extension on the World Heritage Property Bryggen / Bergen. 30 September 2021. 52 s.

NIKU rapport 202 foreløpig, 2023. https://www.bergen.kommune.no/innsynplanogbyggesak/api/fil/1029088/942552/1022534%20NIKU_Forel%C3%B8pig_Rapport%202022?p=L3Nha3Npbm5zeW4vc2FrL1BMQU4tMjAyMi8yMDU2MQ==

Norconsult: Notat: Kulturlag i middelalderbyen Bergen. Bybanetrasé Bergen sentrum – Åsane. 2013-02-22 Oppdragsnr.: 5121731. 56 s.

Rapport NIKU Arkeologi avdeling Bergen 28/2008 The Bryggen Monitoring Project, Part 4: report on the archaeological investigation of five dipwell boreholes, 2005. A. R. Dunlop. 16 s.

Norconsult/Asplan VIAK: Notat. Bybanen til Åsane – BT5. Reguleringsplan med teknisk forprosjekt. DS1 – Oppfølging av KUVAs anbefalinger for anleggsfase Bryggen. Dokumentnr. NO-DS1-033. Dato: 2022-05-18.

Skivenes, Arne: *En Sang om Mudder og Bakfyll. «Tyskebryggens forlængelse» 100 år etter*.

2022. 76 s. <https://stiftelsenbryggen.no/en-sang-om-mudder-og-bakfyll-versjon-1-2e/>

Øyen, Bernt-Håvard, dr.scient. dir Stiftelsen Bryggen: Setning og setningsutvikling på Bryggen. setningerbryggenoyb2022-07-06.pdf (stiftelsenbryggen.no)

Perspektiver på læring i lys av endringer og utfordringer innen dokumentasjonsforvaltning i norsk offentlig sektor¹

*Torun S. Soknes, PhD-kandidat (dokumentasjonsforvaltning)
og universitetslektor, NTNU. torun.soknes@ntnu.no*

Oppsummering

Artikkelen bygger på et bredt grunnlag av dybdeintervjuer med ansatte i flere yrkesgrupper i norsk kommunal og statlig forvaltning, og tar fatt i problemsituasjonen i dokumentasjonsforvaltning i offentlig sektor. Det gjelder manglende arkivering og sviktende rutiner for journalføring, mangler som er beskrevet i offentlige utredninger og rapporter fra blant andre Arkivverket og Riksrevisjonen, som er sentrale tilsyns- og revisjonsorganer for sektoren.

Jeg diskuterer disse utfordringene på bakgrunn av den ansvars- og oppgaveoverføring som har funnet sted i offentlig sektor i kjølvannet av digitaliseringsprosesser, og som har medført at saksbehandlere nå selv må utføre det som tidligere ble ansett som oppgaver for virksomhetenes arkivtjenester. Et sentralt spørsmål er hvordan og i hvilken grad ansatte i offentlig sektor har fått tilført kunnskap og kompetanse om arkivering og dokumentasjonsforvaltning, og hvor bredt spekter av kunnskap og kompetanse som har blitt overført. Jeg diskuterer også disse spørsmålene ut fra mer allmenn teori om kunnskapsoverføring og læring i organisasjoner, og ser om det på basis av mine undersøkelser er mulig å si noe

om tilstedeværelse av faktorer med potensiale for å fremme eller hemme kunnskapsoverføring og læring i virksomhetene.

Nøkkelord: dokumentasjonsforvaltning, arkivering, journalføring, organisasjonslæring, enkeltkretslæring, dobbeltkretslæring

Abstract

Perspectives on learning in view of changes and challenges for records management within the Norwegian public sector

The article is based on in-depth interviews with several public officials in various occupational categories in municipal and state administration and addresses the problem situation concerning records management in the Norwegian public sector. It concerns a lack of archiving and failing routines for record-keeping, shortcomings that are described in several reports from audit and supervisory bodies central to the sector.

I'm discussing these challenges in view of the transfer of tasks and responsibilities that has taken place in the Norwegian public sector in the wake of digitalization. As a result of this transfer, case managers must now perform tasks previously performed by the organization's record managers. An important question is how and to what extent employees in the public sector have acquired knowledge and expertise regarding records management, and how wide a range of knowledge and skills have been transferred. I discuss these questions in view of more general theory of knowledge transfer and learning within organizations and see if my material gives any insight as to the presence of factors with a potential to promote or inhibit knowledge transfer and organizational learning.

Key words: records management, organizational learning, single and double loop learning

Innledning

Det har de siste 10-15 årene blitt skrevet flere rapporter og utredninger med blikk på tilstanden til arkiv og dokumentasjonsforvaltning i offentlig sektor i Norge. Riksrevisjonsrapporten *Undersøkelse av arkivering og åpenhet i statlig forvaltning* fra 2017 og oppfølgingen av denne fra 2021 er de nyeste og mest sentrale. Funnene og konklusjonene har i all hovedsak vært relativt entydige. Riksrevisjonen (2017) konkluderte med at «betydelige mengder arkivpliktig dokumentasjon ikke blir arkivert», og at det er store mangler både når det gjelder regeletterlevelse og kvalitet (s. 8). Det er grunnlag for å hevde at disse manglene ikke er isolert til statlig forvaltning. På oppdrag fra Arkivverket gjennomførte Menon Economics (2020) en kartlegging av tidsbruk og kostnader ved arkivering som omfattet både kommunal og statlig sektor, som viste at rundt sju av ti saksbehandlere ikke arkiverte all arkivpliktig informasjon (s. 5-6).

Forklaringene som trekkes fram er kombinasjoner av flere faktorer. Blant de viktigste er at de digitale sakarkivsystemene er tungvinte og lite brukervennlige, samt at mange saksbehandlere sitter med en følelse av å hverken ha nok tid eller tilstrekkelig kunnskap til å utføre arkivoppgavene i tråd med regler og standarder (Menon Economics, 2020, s. 5-7, 41, 56-57; NOU 2019: 9, s. 176; Riksrevisjonen 2017, s. 102-109, 118). Arkivlovutvalgets utredning *Fra kalveskinn til datasjø – ny lov om samfunnsdokumentasjon og arkiver* er tydelig på at disse utfordringene blant annet er et resultat av «en desentralisering av oppgaver fra arkivarene til saksbehandlerne», og at «disse arkivoppgavene kommer i tillegg til øvrige oppgaver, med varierende grad av opplæring [...]» (NOU 2019: 9, s. 67, Riksrevisjonen, 2017, s. 102-109). Riksrevisjonens rapport pekte i retning av at mangelfull arkivering blant annet kunne ha sin årsak i svakheter i opplæringen: 55 prosent av respondentene mente de hadde fått middels eller dårlig opplæring i bruk av virksomhetens sakarkivsystem, og hele sju av ti var helt eller delvis enige i påstanden om at manglende arkivering kunne skyldes usikkerhet rundt hva som skulle arkiveres (2017, s. 103).

Bakgrunn

I de første tiårene etter 2. verdenskrig sto effektivisering og rasjonalisering av offentlig sektor sentralt i norsk forvaltningspolitikk (Jansen, 2008, s. 68). EDB, det som vi i dag omtaler som IKT, ble først tatt i bruk i forvaltningen fra slutten av 1950-tallet, og over det neste tiåret etablerte det seg en politisk oppfatning av at innføring og bruk av IKT var et viktig verktøy for effektivisering av offentlig sektor, både internt og utadrettet (NOU 1973: 43, s. 5, 9, 14; Schartum et al., 2017, s. 40). Den teknologiske utviklingen gikk raskt, og 60-tallets stormaskiner i datasentraler ble i løpet av 80-tallet erstattet med lokale minimaskiner og deretter med PC-er på ansattes kontorpulter i løpet av 90-tallet (Schartum et al., 2017, s. 41-42).

Ambisjonene for norsk digitaliseringspolitikk kan oppsummeres i fire slagord: fornying, forenkling, forbedring og effektivisering (Schartum et al., 2017, s. 134). Målet, som ofte framstilles som noe som digitalisering automatisk vil medføre, er brukervennlige tjenester som henger mer helhetlig sammen, i kombinasjon med økt kvalitet og volum, til redusert kostnad (Ask & Søraa, 2021, s. 29; NOU 1978: 48, s. 93-95; Schartum et al., 2017, s. 134).

Med lansering av Noark-standarden for elektronisk arkivdanning i 1984 fikk bruk av IKT relativt tidlig innpass i arkiv og dokumentasjonsforvaltning i norsk offentlig sektor, først og fremst i statlig forvaltning. Noark sto opprinnelig for «norsk arkivsystem», men ble med versjon 5 i 2008 endret til «norsk arkivstandard» (Sirevåg, 2014, s. 1). Innen 1990 ble Noark-systemer for elektronisk journalføring benyttet av samtlige departement og til sammen over 90 institusjoner, mens det for kommunene tok ytterligere et lite tiår før Noark fikk sitt store gjennomslag (Sirevåg, 2014, s. 1-2). Med arkivlovens ikrafttredelse i 1999 var Noark ikke lenger en «de facto» standard, men en obligatorisk standard (Sirevåg, 2014, s. 2, 4).

Noark 4 (som ble lansert i 1999) var den første versjonen som åpnet for elektronisk lagring også av saksdokumenter, ikke bare elektronisk journalføring (Sirevåg, 2014, s. 21). Kombinasjonen av personlige kontor-PC-er, innføring av

fullelektroniske sakarkivsystem og etter hvert utbredelsen av epost ga støtet til en endret arbeidsdeling. Lovpålagte oppgaver som blant annet registrering av arkiv- og journalføringspliktig dokumentasjon, har gradvis blitt overført fra mer eller mindre spesialiserte arkivmedarbeidere (heretter omtalt som dokumentasjonsforvaltere) som har hatt dette som en del av sine kjerneoppgaver, til saksbehandlere og ledere.

Problemstilling

Signe Vikkelsø (2005) har pekt på at forskningslitteratur innenfor IKT gjerne deler en underliggende «theory of improvement» rundt digitalisering. Hun utfordrer dette synet og mener vi heller bør snakke om en «theory of distribution», ut fra et perspektiv om at introduksjon av ny teknologi i en organisasjon gir en ofte ujevn omfordeling av både gamle og nye oppgaver uten en tydelig og målbar effektiviseringsgevinst (s. 4). Innføring av ny teknologi kan i mange tilfeller ha motstridende effekt på ulike deler av en organisasjon, da oppgaveomfordeling også medfører en organisasjonsmessig omfordeling av oppmerksomhet, ansvar, rettigheter og risiko (Langstrup & Vikkelsø, 2014, s. 398).

Ut fra premisset om at arkivansvar og -oppgaver er blitt desentralisert eller redistribuert til saksbehandlerne, er det interessant å undersøke om og på hvilken måte de har blitt forberedt og satt i stand til å overta disse oppgavene. Med utgangspunkt i relevant faglitteratur og intervjumateriale vil jeg i denne artikkelen se på i hvilken grad og hvordan ansatte i offentlig sektor, her saksbehandlere og ledere, har fått tilført kunnskap og kompetanse om arkivering og dokumentasjonsforvaltning. Hvor bredt spekter av kunnskap og kompetanse har dokumentasjonsforvalterne overført til saksbehandlerne? Jeg vil deretter diskutere mine funn ut fra mer allmenn teori om kunnskapsoverføring og læring i en organisasjon, og til slutt drøfte tilstedeværelse av faktorer med potensiale for å enten fremme eller hemme kunnskapsoverføring og læring i organisasjonene.

Metode og kildeutvalg

I februar og mars 2019 gjennomførte jeg semistrukturerte dybdeintervju med til sammen tjueseks informanter ved fire kommunale og fem statlige virksomheter. Tolv av informantene er fra kommunal sektor og fjorten fra statlig. Jeg har delt informantene inn i stillingskategoriene arkivansvarlig (A), dokumentasjonsforvalter (D), saksbehandler (S) og leder (L). En liten håndfull av informantene har arbeidserfaring fra flere stillingskategorier, fortrinnsvis innenfor offentlig sektor, og uttaler seg naturlig nok basert på sin samlede erfaring fra ulike perspektiver. De informantene dette gjelder har blitt plassert i en stillingskategori ut fra hvilken stilling de hadde på intervjuetidspunktet.

Informantene som kommer eksplisitt til orde i denne artikkelen fordeler seg forholdsvis jevnt mellom de ulike forvaltningsnivåene og stillingskategoriene (se tabell 1), og kan også grupperes som arkivspesialister på den ene siden (arkivansvarlige og dokumentasjonsforvaltere) og fagspesialister på den andre (saksbehandlere og ledere). Av anonymitetshensyn er informantene nummerert fortløpende uavhengig av forvaltningsnivå eller stillingskategori.

Tabell 1: Kategorisering av informanter som kommer til orde i artikkelen

Nivå/stilling	Arkivansvarlige	Dokumentasjonsforvaltere	Saksbehandlere	Ledere	Samlet
<i>Statlig</i>	3	2	6	1	12
<i>Kommunal</i>	3	2	3	1	9
<i>Samlet</i>	6	4	9	2	21

Benevnelsen arkivansvarlig er valgt fordi den ble benyttet i den opphevede arkivforskriften (Forskrift om offentlege arkiv, 1998, § 2-1). I denne kategorien har jeg plassert informanter med overordnet operativt ansvar for virksomhetens arkivarbeid, både med og uten personalansvar eller formelt delegert myndighet. I kategorien dokumentasjonsforvalter er informantene som har daglig

arkivarbeid, brukerstøtte og kvalitetssikring som en del av sine kjerneoppgaver, i virksomhetene ofte omtalt som arkivmedarbeidere eller arkivarer. I kategorien saksbehandlere er ansatte med ansvar for å forberede, behandle og fatte vedtak i fagsaker innenfor den enkelte virksomhets ansvarsområde. Mine informanter i denne kategorien har alt fra førstekonsulent til seniorrådgiver som sin stillingstittel. I stillingskategorien ledere har jeg plassert alle som har formelt leder- og personalansvar for administrasjon eller fagsaker innenfor virksomheten, både på topp- og mellomnivå.

Utgangspunktet for intervjuene var et ønske om å undersøke holdningene til og kunnskapen om dokumentasjonsforvaltning som fag- og funksjonsområde, både for virksomheten og i et samfunnsperspektiv. Jeg trekker i denne artikkelen fram utsnitt fra samtale som handler om informantens synspunkter og erfaringer rundt oppgave- og kunnskapsoverføring og opplæring, sett i lys av den teori og forskningslitteratur som blir presentert i artikkelens første del. Utsnittene har sitt tyngdepunkt i fagspesialistgruppen, da denne gruppens opplevelse av oppgave- og kunnskapsoverføringen er sentral for problemstillingen. Det er rimeligvis slik at ikke alle av informantene har like mye erfaring fra og synspunkter på de ulike temaene som kom opp i samtale, og noen har mer på hjertet enn andre. Hovedtrekkene i intervjumaterialet gir likevel et generelt inntrykk av at informantene delte mange av de samme oppfatningene knyttet til kunnskapsoverføring og læring innen arkiv og dokumentasjonsforvaltning i sine respektive arbeidsmiljø. Språket i utsnittene som trekkes fram, er blitt standardisert for lesbarhetens skyld.

De aller fleste av mine informanter har, uavhengig av stillingskategori, en bachelor- eller mastergrad innenfor ulike disipliner og profesjoner. Kun én av mine informanter har tatt studiepoeng innenfor arkiv og dokumentasjonsforvaltning. To av informantene i kategoriene arkivansvarlig og dokumentasjonsforvalter har tatt Arkivakademiet før det ble studiepoenggivende, og flere av informantene i disse to kategoriene har tatt ulike typer kurs i regi av Norsk Arkivråd eller sitt interkommunale arkiv (IKA). Flere har til dels svært lang erfaring med arbeid innenfor arkiv og dokumentasjonsforvaltning.

En betydelig overvekt av informantene ga under intervjuene uttrykk for at deres deltakelse i mitt forskningsprosjekt enten var basert på at de hadde en særlig interesse for arkiv og dokumentasjonsforvaltning, eller var blitt spurt eller «utpekt» av virksomhetens arkivtjeneste til å delta, basert på at de var ansett som dyktige til å utføre sine arkivoppgaver. Det er derfor ikke usannsynlig at majoriteten av mine informanter kan ha mer arkivfaglig kompetanse og større bevissthet rundt den samfunnsmessige betydningen av arkiv og dokumentasjonsforvaltning enn en gjennomsnittlig offentlig ansatt, avhengig av stillingskategori.

I tillegg til intervjumaterialet benytter jeg relevant faglitteratur, politiske dokumenter og offentlige rapporter og utredninger.

Begreper og forskningsstatus

For å drøfte utfordringene rundt opplæring i arkiv og dokumentasjonsforvaltning for saksbehandlere og ledere i offentlig sektor, vil jeg ta utgangspunkt i faglitteratur og teorier innenfor *organisasjonslæring*, hvor *kunnskapsoverføring* er et av flere forskningstema. Organisasjonslæring er et tverrfaglig og komplekst forskningsfelt hvor det er utviklet flere teorier og tilnærminger med innslag av teorier, modeller og begreper fra en mengde ulike disipliner og fagfelt som blant annet pedagogikk, psykologi, sosiologi, økonomi og teknologi (Argote & Miron-Spektor, 2011, s. 1123; Irgens, 2016, s. 163).

I det følgende vil jeg gi en kort oversikt over utviklingen av organisasjonslæring som forskningsfelt de siste 70 årene, med tanke på definisjoner, begreper, perspektiver og hovedretninger. Jeg vil så gå nærmere inn på faktorer som gjennom forskning er vist at kan fremme eller hemme læring og kunnskapsoverføring i virksomheter. I den påfølgende empiriske gjennomgangen vil jeg forsøke å lokalisere disse faktorene slik de kommer til uttrykk gjennom samtalene med informantene.

Organisasjonslæring oppsto som selvstendig forskningsfelt mot slutten av 1950-tallet, som en reaksjon på, eller oppgjør med, datidens organisasjonsforskning

og kunnskapssyn som var preget av økonomisk-rasjonelle forståelsesmodeller og motiver (Brandi & Elkjær, 2014, s. 257; Cyert et al., 1959). Som eget forskningsfelt brakte organisasjonslæring med seg nye forklaringsmåter og perspektiver rettet mot adferd, handling og praksis (Brandi & Elkjær, 2014, s. 257). I begynnelsen av 1990-tallet fikk det praksisorienterte perspektivet for alvor sitt gjennombrudd, hvor synet om at læring først og fremst skjer gjennom sosial interaksjon, refleksjon og deltakelse i praksisfellesskap står sentralt (Brandi & Elkjær, 2014, s. 266; Filstad, 2022, s. 35-36).

Forskere legger vekt på ulike faktorer og benytter fagfeltets terminologi på forskjellige forskningstema uten nødvendigvis å legge samme meningsinnhold i begrepene, noe som gjør det utfordrende å gi en kort og tydelig definisjon av organisasjonslæring som begrep (Crossan et al., 1999, s. 522; Thompson et al., 2006, s. 692; Tsang, 1997, s. 75-76). I kjernen av de fleste definisjoner ligger at organisasjonslæring handler om prosesser hvor individer tilegner seg ny kunnskap gjennom å reflektere rundt det de erfarer, hvorpå denne kunnskapen spres til andre i organisasjonen og medfører en kollektiv endring i atferd (Argote & Miron-Spektor, 2011, s. 1124-1125; Easterby-Smith & Lyles, 2011, s. 9-10; Håkonsson et al. 2020, s. 454; Jacobsen & Thorsvik, 2019, s. 341-342). Kunnskap omfatter her både selve læringsprosessene og den kollektivt endrede praksis, og kan ta form som ikke-observerbare endringer i form av ny innsikt eller holdninger, eller observerbare endringer i organisasjonens rutiner (Argote & Miron-Spektor, 2011, s. 1124-1126; Håkonsson et al., 2020, s. 454; Jacobsen & Thorsvik, 2019, s. 342).

En helt nødvendig betingelse for organisasjonslæring er kunnskapsdeling mellom individer – at den kunnskap som et individ har tilegnet seg overføres til øvrige medlemmer av organisasjonen, og blir en del av organisasjonens rutiner og praksis (Argote & Miron-Spektor, 2011, s. 1126, Jacobsen & Thorsvik, 2019, s. 342; Filstad, 2022, s. 21). Et sentralt poeng er at organisasjonsfellesskapets kunnskap og læring utgjør noe mer enn summen av det enkelte individs kunnskapsbeholdning og læringsutbytte (Easterby-Smith & Lyles, 2011, s. 10).

Kunnskapsoverføring i organisasjoner er av mange forskere definert som prosesser hvor en del av organisasjonen påvirkes eller lærer av andres erfaringer (Argote & Ingram, 2000, s. 151; Levine & Argote, 2020, s. 11-12; Ocasio et al., 2020, s. 87-88). Kunnskapsoverføring skjer typisk «over en grense», for eksempel mellom yrkesgrupper, organisatoriske enheter eller geografiske områder, og vellykket kunnskapsoverføring er essensielt for organisasjoner med desentralisert oppgaveløsning (Argote & Miron-Spektor, 2011, s. 1123). Individuers og organisasjoners evne til å anvende eksisterende kunnskap på nye områder kan også ligge i begrepet kunnskapsoverføring (Cohen & Levinthal, 1990, s. 129-131). I denne artikkelen benytter jeg kunnskapsoverføring om prosessene rundt overføring av kunnskap fra en del av virksomheten til en annen – helt konkret fra en virksomhets dokumentasjonsforvaltning som yrkesgruppe og/eller organisatorisk enhet til resten av organisasjonen.

Hvilket perspektiv man har på læring og kunnskap har gjerne betydning for hvilke faktorer man gir mest oppmerksomhet innen organisasjonslæring, og også for synet på hvordan organisasjonen tilrettelegger for læring og kunnskapsoverføring (Filstad, 2017, s. 52-53). To hovedtilnærminger er Anna Sfards tilegnelsesperspektiv og deltakerperspektiv (Filstad, 2022, s. 24; Sfard, 1998, s. 5-6). Tilegnelsesperspektivet, som ofte har en kvantitativ metode- og analysetilnærming, legger mest vekt på betydningen av individets tilegnelse, akkumulering av og eierskap til kunnskap som grunnlag for at organisasjonslæring skal finne sted (Brandt & Elkjær, 2011, s. 23; Filstad, 2022, s. 23- 24; Sfard, 1998, s. 5-6). Deltakerperspektivet fokuserer, primært gjennom en kvalitativ tilnærming, først og fremst på betydningen av individets kunnskapsutvikling gjennom sosiale relasjoner og deltakelse i praksisfellesskap på arbeidsplassen (Brandt & Elkjær, 2011, s. 23; Filstad, 2022, s. 23- 24; Sfard, 1998, s. 5-6).

Læring og kunnskapsoverføring kan være kombinasjoner av formell eller uformell og tilsiktet eller tilfeldig, men uavhengig av dette har organisasjonene en sentral tilretteleggingsrolle (Lapr e & Nembhard, 2020; Roberts, 2000, s. 432). Alle former for *tilsiktet læring* («deliberate learning») krever en høy grad av oppmerksomhet

fra både virksomhetene og de ansatte (Lapré & Nembhard, 2020, s. 35). Skillet mellom formell og uformell læring er ikke alltid tydelig, men det ligger i ordet at formell læring er tilsiktet, den er institusjonelt tilrettelagt og har ofte form av strukturert undervisning, kurs og opplæring (Filstad, 2017, s. 66; 2022, s. 57-61). Å tilrettelegge for formell læring kan være ressurskrevende, men kan for mange organisasjoner likevel oppleves som enklere enn å legge til rette for uformell læring (Filstad, 2017, s. 153; Lapré & Nembhard, 2020, s. 35).

Det er også en utfordring at formell læring ofte begrenser seg til overføring av eksplisitt og kodifisert kunnskap i en form preget av tilegnelsesperspektivet (Filstad, 2017, s. 153; Sfard, 1998, s. 5-6). Eksplisitt kunnskap er kunnskap som kan kodifiseres og settes ord på, og som derfor er enklere å overføre strukturert gjennom blant annet rutinebeskrivelser, prosedyrer og kurs (Jacobsen & Thorsvik, 2019, s. 350). Dette i motsetning til såkalt taus kunnskap, et skille forankret i filosofen Michael Polanyis *The Tacit Dimension* fra 1966. Taus kunnskap er den kunnskap et individ kanskje ubevisst besitter, kunnskap av en personlig karakter tett knyttet til handling og med rot i egne erfaringer og innsikter som det vanskelig lar seg gjøre å sette ord på eller overføre til andre (Nonaka & Takeuchi, 1995, s. 59-60).

Forskning har vist at den dominerende måten å lære og utvikle kompetanse på arbeidsplassen på, er gjennom uformelle relasjoner og uformell læring (Filstad, 2017, s. 65). Filstad hevder at effekten av «formalisert læring på arbeidsplassen vil være marginal hvis den ikke integreres som en del av uformell læring på arbeidsplassen», og at dette må følges opp i form av tid til refleksjon og tilrettelegging for praktisk anvendelse av den nye kunnskapen (Filstad, 2017, s. 66, 71; 2022, s. 60). Dette er i tråd med deltakerperspektivet (Sfard, 1998, s. 5-6). For at organisasjonslæring skal finne sted er det altså nødvendig at organisasjonen har en systematisk og bevisst tilnærming til og balanse mellom det å både individuelt og kollektivt tilegne seg, dele og bruke erfaringer og kunnskap, både gjennom formelle og uformelle læringsarenaer (Filstad, 2017, 2022, s. 59-60; Jacobsen & Thorsvik, 2019, s. 356; Lapré & Nembhard 2020).

Å identifisere og håndtere barrierer for læring, altså faktorer som kan fremme eller hemme kunnskapsoverføring i en virksomhet, er et aktuelt forskningstema innenfor fagfeltet (Argote & Miron-Spektor, 2011, s. 1131; Filstad, 2022, s. 64; Fivelsdal et al., 2004, s. 336). Sentrale faktorer er i den sammenheng kunnskapens grad av *kausal tvetydighet* («causal ambiguity»), organisasjonens og medlemmenes *absorpsjonskapasitet* («absorptive capacity»), geografisk og relasjonell nærhet, hvorvidt læringsmiljøet oppleves som trygt, og metoder for kunnskapsoverføring, eksempelvis kursing, kommunikasjon, teknologi, maler og rutiner, relasjoner og nettverk (Argote & Miron-Spektor, 2011, s. 1125, 1131; Cohen & Levinthal, 1990; Jacobsen & Thorsvik, 2019, s. 360; Lapré & Nembhard, 2020, s. 43-51; Osterloh & Frey, 2000; Szulanski & Lee, 2020).

Hvor enkelt det er for organisasjonsmedlemmene å forstå årsakssammenhengene mellom handling og resultat – kunnskapens grad av *kausal tvetydighet* – anses av flere forskere å være av sentral betydning for hvor vanskelig og utfordrende kunnskapsoverføringen kan være (Argote & Miron-Spektor, 2011, s. 1125-1126). Tvetydigheten øker med graden av taus kunnskap og kompleksitet, altså hvor stor gjensidig avhengighet det er mellom ulike kunnskapselementer nødvendig for å kunne forstå de overordnede sammenhengene (Szulanski & Lee, 2020; s. 367). Forskning antyder at betydningen av tilsiktet læring, og da spesielt læringsaktiviteter rettet mot å øke forståelsen for årsakssammenhenger («conceptual learning») og *hvorfor* kunnskapen er nødvendig for organisasjonen, øker når det er snakk om oppgaver med høy grad av kausal tvetydighet (Lapré & Nembhard, 2020, s. 39-43).

Kunnskap som individer tilegner seg, må innarbeides og institusjonaliseres i flere ulike kunnskapslagre som også andre i organisasjonen har tilgang til, for eksempel i prosedyrer og rutiner (Argote & Ingram, 2000, s. 152; Argote & Miron-Spektor, 2011, s. 1124-1126). Forskning på minnekapasitet antyder at læring og kunnskapslagring er en selvforsterkende mekanisme (Cohen & Levinthal, 1990, s. 129). Relevant kunnskap som organisasjoner og deres medlemmer allerede har tilegnet seg, har betydning for deres *absorpsjonskapasitet*

– det vil si evnen til å filtrere hva som er verdifull ny informasjon, innpasse dette som ny kunnskap og anvende den (Argote & Ingram, 2000, s. 152-153; Cohen & Levinthal, 1990, s. 128-131; Jacobsen & Thorsvik, 2019, s. 360; Lapré & Nembhard, 2020, s. 45). Et bredt og relevant grunnlag av kunnskap gjør det enklere for oss å lage kontekstuelle minneforbindelser til ny informasjon, det vi gjerne omtaler som knagger å henge kunnskapen på.

Forskere søker å forstå hvordan den overførte kunnskapen blir fortolket og best kan krysse over ved «grensen» mellom de organisatoriske enhetene eller yrkesgruppene, samt hvor effektive de ulike metodene for kunnskapsoverføring er i ulike kontekster (Argote & Miron-Spektor, 2011, s. 1131, Thompson et al., 2006). Kunnskap og kunnskapsoverføring er vanskelig å måle, spesielt på organisasjonsnivå (Argote & Miron-Spektor, 2011, s. 1124; Roberts, 2000, s. 432). Noen måler observerbare endringer i rutiner som indikasjon på at organisasjonslæring har funnet sted (Argote & Miron-Spektor, 2011, s. 1124-1125). Det er også gjort kvantitative studier hvor man har målt for eksempel produksjonshastighet eller kunnskapstilegnelse basert på spørreundersøkelser før og etter kunnskapsoverføring (Argote & Ingram, 2000, s. 151-152). Samtidig kan organisasjoner også lære «feil» gjennom å trekke lite hensiktsmessige slutninger fra sine erfaringer, spesielt i de tilfeller der de skal lære av erfaringer basert på oppgaver som ikke forekommer hyppig (Argote & Miron-Spektor, 2011, s. 1126-1127).

Innenfor en organisasjon kan det utvikle seg mange ulike såkalte praksisfellesskap, og slike læringsarenaer kan ha stor betydning for organisasjonslæring (Filstad, 2022, s. 82-85). Praksisfellesskap er stort sett uformelle grupper av organisasjonsmedlemmer som deler noen utfordringer eller engasjement for et tema (Filstad, 2022, s. 84). Slike praksisfellesskap kan være både fremmende og hemmende for organisasjonslæring, da sterk tilhørighetsfølelse og felles forståelsesrammer kan utgjøre barrierer for kunnskapsoverføring på tvers av organisasjonens praksisfellesskap (Filstad, 2022, s. 85, 97; Jacobsen & Thorsvik, 2019, s. 362-363).

Et sentralt bidrag til fagfeltet er Argyris og Schöns teorier om enkelkrets- og dobbeltkretslæring med utgangspunkt i skillet mellom begrepene uttrykt og anvendt handlingsteori (Argyris, 1990, 1991; Argyris & Schön, 1978, 1996). Uttrykt teori, også kalt fasadeteori eller festtaleteori, betegner de som verdier en organisasjon og dens medlemmer muntlig og/eller skriftlig beskriver at de handler i tråd med, som grunnlag for å forklare eller legitimere sine handlinger (Argyris & Schön, 1996, s. 13-14; Brandi & Elkjær, 2014, s. 264-265; Filstad, 2022, s. 44, 50; Irgens, 2016, s. 166). Anvendt teori er hverdagsteoriene, de observerbare handlinger som en organisasjon og dens medlemmer faktisk utfører i praksis, og disse kan stå i motstrid til de uttrykte teoriene (Argyris, 1990, s. 35; Argyris & Schön, 1996, s. 13-14). Anvendte teorier er ofte tause og til dels ubevisste, det settes ikke nødvendigvis ord på dem fordi det kan oppleves som ubehagelig eller skummelt å innrømme, til og med overfor seg selv, at det ikke er samsvar mellom uttrykt og anvendt handlingsteori (Argyris & Schön, 1996, s. 14).

Å løse feil og problemer ved å endre sine handlinger, uten å samtidig reflektere over eller endre de verdier og antagelser som ligger til grunn for at feilene oppsto, er å anse som enkelkretslæring (Argyris & Schön, 1996, s. 20-21; Brandi & Elkjær, 2014, s. 265, Filstad, 2022, s. 44-46). Dobbeltkretslæring betegner prosessen når en organisasjon foretar feilretting og problemløsning i kombinasjon med å reflektere over og endre de grunnleggende verdier og antagelser som ligger bak organisasjonens anvendte handlingsteorier, for å forebygge eller hindre samme type feil fra å gjenta seg (Argyris & Schön, 1996, s. 20-21; Brandi & Elkjær, 2014, s. 265). Dobbeltkretslæring krever at organisasjonen våger å ta tak i det ubehagelige (Filstad, 2022, s. 46) og er ifølge Argyris og Schön (1996) en forutsetning for at organisasjonslæring skal finne sted. Denne forutsetningen, at man «evner å stille spørsmål ved grunnleggende handlingsnormer og styrende verdier» (Irgens, 2018, s. 99), gjør også at dobbeltkretslæringen kan virke mer truende på de involverte. Det gjør at dobbeltkretslæring, og derigjennom organisasjonslæring, kan bli hemmet eller forhindret ved at det utvikles organisasjonsmessige forsvarsrutiner (Argyris, 1990).

Samtalene: Desentralisering, opplæring og sentralisering

Bakteppet for undersøkelsen er altså Riksrevisjonens rapport fra 2017 om mangelfull arkivering i statlig forvaltning, samt utviklingen som har skjedd i regelverk og standarder på området de siste 10-20 årene. I perioden intervjuene ble gjennomført ventet også mange i arkivfaglige miljøer rundt om i landet på den varslede utredningen fra Arkivlovutvalget (NOU 2019: 9). Den ble overlevert til Kulturdepartementet 2. april 2019, altså like etter at intervjurundene var avsluttet.

Gjennomgangen av intervjumaterialet er delt i tre temaområder. Det første gjelder informantenes opplevelser av redistribusjon og desentralisering av arkivansvar og -oppgaver innad i virksomhetene. Det handler om at ansvaret for en av de mest sentrale oppgavene innen dokumentasjonsforvaltning – det å sørge for at dokumentasjonen som skal arkiveres og journalføres faktisk blir fanget og registrert – gjennom de siste årene gradvis er blitt overført fra dokumentasjonsforvaltere til saksbehandlere, som en følge av at digitalisering har gjort dette både mulig og tilsynelatende mer effektivt.

Det andre temaområdet er knyttet til faglige opplærings- og kurstiltak i dokumentasjonsforvaltning i en mer avgrenset forstand i de enkelte virksomheter. Her stilte jeg spørsmål om hva de ansatte får av tilbud om kurs og opplæring i temaer innen arkiv og dokumentasjonsforvaltning, og hvordan denne opplæringen blir gitt og fulgt opp. Det dreier seg om regelverk, rutiner, systemer, samfunnsrelevans og kunnskapsområdet mer generelt. Dette har betydning for hvordan saksbehandlerne blir satt i stand til å utføre de arkivoppgavene de har fått overført.

Det tredje temaområdet gjelder sentralisering av fagkompetansen. I tilknytning til spørsmål om desentralisering av arkivansvar og -oppgaver, bringer flere av informantene opp temaet om sentralisering av dokumentasjonsforvaltningen som organisatorisk funksjon, og den effekten de tenker det kan ha for kvaliteten.

Som organisatorisk funksjon har enhetene som utfører oppgaver knyttet til arkiv- og dokumentasjonsforvaltning ulik benevnelse, struktur, størrelse og organisatorisk plassering innenfor de enkelte virksomhetene, men av praktiske hensyn velger jeg å omtale disse enhetene som *arkivtjenesten(e)*, til tross for at begrepet kan oppleves som noe utdatert.

Desentralisering av arkivoppgaver: Fra kollektivt til individualisert ansvar

At digitalisering førte med seg en redistribusjon av arkivoppgaver ble sett som en utfordring allerede på slutten av 1970-tallet. I sin rapport *EDB og organisasjonens myke verdier* påpekte Den norske dataforening (DND) at oppgaveoverføring kunne være en fornuftig rasjonalisering der registreringen var en integrert del av selve saksbehandlingen, men at denne omleggingen mange ganger hadde skjedd ukritisk hvor «registreringen blir et avsluttende haleheng som kunne vært mer effektivt utført av profesjonelt registreringspersonale» (Haug, 1979, s. 18).

Gjennom flere tiår har det i offentlig forvaltning ligget en implisitt forventning om at digitalisering generelt skal gjøre oppgaver enklere, mer intuitive og dermed også mindre ressurskrevende. Digitale sakarkivsystemer synes å åpne for at enhver ansatt med PC og systemtilgang kan gjøre de samme arbeidsoppgavene like godt og mer effektivt enn dokumentasjonsforvalterne, siden færre ledd involveres. For informant 17 (A) kom denne oppgaveoverføringen først tydelig fram da saksbehandlerne selv skulle stå for import av epost til sakarkivsystemet:

Vi sa at 'vet du hva, dette er ikke effektivt, at vi sitter og importerer ting du har mottatt. Du er første mottaker, du har muligheter til å importere det. Du må gjøre det fordi at det rett og slett utløser færre handlinger enn om jeg skal gjøre det' [...]. Så det var det som utløste [oppgaveoverføringen], de skjøv det over på saksbehandlerne fordi det var mest effektivt.

Samtidig opplevde ikke informanten dette som en stor endring, det som var nytt var bare at saksbehandlerne nå måtte utføre «den fysiske importen» selv:

«Det er bare en justering vil jeg si. Men det er jo en skyving av oppgaver.» Dette er i tråd med utsagn fra flere av informantene, uavhengig av stillingskategori. De opplever at saksbehandlerne alltid har hatt et medansvar for at dokumentasjon skal bli arkivert, men at det er måten de nå må utøve dette ansvaret på som har endret seg. Der saksbehandlerne tidligere kunne sende sine papirer og eposter videre til arkivtjenesten for vurdering og registrering, er det i de fleste av virksomhetene nå et krav eller i alle fall en sterk forventning om at saksbehandlerne selv skal foreta de nødvendige skjønnsvurderinger med tanke på arkiverings- og journalføringsplikt, samt gjennomføre den faktiske registreringen.

Det er stor enighet blant mine informanter om at desentralisering av oppgavene har skjedd gradvis, men intervjumaterialet spriker noe når det gjelder hvorvidt ansvars- og oppgaveoverføringen er formidlet tydelig nok. Informant 14 (S) beskriver sin opplevelse slik:

Det har gått så gradvis tror jeg, at man har ikke hatt noen sånn åpenbaring eller et tidspunkt hvor man bare 'nå går vi fra dette til dette systemet, og det innebærer at dere får mer ansvar om å passe på at ...' og så videre [...]. Men jeg vet at vi har hatt både kurs og allmøter hvor det blir orientert. Sånn at jeg tror ingen kan komme å si at, 'ja, men jeg visste ikke det' eller 'dette har vi aldri fått vite'. Men samtidig så er det jo et eller annet med å omstille seg i hodet sitt og skjønne at nå er det en ny tid og nytt ansvar.

Informant 15 (S) har imidlertid en annen opplevelse av om oppgaveoverføringen er formidlet tydelig nok:

Nei, ikke i det hele tatt synes jeg [...]. Det har vært en utvikling som på en måte bare har skjedd. I hvert fall sånn som jeg har opplevd det, da. At det ikke har vært tatt opp på noen som helst måte i fora, det er ikke noe som er diskutert på avdelings- eller seksjonsmøter, eller at det går eposter fra ledelsen om det, eller at det har vært samlinger om det sånn fra toppledelsen her, nei.

Informant 18 (L) deler til en viss grad dette synet:

Jeg oppfatter det ikke som at [oppgaveoverføringen] har blitt uttalt, men den har blitt synliggjort ved at folk har blitt gjort oppmerksom på at vi har fått noen nye oppgaver [...]. Kommer det en epost til meg nå som jeg vet at er arkivverdig, så er det jeg som skal legge den inn i [sakarkivsystemet], på riktig sak. Hvis jeg ikke ber arkivet om å gjøre det, da. Men i utgangspunktet så har vi altså den adgangen selv, og der er jo det jeg tror kan svikte inn iblant [...]. Det sitter altså da 250 ... 220 [sic] mennesker og vurderer om 'skal, skal ikke'. Og bevisstheten om det tror jeg ikke er stor nok. Så sann sett, så kan du vel si at min opplevelse er at det ansvaret den enkelte har til å vurdere dette her, er kanskje ikke kommunisert godt nok. Eller, hvis noen sier at det er kommunisert godt nok, så er det kanskje ikke oppfattet.

I virksomheten til informant 20 (D) ble oppgaveoverføringen noe tydeligere formidlet: «Når vi innførte dette systemet i sin tid, så måtte jeg faktisk stå med en papirsaksmappe og forklare at 'du er saksansvarlig' [...]. Vi har drillet [saksbehandlerne] veldig på at 'dette er ditt ansvar. Sørg for å følge opp'.»

Uavhengig av om ansvars- og oppgaveoverføringen er tydelig formidlet i virksomheten, er det flere informanter som ikke nødvendigvis er overbevist om at alle aspekter av overføringen er fullt ut forstått eller akseptert. Informant 17 (A) uttrykker at hen vet det er mange saksbehandlere som «heller ville hatt et arkiv som var profesjonelle dokumenthåndterere enn at det er noe man skal drive å tukle med selv når man har dårlig tid og ikke det perspektivet, man er en problemløser, man er ikke [ler] administrativt personell [...]». Informant 24 (S) har inntrykk av at årsaken til at enkelte saksbehandlere i hens virksomhet ikke arkiverer selv «handler om at det ikke er noe de ser på som sin arbeidsoppgave», og informanten tror ikke at innføring av et nytt sakarkivsystem vil endre dette.

Saksbehandlerne og dokumentasjonsforvalterne har til dels ulike syn på hva som er grunnen til at sakarkivsystemene ikke benyttes. Samtidig som informantene

gir uttrykk for holdninger som vektlegger betydningen av god dokumentasjon, er det hos flere et tydelig skille mellom hva de beskriver som viktig og hva de sier at de faktisk gjør. Dette går igjen både når det gjelder etterlevelse av regelverk, bruk av sakarkivsystemet og fagsystemer, og med tanke på opplæring. Noen informanter kommer selv inn på at de ser selvmotsigelsene og forstår konsekvensene deres handlinger kan ha når det gjelder kvaliteten på dokumentasjonsforvaltningen, mens andre er mer pragmatiske i sin tilnærming. Informant 4 (S) er åpen om at den arkivansvarlige i virksomheten har gitt klar beskjed om at informantens enhet benytter et fagsystem som ikke er godkjent som arkivløsning, og at enheten mottar en del dokumentasjon som skulle vært registrert i sakarkivsystemet. Informanten omtaler den arkivansvarlige som en «veldig dyktig» person som «kan lovverket veldig godt», og at vedkommende helt sikkert har rett. Likevel har informanten ikke tenkt å endre sin praksis, da hen oppfatter det som umulig av personvern hensyn i tillegg til at det er tungvint og vil føre til merarbeid: «Bakgrunnen er jo egentlig litt å beskytte [borgerne], og så litt fordi vi er redde for at opplysninger skal komme ut som ikke skal ut, og så er det litt for å spare oss selv for arbeid.»

Hos noen av informantene står uttrykte og anvendte handlingsteorier i tydelig motstrid, og de forteller om dette på en måte som gjør at praksisen framstår som relativt normalisert snarere enn noe som er ubehagelig å innrømme. Informant 6 (A) sier blant annet at «det er omfattende å lage en bevarings- og kassasjonsplan også for en liten [virksomhet], så det har vi faktisk bare vedtatt at det gjør vi ikke», mens hen senere uttaler at «jeg føler at det er en forståelse her på huset om at når man jobber i offentlig forvaltning, så har man et lovverk man må forholde seg til.»

Også i samtalen med informant 7 (L) kommer disse motsetningene til syne. I forbindelse med en omorganiseringsprosess har virksomheten vært nødt til å rydde og avslutte mange arkiver, både papirbaserte og elektroniske. Dette har medført flere til dels uforutsette kostnader og utfordringer, men informanten er tydelig på at hen mener virksomheten har gjort sitt beste:

Jeg er komfortabel med den jobben vi har gjort [...]. Jeg [er] ikke trygg på at vi etablerer en framtidig praksis som er innenfor regelverket, eller – jeg vet vi ikke gjør det. På veldig mange områder. Men den praksisen har utviklet seg basert på organisasjonskultur, og ikke på regelverk. Og nå vet jeg ikke om jeg tør si noe mer [latter].

Da Menon Economics (2020) undersøkte tidsbruk og kostnader ved arkivering i offentlig sektor, svarte 90 % av respondentene i kommunal sektor og 85 % av respondentene i statlig sektor at de alltid eller ofte følger virksomhetens interne rutiner og retningslinjer for arkivering (s. 46). Dette stemmer ikke nødvendigvis med inntrykket jeg sitter igjen med etter mine samtaler. Informant 25 (D) forteller om en forvaltningsrevisjon fra noen år tilbake hvor svært mange saksbehandlere oppga at de importerte masse epost, men at «da vi sjekket hva vi hadde i systemet, så var det en god del mindre [...]. Men man oppga jo i hvert fall at man gjorde det da, at man synes man gjorde det.»

Informantene er altså oppmerksomme på at det eksisterer rutiner for arkivering og journalføring, men de er samtidig også klare på at de ikke i tilstrekkelig grad makter å etterleve dem, selv om de fleste uttrykker at de både ønsker og prøver. Tatt i betraktning at de fleste av mine informanter meldte seg basert på interesse og engasjement for temaet arkiv og dokumentasjonsforvaltning, er det nærliggende å tenke at respondentene i Menon-rapporten selvrapporterte ut fra sine uttrykte handlingsteorier snarere enn brukte handlingsteorier.

Der noen informanter mener at de har et berettiget pragmatisk perspektiv på oppgaver knyttet til dokumentasjonsforvaltning, er informant 19 (D) av den oppfatning at det ikke først og fremst er systemet i seg selv som er til hinder eller skyld i manglende arkivering, men snarere «saksbehandlers kunnskap og vilje til å bruke det.» Det begrunner hen med at «det systemet vi har nå har vi hatt i 7 år snart, og det er fortsatt folk som ikke kan bruke det.» Informanten forteller at saksbehandlerne oppgir «mange forskjellige,

rare unnskyldninger» for at de ikke arkiverer som de skal og mener at opplevelsen av å ikke mestre systemet gjør at ansatte helst vil unngå å bruke det.

Norge er i dag blant de mest digitaliserte land i verden, med en digitalt sett svært ressurssterk befolkning. På under 20 år er andelen nordmenn med tilgang til internett nesten doblet, fra 52 % i 2000 til 98 % i 2017 (Ask & Søraa, 2021, s. 38; Medienorge, u.å.). En kombinasjon av politiske avgjørelser, personlige valg og stor kjøpekraft gjør at vi alle må forholde oss til, og i større eller mindre grad beherske, en mengde ulike teknologier og digitale plattformer i vårt hverdagsliv (Ask & Søraa, 2021, s. 38). Det er nærliggende å tenke at dette kan ha skapt en underliggende forventning om at opplæring i bruk av ulike IKT-systemer i jobbsammenheng ikke lenger er like nødvendig, til tross for redistribusjon av ansvar og oppgaver. Flere av informantene med lang fartstid som offentlig ansatt, synes at oppmerksomheten rundt opplæring av nyansatte har endret seg mye i løpet av de siste årene. Informant 9 (A) beskriver det slik:

Når en ingeniør ble ansatt før, så måtte han igjennom et opplæringsopplegg, vet du. Vi hadde han med på saksbehandlingskurs, vi hadde han med i forvaltningsloven, vi hadde han med i [virksomhetsspesifikke lovkurs], det var veldig formelt, at han skulle igjennom alt. Men nå kan det komme en utdannet ingeniør som skal jobbe, som vi bare setter på jobben, og sier at 'ja, så har vi noen systemer her du må bruke', liksom. Sånn at det formelle har kanskje blitt uformelt nok, om jeg kan si det. Og det går ut over dokumentasjonsforvaltninga.

Helt fra man startet arbeidet med å innføre IKT i forvaltningen har automatisering av oppgaver vært både en målsetting og en forventning (NOU 1973: 43; NOU 1978: 48). Situasjonen rundt innføring av ulike IKT-systemer i offentlig sektor har vært preget av en tendens til å tenke på digitalisering og teknologi som en «frelser» - nye systemer blir sett på som en løsning i seg selv, noe som de ansatte bare trenger å mestre. Denne overdrevne og noe naive troen på digitalisering faller inn under de delvis overlappende begrepene «teknologisk fiks» og «fiksisme» (Ask

& Søraa, 2021, s. 29-30). «Fiksisme»-troen kan i ytterste konsekvens fortrenge erkjennelsen av at det ikke er tilstrekkelig bare å anskaffe et system, men at det også er nødvendig med nok ressurser i form av både kompetanse, penger og tid til implementering, opplæring og oppfølging (Ask & Søraa, 2021). Det kan medføre at anskaffelse og implementering av et nytt sakarkivsystem alene blir forventet å løse virksomhetens utfordringer med arkivering og journalføring.

Informant 14 (S) forteller om virksomhetens forrige sakarkivsystem «som vi elsket å hate for det var veldig komplisert», men at de etter overgangen til nytt sakarkivsystem fleipet med at de aldri hadde trodd at de skulle savne det gamle systemet – noe de likevel gjorde de fordi det nye systemet «ikke [var] så intuitivt å forstå som jeg tror de som har utviklet det tror at det er.» Virksomheten til informant 24 (S) er i gang med et innføringsprosjekt for et nytt sakarkivsystem som hen håper er enklere og vil gjøre arkivering til mindre «ork», men ser ikke bort fra at hen har urealistiske forhåpninger. Samtidig tenker hen at «alt må være bedre» enn det systemet virksomheten har i dag.

Informant 17 (A) uttrykker en viss frustrasjon over at virksomhetene «har en forventning til at ting bare skjer uten at man har anskaffet systemer som sørger for at det bare skjer», og at «folk har litt sånn naivt forhold til og stor tro på hva tekniske løsninger kan gjøre for oss.» Bevisst eller ubevisst sammenligner vi også systemene vi bruker i hverdagen med systemene vi bruker i jobbsammenheng. Informanten er av den oppfatning at noe av utfordringene ligger her: «Det koster penger faktisk, å få løsninger som er skreddersydd for oss [...]. Vi et lite land. Vi har en Noark-standard som er relativt spesiell for oss. Vi får ikke Rolls Royce-ting som hylleware.»

Informant 21 (A) forteller en historie fra noen år tilbake om en saksbehandler fra privat næringsliv som aldri hadde hørt om Noark-standarden, og som syntes at sakarkivsystemet var forferdelig rigid og lite brukervennlig. Saksbehandleren sendte «helt seriøst» et forslag på epost om at virksomheten «bare skulle hyre

inn to IKT-studenter» som kunne programmering og dette med brukergrensesnitt og brukeropplevelse, så «kunne de bare lage et nytt system som kom til å være veldig mye bedre enn det vi hadde her i dag.»

Denne «fiksisme»-tankegangen individualiserer i tillegg gjerne det som i utgangspunktet er strukturelle, samfunnsmessige eller organisatoriske og kollektive utfordringer (Ask & Søraa, 2021, s. 30-31). Stikk i strid med grunnleggende prinsipper for organisasjonslæring blir ansvaret for handling og endring lagt på individet, hvor det oftere blir stilt spørsmål om *du* bruker teknologien på rett måte heller enn om *vi* har nok ressurser og kunnskaper (Ask & Søraa, 2021, s. 30-32). Noe av det samme kommer også til syne gjennom utsagn og overskrifter som at «7 av 10 saksbehandlere arkiverer ikke som de skal» og «hvorfor gidder vi ikke ta vare på beslutninger?» (Arkivverket, 2022), eller når legitime bekymringer og advarsler mot nye IKT-systemer avvises med utsagn om at opplæring er blitt gitt og at dette dreier seg om brukerfeil (Thobroe & Ørnhaug, 2023).

Opplæring under press: Utilstrekkelig organisatorisk oppmerksomhet

Allerede fra man startet innføring av IKT i forvaltningen ble behovet for grundig og strategisk opplæring gjennom kurs og seminarer framhevet som helt essensielt, og det ble understreket at «for at slike tiltak skal få den ønskede effekt må de inngå som et bevisst ledd i utviklingen av den enkelte tjenestemann» (St.meld. nr. 31 (1975), s. 12). I sin rapport fra 1979 omtaler DND læring som kanskje «det viktigste av alle krav», men at «det er viktig å diskutere gjennom hva man ønsker å lære, både ut fra organisasjonssynspunkt og ut fra den enkeltes synspunkt [...]» (Haug, 1979, s. 25). Rapporten trakk også fram betydningen av å «få til læring i et bredere perspektiv, ikke bare om EDB-systemet», da det var «nødvendig at kravet til faglig forståelse av det man driver med opprettholdes og vedlikeholdes i tillegg til de nye faglige kravene som en teknisk løsning i seg selv innebærer» (Haug, 1979, s. 25-26).

Riksrevisjonen (2017) viser til at kvaliteten på opplæringen har betydning for hvordan sakarkivsystemene oppfattes: «Ansatte som har fått god opplæring i saks- og arkivsystemet, mener oftere enn ansatte som oppgir at de har fått dårlig opplæring i systemet, at saks- og arkivsystemet er brukervennlig [...]. Gode opplæringsmodeller kan derfor i stor grad føre til økt bruk av systemet, noe som automatisk vil føre til at arkiveringsgraden øker» (s. 117). Samtidig tyder internasjonale studier på at virksomheter ikke tar kunnskapsoverføring og opplæring tilstrekkelig på alvor, hverken med tanke på ressursinvesteringer, strategier eller gjennomføring (Szulanski & Lee, 2020, s. 366).

Mine intervju tegner opp det samme bildet som framkommer i Riksrevisjonens undersøkelse fra 2017 og andre studier. Uavhengig av stillingskategori uttrykker alle informantene forståelsen at arkiv og dokumentasjonsforvaltning har betydning både for virksomheten og borgerne, men saksbehandlerne opplever jevnt over at de ikke har fått tilført den nødvendige kompetansen eller ressursene til å utføre oppgavene de har fått ansvaret for. Saksbehandlerne føler seg også presset på tid. Informant 16 (S) uttrykker et oppriktig ønske om å etterleve regelverket, men sier at å huske å journalføre epost ikke er det som ligger «høyest oppe i bevisstheten [...] når du driver og jobber med saker og det brenner, sure innlegg i avisen og [overordnet myndighet] maser og fristene nærmer seg, da er det andre ting som gjelder, altså.»

Alle virksomhetene i mine undersøkelser gjennomfører en eller annen form for opplæring av sine ansatte. Noen av virksomhetene på statlig forvaltningsnivå gjennomfører felles oppstartskurs for nyansatte på tvers av arbeidsoppgaver, stillingskategorier og organisasjonstilhørighet. Disse kursene skal dekke et bredt spekter av lov- og regelverk som er relevant for forvaltningen, som blant annet informasjonssikkerhet, personvern, forvaltningsskikk, offentlighet og innsyn, HMS, anskaffelser og kommunikasjon. Virksomhetene benytter metoder for kunnskapsoverføring som er å anse som formell og tilsiktet opplæring med et individuelt tilegnelsesperspektiv (Filstad, 2017, 2022; Sfard, 1998). Den vanligste formen for opplæring og kunnskapsoverføring er at virksomhetenes

arkivtjenester tilbyr relativt korte og spissede (felles) introduksjonskurs i sakarkivsystemet for sine nyansatte, med varighet i alt fra en times tid til en halv dag. Kodifisert kunnskap og kompetanse innenfor arkiv og dokumentasjonsforvaltning overføres også gjennom skriftlige veiledere, rutinebeskrivelser og maler på inter-/intranett som de ansatte forventes å benytte seg av, samt i form av brukerstøtte.

Det varierer i hvilken grad saksbehandlerne kjenner til og aktivt benytter seg av skriftlige veiledere og rutinebeskrivelser. På spørsmål om virksomheten har en arkivplan, svarer informant 4 (S) at «vi vet hvor den ligger hvis vi har behov for å lese den, men vi har liksom ikke tatt oss tid til det da.» Informanten ønsker like etter å kvalitetssikre sitt eget utsagn, og starter å søke på nett for å finne arkivplanen, men finner den ikke: «Nei, da skal jeg ikke være veldig bastant på det, men jeg mener jeg har sett den ja.» På samme spørsmål svarer informant 13 (S): «Om [arkivplanen] finnes lett tilgjengelig [...] er jeg usikker på. [...] Det kan hende at den ligger på nett altså, men jeg tror du må vite at vi har en arkivplan for å finne den.»

Noen av informantene beskriver at nyansatte ikke får tilgang til sakarkivsystemet før opplæring i systemet er gjennomført. Det forekommer også at ansatte innenfor en og samme virksomhet har ulike oppfatninger om hvorvidt kurs faktisk er obligatorisk. Informant 8 (D) forteller at nyansatte kan melde seg på kurs via intranettet ut fra et førstemann til mølla-opplegg, men at det nok også er «veldig mange som ikke er på kurs, som lærer seg [sakarkivsystemet] av kolleger.» Flere informanter i kategorien saksbehandler anser opplæring for å være frivillig, i alle fall utover introduksjonskurset, og gir uttrykk for at manglende opplevelse av at opplæring er viktig for virksomheten, gjør at kursdeltakelse ikke blir prioritert. Informant 11 (S) uttrykker at det «sånn offisielt» er en ledelsesforventning om at ansatte skal ta kurs som tilbys innenfor arkiv og dokumentasjonsforvaltning, men at det er mer en «påtatt forventning enn en reell forventning [...]. Det er ingen som legger merke til om du går på de kursene, egentlig. Så det er mer din egen [pause] ...om du har gitt opp eller

ikke.» Informant 15 (S) mener at det tidligere var en større forventning om at man som ansatt skulle gjennomføre kurs, og at det nå «er mye lettere å velge bort den type opplæring.» Informanten innrømmer at hen «rett og slett ikke [har] prioritert å være på noe kurs de siste par-tre åra. Og det er min egen feil, og ingen har kjefta på meg for det.»

Et overordnet inntrykk er at introduksjonskursene fortrinnsvis bare blir tilbudt nyansatte, mens eventuelle oppfriskningskurs stort sett avhenger av at de ansatte selv aktivt oppsøker eller etterspør dette. I den grad saksbehandlerne tar initiativ til dette, er det fordi de har «spesielle spørsmål om konkrete utfordringer som kan dukke opp», som informant 1 (S) formulerer det. Oppfølging har dermed primært form som brukerstøtte en-til-en. Gjennom sin kvalitetskontroll av sakarkivdatabasen kan dokumentasjonsforvalterne også gjøre observasjoner som kan tyde på at opplæring ikke har gitt den ønskede effekten. I noen virksomheter kontakter dokumentasjonsforvaltere iblant saksbehandlere individuelt dersom de ved kvalitetssikring oppdager problemer eller feil i oppgaveutførelsen, eller allerede kjenner til at enkelte saksbehandlere har spesielle utfordringer. Saksbehandlerne får da gjerne tilbud om mer eller mindre en repetisjon av samme opplæring som de fikk i første omgang. Informant 9 (A) forteller om en situasjon hvor hen «hadde inn den ene [saksbehandleren] 20 ganger på opplæring, hvor jeg til slutt sa at ‘ring, så hjelper vi deg’.» I opplæringsammenheng kan det betraktes som «the equivalent of shouting louder at someone who does not understand your language» (Beris et al., 2015, s. 2). Det kan fungere for noen saksbehandlere, men er i beste fall å betrakte som enkeltkretslæring, da det ikke inkluderer noen form for refleksjon med sikte på å endre anvendte handlingsteorier eller forebygge at samme feil skjer igjen.

Intervjumaterialet gir inntrykk av at det i liten eller ingen grad foregår noen formell eller tilsiktet oppfølging av den opplæringen som tilbys av arkivtjenesten i de undersøkte virksomhetene. Virksomheten til informant 3 (A) har forsøkt å tilby tematiske oppfriskningskurs, men opplevde liten respons. Ut fra samtaler med kolleger har informant 15 (S) inntrykk av «at det blir

færre og færre av disse oppfriskningskursene» og at frafallet er stort: «Er [arkivtjenesten] heldig så kommer kanskje 20 % [...]» Informanten sier videre at det «kommer sånne desperate meldinger om liksom 'ja, det er fortsatt ledig', men at saksbehandlere ikke prioriterer det fordi ledelsen ikke tydelig uttrykker at det er obligatorisk deltakelse, i motsetning til andre typer kurs: «Vi hadde et sånt klarspråkkurs nå, og da var ledelsen veldig klare på at dette skal alle gå på, dette er viktig, og da måtte man liksom nesten søke i tre eksemplarer for å ikke delta på kurset.»

De fleste av informantene, uavhengig av stillingskategori, etterlyser imidlertid både flere ressurser og mer oppmerksomhet rundt nødvendigheten av opplæring i arkivering. Blant de arkivansvarlige og dokumentasjonsforvalterne opplever flere at de ikke har tilstrekkelig med tid til å utvikle og gjennomføre så gode opplæringstilbud som de kunne ønske, fordi ressursene går med til driftsoppgaver. Informant 16 (S), med erfaring fra begge sider av bordet, forteller at saksbehandlernes manglende etterlevelse av rutiner gjerne forplanter seg i form av at kvalitetssikringen «tar fryktelig mye tid [...]. Da drar jo det ressurser fra for eksempel tiltak som kunne blitt gjort for å forhindre nettopp det der da, men som kanskje da krever litt jobb som du ikke får avkastning for før på litt sikt.»

Flere av informantene ser at de absolutt har behov for mer opplæring, men innrømmer at det skorter på både gjennomføringsevne og motivasjon, særlig om det gjelder kurs som de opplever at ikke er helt konkret spisset mot de oppgavene de skal utføre. Informant 14 (S) mener at opplæringen bør følges opp i etterkant:

Egentlig burde kanskje kursene følges opp på en annen måte eller ha en form for workshops, arbeidsgrupper med færre folk hvor man kan diskutere med hverandre og ha litt bedre tid. Ofte på kursene [...] så går det veldig sakte på noe du ikke er interessert i, og så plutselig så sier de noe som er interessant og så går det veldig fort.

Effekten av opplæringen svekkes også av at virksomhetene ikke har en stabil og vedvarende oppmerksomhet rettet mot betydningen av arkiv og dokumentasjonsforvaltning. Informant 15 (S) sammenligner det med kulturbygging:

Det er akkurat det samme som hvis du skal ha et godt sosialt arbeidsmiljø, så må det jobbes med, ikke sant? [...] Så folk har det ryggmargen, vet hvordan de skal tenke, at vi er enige om kjørereglene eller rutineene. Og det er der jeg føler at det spriker, at vi ikke har den diskusjonen [...]. Det må liksom gjennomsyre den daglige virksomheten, det er først da du får endring. Du kan gå på verdens beste kurs og lederkurs og alt mulig sånn, men det er den der daglige jobbinga med at du får inkorporert dette her, det er det som er det viktige, og det er jo det vi ikke gjør lenger. Det blir som et stunt og så er du ferdig med det.

Informant 16 (S) uttrykker at det ikke nytter at virksomhetene «trækker på med noen kurs» annethvert år om man ikke merker noe til konsekvensene av manglende arkivering i sin egen arbeidshverdag eller har «opplevd et eller annet som gjør at man får seg en støkk.» Informanten mener virksomhetene må «jobbe ganske hardt, strategisk og [...] jevnt for å opprettholde bevisstheten om det.»

Svært forenklet kan virksomhetsrelatert opplæring og kunnskapsoverføring om arkiv og dokumentasjonsforvaltning deles i to tema: *hvordan* og *hvorfor*. Ved innføring av IKT-løsninger er det ofte de tekniske og funksjonelle sidene av teknologien som står i fokus (Jansen & Schartum, 2008, s. 32). Det bidrar til at sakarkivsystemene omtales og oppfattes som IKT-verktøy på noenlunde lik linje med programvare som for eksempel Word, Excel, Outlook og Sharepoint – bare (enda) mer tungvint og mindre brukervennlig. Mitt intervjumateriale indikerer at opplæringen er orientert mot systemperspektivet, altså på at saksbehandlerne individuelt skal tilegne seg den nødvendige kompetansen i *hvordan* de skal bruke sakarkivsystemet som IKT-verktøy. Det er knapt med både ressurser og oppmerksomhet tilgjengelig til opplæring. Overføring av kunnskap

som gjør at saksbehandlerne vet hvilke knapper, maler og menyvalg de skal benytte når de bruker sakarkivsystemet for å produsere og gjenfinne dokumenter, ser ut til å bli prioritert.

Opplæringen gir i mindre grad plass til overføring av mer overordnet kunnskap om dokumentasjonsforvaltningens rolle i et større samfunnsperspektiv, med sikte på å øke forståelsen av *hvorfor* virksomheten skal arkivere og journalføre i sakarkivsystemet. Det begrenser seg ofte til informasjon om at det er lovpålagt at offentlige virksomheter må benytte sakarkivsystemer som er Noark-godkjent, fordi dokumenter skal på postjournalen for åpenhetens skyld. Informant 8 (D) forteller at hen innimellom får høre utsagn som «hvorfor skal jeg bruke dette, det er et tåpelig system», men at arkivtjenesten er nøye med å formidle at «ja vel, du kan synes det om du vil, men vi er lovpålagt å ha det, dette er et system som [virksomheten] har kjøpt inn og skal bruke, fordi vi er pliktige til å føre journal.»

At opplæringen heller ikke godt formidler de juridiske eller systemtekniske mekanismene bak hva som faktisk publiseres i virksomhetens offentlige postjournal, kan bidra til usikkerhet hos saksbehandlerne. Informant 4 (S) opplever sakarkivsystemet som «innviklet og komplisert» og mener dette er en generell oppfatning i virksomheten, med unntak av dem som benytter sakarkivsystemet ofte, noe hen selv ikke gjør. Den samme informanten mener imidlertid at virksomheten har et stort fokus på å ha dokumentasjon i orden og at hen selv er veldig bevisst på det, men da først og fremst med tanke på personvern. Informanten har aldri vært inne på virksomhetens postliste for å se hva som faktisk er synlig der, men er generelt bekymret for at det som blir registrert i sakarkivsystemet skal havne på nett, samtidig som hen erkjenner at den skepsisen kan ha sin rot i manglende kunnskap.

Noen av informantene er av den oppfatning at det ville kunne vært bevisstgjørende for virksomheten dersom opplæringen hadde gitt mer oppmerksomhet til samfunnsbetydningen av arkivering. Informant 12 (S) «tror at det hadde vært nyttig, fordi det er da man forstår mer 'hvorfor gjør vi dette?', i og med at

mange opplever at det er litt krevende å få ting inn.» Andre informanter, som i prinsipp kan si seg enige i at dette er bevisstgjørende og viktig kunnskap som kan bidra til forbedret forståelse og kvalitet, er likevel av den oppfatning at mer av den type opplæring ikke vil la seg gjennomføre grunnet tids- og ressursknapphet. På spørsmål om det vil være forståelse i virksomheten for å inkludere mer overordnede spørsmål rundt samfunnsperspektiv i opplæringen, svarer informant 7 at «det kan nok være forståelse for det, men du klarer ikke å skape engasjement omkring det. Det handler om at vi er veldig drevet av hverdagsoppgaver [...]. Det er så fort gjort å tape oppmerksomhet.»

Arkivlovutvalget påpeker at med kunnskap om reglene øker etterlevelsen, og at «på bakgrunn av ansvaret som legges på den enkelte ansatte, bør det være et rimelig mål at alle nytilsatte i stat og kommune får opplæring i arkivregelverket **og hensynene det skal ivareta** [min utheving]» (NOU 2019: 9, s. 140). Informant 16 (S) mener det er urealistisk å tro at man skal klare å få alle saksbehandlere til å ha like stort fokus på arkivering som dokumentasjonsforvaltere har. Innenfor organisasjonslæring er det et kjent fenomen at mennesker fortrinnsvis vier oppmerksomhet til den informasjon og kunnskap som vi umiddelbart oppfatter som viktig og relevant for våre egne arbeidsoppgaver, og filtrerer ut resten (Jacobsen & Thorsvik, 2019, s. 344; Ocasio et al., 2020, s. 87, 93).

En studie gjort i forbindelse med opplæring i informasjonssikkerhet viser at ansatte fører et «compliance budget», en indre toleranseterskel for hvor mye forstyrrelse av sine kjerneoppgaver og ekstraarbeid man er villig til å akseptere av hensyn til informasjonssikkerhet (Beris et al., 2015). Forfatterne kom her fram til at tradisjonell opplæring ikke trigger den dypere forståelsen som er nødvendig for å øke de ansattes aksept for sin rolle i å bidra til bedre informasjonssikkerhet. Det er nærliggende å hevde at de samme mekanismene kan spille inn når det gjelder dokumentasjonsforvaltning. Det er begrenset hvor mye tid og ressurser man orker å bruke på oppgaver som man ikke nødvendigvis oppfatter som sine kjerneoppgaver, og særlig dersom man heller ikke helt har fått den nødvendige forståelsen for hvorfor man må gjøre disse oppgavene.

Det kan synes som at virksomhetene forventer at læring skal skje som en integrert del av daglig praksis gjennom bruk av sakarkivsystemene, men lav oppgavefrekvens og høy kausal tveitydighet bidrar til at opplæringen ikke får den tilskuede effekten. Det framgår tydelig at informantene opplever at kunnskapen som dokumentasjonsforvalterne overfører, har en høy grad av kausal tveitydighet. Som informant 14 (S) beskriver det: «Enda noen nye mystiske, elektroniske ting du må klikke deg igjennom, og plutselig har du klikket feil, og plutselig har du lagret noe som ikke skulle lagres, og du må gå å få hjelp til å få fjernet det.» Hen fører også en papirliste med saksnummer fordi «det er veldig vanskelig å søke på noen ting ... hvis du ikke helt vet hva du skal søke på.» Det er mange klikk og inngangsvinkler i et sakarkivsystem, og det er ikke nødvendigvis enkelt for saksbehandlerne å forstå sammenhengene mellom hvilken framgangsmåte som gir hvilket resultat.

Informant 9 (A) beskriver hvordan arkivtjenesten forsøkte å følge arkivfaglige råd når det gjaldt struktur i sakarkivsystemet, og endret fra å opprette objektarxiv til at hver aktivitet skulle betraktes som én sak:

Selv om vi arkivfolket klarte å forholde oss til de nye begrepene, så klarte ikke jeg å få med meg organisasjonen i arkivdanningen [...]. [Jeg] kjørte [rutinen] i ett års tid, og så tenkte jeg at 'dette går ikke. Det er ingen ledere som klarer å forholde seg til det jeg snakker om'. Så i det øyeblikket jeg sa at 'okay, vi oppretter personalmapper', så [var responsen] 'åh heldigvis, da skal jeg begynne å bruke systemet'. Så da er det litt sånn [...], hva er viktigst? Er det at du kjører gjennom et rigid system som 10 % bruker? Eller du ikke klarer å få alle [ansatte] opp og gå, så blir det fullt av sidesystem?

På spørsmål om hvorfor det er til dels store ulikheter blant ansatte når det gjelder bruk av sakarkivsystemet og forståelse for rutinene, er det to faktorer som går igjen i svarene fra både dokumentasjonsforvaltere og saksbehandlere: Oppgavefrekvens og utdanningsbakgrunn.

Dokumentasjonsforvaltere og arkivansvarlige benytter jo naturlig nok sakarkivsystemet mer enn øvrige ansatte og har gjerne en annen opplevelse av systemet. Som informant 8 (D) sier: «Vi på arkivet synes jo [sakarkivsystemet] er logisk og at det er en veldig ren og fin oppbygging, men det er jo fordi vi bruker det hver dag, hele tiden.» Samtidig er det forståelse for at saksbehandlerne opplever det annerledes. Informant 16 (S) uttaler at hen «tror de synes det kan være vanskelig når de ikke bruker det så ofte, og det ikke er så intuitivt. Det skjønner jeg egentlig, for det er veldig mange måter å gjøre samme tingen på, og da blir det forvirrende.» Flere informanter opplever også selv at en høyere bruksfrekvens gir en annen opplevelse av brukervennligheten, blant andre informant 15 (S):

Vi har klaga mye over [sakarkivsystemet], og jeg synes det er pussig at det ikke har vært mulig å konstruere litt mer logisk. Men det er klart, det handler jo også om å bli kjent med systemet, og sette seg inn i systemet, og bruke systemet, fordi at jeg var en av dem som [sa] 'å herregud så vanskelig, jeg skjønner ingenting', men så måtte jeg begynne å bruke det litt mer aktivt, og særlig fordi jeg skulle begynne å skjerpe meg selv, og når jeg da hver dag begynte å bruke det, så tenkte jeg at 'nei, var ikke så gærent som jeg først trodde'.

Informantene har også ulik absorpsjonskapasitet. Ansatte med juridisk bakgrunn har gjennom sin utdanning allerede dybdekunnskap som gjør dem bedre rustet til å forstå *hvorfor* arkiv og dokumentasjonsforvaltning har betydning, og dermed et helt annet utgangspunkt for å fortolke og omsette *hvordan*-kunnskapen de får tilført til korrekt handling. Dette bidrar til at de generelt opplever bruk av sakarkivsystemene som enklere. Mange informanter, på tvers av forvaltningsnivå og stillingskategori, trekker fram ansatte med god juridisk kompetanse som en «idealtipe» med stor forståelse for betydning av korrekt dokumentasjon, som har det «i ryggmargen» gjennom sin utdanning. Informant 15 (S) kommer i løpet av intervjuet gjentatte ganger tilbake til dette: «Sånn er det med disse juristene, de er flinke til å dokumentere, og bruke arkivet, det ligger

litt i metodikken deres. [...] De har en litt annen innfallsvinkel til akkurat det med arkivering og dokumentasjon.» En annen informant, som oppgir utdanningsbakgrunn som jurist, formulerer det slik:

Jeg skal ikke påstå at alle jurister er det, men som jurist så er du jo litt opp-tatt av systemer. [...] Det [er] arkivet som faktisk kan gi deg det materialet du trenger når du skal begynne å lete etter saker som har vært behandlet på samme måte, eller noe som har med det samme å gjøre, og hvis arkivet skal klare å finne ut det, så er det jo helt avhengig av at vi som saksbehandlere eller ledere sørger for at de sakene som går inn i arkivet har de rette søkeordene, og blir lagt på rett sted. Så jeg har nok en oppfatning av arkivets nødvendighet som er kanskje litt ut over det de fleste har. De tar det for gitt og tenker egentlig ikke så veldig mye over hva som skjer.

Studier har vist at høy organisasjonsoppmerksomhet og balanse mellom individuell tilegnelse av kunnskap kombinert med kunnskapsutvikling gjennom refleksjon og deltakelse i uformelle og sosiale læringsarenaer, er av stor betydning for at særlig tilsiktet læring skal ha effekt (Filstad, 2017; Lapré & Nembhard, 2020). Det er lite i mitt intervjumateriale som tyder på at virksomhetene har strategier for uformell tilsiktet læring gjennom deltakelse i praksisfelleskap eller sosial interaksjon. En virksomhet nevner at de har en mentorordning, men den virker å være av generell karakter og ikke med oppmerksomhet spesielt rettet mot arkiv og dokumentasjonsforvaltning. I følge Lapré og Nembhard (2020) vil tilsiktet læring ikke ha effekt dersom læringsaktivitetene ikke inkluderer tid til refleksjon, uansett hvor høy absorpsjonskapasitet individene og organisasjonen har (s. 46).

Sentralisering av den arkivfaglige kompetansen: Ute av syne, ute av sinn?

Organisatorisk plassering av virksomhetenes arkivtjenester var et høyst aktuelt tema i det tidsrommet jeg gjennomførte mine intervju. Flere av informantene hadde allerede opplevd sammenslåing av arkivtjenester, noen var i en sentralise-

ringsprosess, og i noen virksomheter planla man å samarbeide om arkivtjenester på tvers. Sentraliseringen skjer hovedsakelig ut fra en tro på at kvaliteten og effektiviteten vil bli bedre av å samle de ansatte i større og mer «robuste» fagmiljøer. Alle er imidlertid ikke overbevist om at dette stemmer, blant dem informant 20 (D): «Å ha sånne robuste fagmiljø, det er bare tull, det er et svulstig ord hvor man tenker at dette her er bare tøy.»

Noen av informantene opplever at utfordringene ved å desentralisere arkivoppgaver til saksbehandlerne kan forsterkes når desentraliseringen ledes av at den arkivfaglige kompetansen sentraliseres. Arkivtjenestene har for eksempel fått mindre ansvar for import av epost som saksbehandlere mottar direkte, og mer ansvar for å kvalitetssikre epost som saksbehandlerne registrerer selv. Stort sett alle dokumentasjonsforvaltere og arkivansvarlige i utvalget uttrykker at dette er en nødvendig og uunngåelig utvikling. Samtidig påpeker flere at oppgave-desentralisering i kombinasjon med funksjons-sentralisering, bidrar til at arkivtjenestene mister ytterligere oversikt over og kontroll med dokumentfangsten knyttet til sakarkivsystemet. I tillegg kommer at kvalitetssikringen gjerne krever enda flere ressurser enn tidligere, som igjen kan gå på bekostning av arkivtjenestenes mulighet til å gjennomføre utviklingsarbeid eller opplæring av saksbehandlerne.

Informant 17 (A) er bekymret for at en stor, sentral arkivtjeneste som skal fungere som brukerstøtte for flere virksomheter, kan gi utfordringer med tanke på reell etterlevelse, kvalitet og omstillingsevne. Hen mener det vil være veldig ressurskrevende å endre rutiner som påvirker svært mange, og er usikker på hvor «endringsorientert den enheten kommer til å bli. I dag er vi små og ganske nette enheter som kan endres relativt fort og vi kan justere med små justeringer hele tiden. Du kan ikke gjøre det når du server 1000 saksbehandlere.» Informanten er også bekymret for at arkivtjenesten vil «miste kontrollen og miste kontakten med saksbehandlerne og enkelt[virksomhetene], fordi det blir avstand veldig fort.» Hen har erfaring fra tidligere sentraliseringsprosesser og opplevde da at den «lokale» arkivtjenesten gikk fra å kunne fange opp prosesser med en gang

til at de nå ikke rekker å «drive å detektere om det skjer prosesser som vi ikke arkiverer, om en underarkiverer, fordi de sitter så langt unna.»

På spørsmål om det ikke er en fordel for dokumentasjonsforvalterne å samles i et større fagmiljø, sier informant 17 (A) at man allerede «samhandler og fungerer helt fint per i dag [...]. Hvor stort skal det miljøet være? Vi får ikke noen interessante oppgaver, du blir bare sittende å gjøre kjedelige oppgaver hele tiden. Informanten utdyper:

Det som er viktig for vårt arkiv er at du vet hva organisasjonen jobber med [...]. Og det jeg er redd man kan miste ved å drive med outsourcing er å tenke på dette som en ren administrativ tjeneste. For det er det ikke. Det gir en merverdi [...]. Jeg synes i hvert fall, og vil tro, at det alltid vil være forbundet med en viss fare å flytte ut en tjeneste som på en måte ikke bare er en tjeneste, men gir noe innhold som krever kunnskap om organisasjonen.

Informant 21 (A) har et tilsvarende syn: «Vi har et fagmiljø fra før. Vi trenger ikke sitte fysisk sammen for å ha det, vi har jo nettverk på tvers [...]. Vi tenker jo at det er nyttig å sitte tett på saksbehandlerne som vi jo faktisk server.»

I tillegg til viktigheten av å kjenne virksomheten, uttrykker flere av informantene at geografisk og relasjonell nærhet har betydning for tillit og trygghet i opplærings- og brukerstøttesituasjoner, men at relasjonene forvitrer når fagkompetansen sentraliseres. Arkivtjenestens mulighet for å tilby oppfølging en-til-en reduseres også, utover brukerstøtte for konkret problemløsning via telefon eller skjermdeling. Studier har vist at en sterk tilknytning som tillater jevnlig og gjentatt interaksjon og kommunikasjon, gir økt sannsynlighet for vellykket kunnskapsoverføring, spesielt ved overføring av taus kunnskap eller kunnskap med høy kausal tveetydighet (Argote & Ingram, 2000, s. 162; Ocasio et al., 2020, s. 90; Szulanski & Lee, 2020, s. 371-376). En sterk tilknytning blir ikke nødvendigvis tilfredsstillende etablert ved bruk av digitale kommunikasjonsverktøy (Roberts, 2000, s. 432-434).

Informant 14 (S) ser begge sider av saken, men ønsker i utgangspunktet å beholde arkivtjenesten i virksomheten:

Jeg tenker nok at det vil helt sikkert være mer interessant for dem å være i et større miljø, og at da kan de kanskje også rullere litt mer og gjøre litt mer allsidige ting [...]. Så, den frykten jeg akkurat nevnte om at de skal forsvinne og bli sentralisert, den er jo litt egoistisk, for jeg tror nok at for deres del så tror jeg det er helt fint.

Da informant 15 (S) først hørte om sentraliseringsplanene tenkte hen i utgangspunktet umiddelbart «nei, gud så dårlig idé». Informanten ser likevel at det kan være både fordeler og ulemper knyttet til en slik utvikling:

Hvis det kan bety at det blir større fokus på det, blir større rom for opplæring, at vi blir tydeligere, at vi får satt dette på dagsorden på en helt annen måte, og noen kan overbevise meg om det i argumentasjonen sin, så er det en bra løsning [...]. Samtidig så mister du nærheten, selvfølgelig [...]. Altså er det jo et eller annet som går tapt. Så der er jeg veldig delt, på en måte kjempemuligheter, på den annen side vi mister nærheten.

Sentralisering kan også gjøre det mer utfordrende for arkivtjenesten å oppdage og håndtere individuelle utfordringer på en hensiktsmessig måte. Informant 17 (A) beskriver det slik:

Vi må jo spille på lag med disse saksbehandlerne da, vi må jo på en måte spille hverandre gode [...]. Det må jo være litt dialektikk i det med at det jo er noen som er notoriske 'kunder'. Og det tror jeg at vi bare må innse at sånn er det, det er ikke alle som har svart belte i [sakarkivsystemet]. [...] Så du må jobbe med de personene du har, og det er det jeg frykter litt ved at vi forsvinner – hvis vi går ut av organisasjonen som arkivtjeneste, at det blir sentralisert – at det perspektivet forsvinner litt [...]. Er ikke sikkert det altså, men vi kjenner dem, ikke sant.

Informant 26 (A) sitter med et inntrykk av «[...] at de avdelingene som ligger tett inntil arkivet kan ha vært flinkere til å dokumentere fordi at de har hatt lettere tilgjengelig hjelp [...]», og at når hen er i kontakt med avdelingene som ligger lenger unna så «[...] kommer det jo mye spørsmål hvor du tenker at 'hadde de sittet nærmere så hadde kanskje fått hjelp med dette tidligere' [...]».

Innenfor en virksomhet kan det utvikle seg ulike uformelle praksisfellesskap med både fremmende og hemmende effekt for organisasjonslæring (Filstad, 2022; Jacobsen & Thorsvik, 2019). I den grad saksbehandlerne finner sammen ut fra sitt engasjement for, eller kanskje snarere utfordringer med, arkiv og dokumentasjonsforvaltning, så vil disse praksisfellesskapene i mindre grad inkludere medlemmer med arkivfaglig kompetanse, i og med at denne fagkompetansen sentraliseres. Det er en risiko for at praksisfellesskap som ikke lenger har tilgang til kolleger med relevant fagkompetanse, kan feillære hverandre (Filstad 2017, 67-68; 2022, s. 62).

Geografisk nærhet gjør i tillegg at arkivtjenesten blir mer synlig og bidrar til å bevisstgjøre og opprettholde virksomhetens oppmerksomhet på arkiv og dokumentasjonsforvaltning. Informant 24 (S) tror at det å ha arkivtjenesten tett på har betydning for etterlevelsen:

Det tror jeg gjør at vi er litt flinkere enn vi kanskje ville vært ellers. Det er en påminnelse, hele tiden [...]. Samtidig som at de får jo også med seg mye som skjer, så [...] de vet jo hva som foregår, hva som nå kommer i arkiv, hva som skal arkiveres, sånn at det blir litt sånn at de passer på at vi også arkiverer det vi skal, da.

Informant 18 (L) er av den oppfatning at arkivtjenesten tidligere var en mye mer integrert del av virksomheten enn den er nå, både fordi arkivering foregår digitalt og fordi fagkompetansen ikke lenger sitter lokalt. Hen mener at «dess mer sentralisert dette blir, dess mindre fokus blir det», og utdyper:

Alt for mange mangler kunnskapen og bevisstheten om viktigheten av at vi har et arkiv [...]. Jeg har en følelse av at jo tettere du har de som jobber med dette her, og jo mer integrert de er i den daglige aktiviteten, jo lettere er det å holde fokus på det.

Informanten ser ikke bort fra at et større og mer robust fagmiljø kan være en fordel for de som jobber med dokumentasjonsforvaltning, men tror at denne styrkingen av det indre samholdet gjør arkivets betydning og funksjon fjernere for resten av virksomheten, og vil gå på bekostning av virksomhetens evne til å holde oppmerksomheten oppe på viktigheten av arkivering.

Konklusjon

Utgangspunktet for min undersøkelse var at flere rapporter de siste 10-15 årene har vist at arkiv og dokumentasjonsforvaltning i offentlig sektor i Norge har store utfordringer og kvalitetsmessige mangler. Som mulige forklaringer har rapportene blant annet pekt på oppgaveoverføring og varierende grad av opplæring i virksomhetene. På bakgrunn av dette ønsket jeg å undersøke hvordan og i hvilken grad saksbehandlere og ledere i offentlig sektor har fått overført kunnskap og kompetanse om arkivering og dokumentasjonsforvaltning, for å bli satt i stand til å utføre de overførte arkivoppgavene i tråd med lovverket, og på en måte som ivaretar hensynene som ligger bak. For å undersøke dette intervjuet jeg totalt tjueseks informanter i stillingskategoriene arkivansvarlig, dokumentasjonsforvalter, saksbehandler og leder ved til sammen ni ulike virksomheter.

Jeg har drøftet problemstillingen ut fra en tredeling av intervjumaterialet: informantenes opplevelse av redistribusjon og desentralisering av arkivoppgaver, hvordan opplæring blir gitt og fulgt opp og deres tanker rundt sentralisering av arkivfaglig kompetanse. Jeg har satt mitt intervjumateriale inn i en kontekst basert på forskningslitteratur om organisasjonslæring, kunnskapsoverføring og læringsperspektiver for å se på tilstedeværelse av

faktorer med potensiale for å fremme eller hemme kunnskapsoverføring og læring i virksomheter. I det følgende oppsummerer jeg mine funn fra intervjumaterialet innen de tre temaområdene som er trukket fram i artikkelen, sammenholdt med aktuell teori om kunnskapsoverføring og organisasjonslæring.

Oppgaveoverføringen har skjedd gradvis og implisitt gjennom innføring av digitale verktøy, men de nye arkivoppgavene er ikke nødvendigvis i tilstrekkelig grad forstått eller akseptert av saksbehandlere og ledere. De fleste av saksbehandlerne uttrykker forståelse for betydningen av arkiv og dokumentasjonsforvaltning, men finner det vanskelig å følge opp i praksis. Intervjumaterialet antyder at anvendte og uttrykte handlingsteorier står i et motsetningsforhold hos noen av informantene. Flere informanter opplever at virksomheten ikke gir samme grad av oppmerksomhet til arkivering etter at ansvaret for oppgaveutføringen ble flyttet fra dokumentasjonsforvaltere til saksbehandlere. Arkivoppgavene er i praksis blitt desentralisert fra arkivtjenesten som organisatorisk enhet og over til den enkelte saksbehandler. Dette kan også oppleves som at ansvaret har gått fra å være kollektivt til å bli individuelt.

Betydningen av gode opplæringsstrategier fikk mye oppmerksomhet de første tiårene etter innføring av EDB i forvaltningen, men det er mulig at dette perspektivet har blitt svekket i møte med de senere årenes effektiviseringskrav. Dokumentasjonsforvalterne opplever ikke at det er stort rom for å øke antall kurs eller utdype kursinnholdet, hverken med tanke på ressurser eller oppmerksomhet. Saksbehandlerne ønsker seg mer arkivfaglig kompetanse, men i en hektisk arbeidshverdag prioriterer de ikke nødvendigvis å delta på kurs. Mine undersøkelser tyder på at mange saksbehandlere heller ikke opplever store konsekvenser ved å velge vekk opplæring utover introduksjonskurset i sakarkivsystemet. Det synes som det er liten grad av planlagt eller tilrettelagt oppfølging, utover at saksbehandlerne kan oppsøke brukerstøtte når de støter på konkrete utfordringer. Dokumentasjonsforvalterne kan oppleve at de må bruke mer tid enn forventet på kvalitetssikring av arkivdatabasen etter oppgaveoverføringen.

Det trekker ressurser som gjerne var tenkt benyttet til å forbedre opplæringen, noe som på sikt kunne gitt gevinst i form av redusert kvalitetssikringsbehov. I tillegg har befolkningen i Norge i dag høy digital kompetanse. Det gjør det nærliggende å tenke at det har utviklet seg en ubevisst forventning om at ansatte forholdsvis enkelt kunne tilpasse seg redistribusjonen av arkivoppgaver og at behovet for opplæring ikke lenger er like stort.

Det kan oppleves som litt paradoksalt at ansvar for oppgaveutførelsen blir desentralisert samtidig som fagkompetansen blir sentralisert. Store fagmiljø kan bli mer robuste, men også mindre omstillingsdyktige. I tillegg kan redusert geografisk nærhet bidra til at også den relasjonelle nærheten og mulighetene for faglig diskusjon i praksisfellesskap forvitrer. Det fordrer at hver enkelt virksomhet i enda større grad enn tidligere retter sin oppmerksomhet mot dokumentasjonsforvaltning som fagfelt og virksomhetsstyrende funksjon, og utformer en tydelig strategi for tilsiktet læring for både nyansatte og ansatte med noen eller mange års erfaring.

Den generelle definisjonen på organisasjonslæring er at læring har funnet sted når atferd endres på bakgrunn av tilegnelse av ny kunnskap og erfaring, og at atferdsendringer kommer til syne gjennom observerbare handlinger eller endringer i rutiner og handlingsteorier. Mine undersøkelser antyder at den opplæringen som blir gitt i arkiv og dokumentasjonsforvaltning i offentlig sektor ikke i noen særlig grad kan sies å bidra til organisasjonslæring. Samtalene peker i retning av at virksomheter i offentlig sektor har et opplærings- og kunnskapsperspektiv hvor arkivering og dokumentasjonsforvaltning primært handler om individets tilegnelse og mestring av sakarkivsystemet som et IKT-verktøy. Informantene beskriver læringsaktiviteter som er sentrert rundt formell, tilsiktet opplæring med et tilegnelsesperspektiv, uten rom for faglig refleksjon. Intervjumaterialet indikerer at det ikke foreligger tydelige strategier for kunnskapsoverføring og opplæring i arkiv og dokumentasjonsforvaltning i virksomhetene i mitt utvalg, selv om dette framstår som spesielt viktig ved desentralisert oppgaveløsning. Det informantene forteller fra sin

opplevde arbeidshverdag støtter et syn om at offentlig sektor ikke har vært tilstrekkelig bevisst på behovet for opplæring og kunnskapsoverføring som har fulgt med redistribusjonen av arkivansvar og -oppgaver ved innføring av ulike digitale fag- og arkivsystemer. Disse systemene har blitt innført gradvis over såpass lang tid at den medfølgende redistribusjonen har skjedd relativt uuttalt og implisitt uten tilstrekkelig oppmerksomhet rundt konsekvensene før det siste tiåret. Det kan forklare hvorfor opplæringen som blir gitt, ut fra det informantene forteller, framstår som lite strategisk og innholdsmessig mangelfull.

Ressursene til opplæring er først og fremst rettet mot hvordan sakarkivsystemene skal brukes, men opplæringen kommer likevel til kort når det gjelder å få bruken av sakarkivsystemene opp på et nivå som er i tråd med lovverket. Det kan synes som at man har stolt i overkant mye på at digital kompetanse i privatlivet automatisk lar seg overføre til digital kompetanse i arbeidslivet, uten tilstrekkelig oppmerksomhet rundt det faktum at digitale systemer og plattformer i offentlig sektor er bygget rundt et juridisk og økonomisk regel- og rammeverk som er langt strammere enn hva man ser i privat sektor og kommersiell øyemed. Systemene er så komplekse og kunnskapen av så høy kausal tvetydighet at opplæringen ikke har tilstrekkelig effekt.

Opplæringen og eventuell oppfølging inkluderer dessuten få eller ingen elementer av opplæringsfremmende faktorer som tid til refleksjon eller deltakelse i uformelle og sosiale læringsaktiviteter. Oppfølgingen baserer seg på at saksbehandlerne selv skal ta initiativ når de støter på kunnskapshull eller problemer. Dette er åpenbar individuell enkeltkretslæring og bidrar i liten grad til å øke virksomhetens kollektive kapasitet til å forebygge feil og heve kvaliteten på dokumentasjonsforvaltningen. Det er tilsynelatende alt for liten tid og generelt for lav grad av organisatorisk oppmerksomhet til mer grunnleggende og varige endringer i retning dobbeltkretslæring, som potensielt bidrar til mer robuste organisasjoner.

Mottakernes absorpsjonskapasitet er en faktor som påvirker hvor vellykket kunnskapsoverføring og opplæring er. At relevant bakgrunnskunnskap har betydning for etterlevelse, kommer klart fram av mine undersøkelser. Ansatte med juridisk utdanningsbakgrunn oppfattes både av andre medarbeidere og seg selv som mer kompetente og opptatte av arkivering og dokumentasjon enn andre, de blir beskrevet som å ha en ryggmargsrefleks. Gjennom sin utdanning har de fått overordnet konseptuell forståelse for hensynene som ligger bak tilsynelatende ineffektive sakarkivsystemer og rutiner, og ansatte med slik utdanningsbakgrunn gir inntrykk av å oppleve kursene som mer matnyttige og sakarkivsystemene som mer brukervennlige enn øvrige ansatte.

Det kan synes som om kunnskapsoverføring og opplæring i arkiv og dokumentasjonsforvaltning i offentlig sektor har blitt preget av et noe tvetydig budskap: I iveren etter å dempe misnøyen med lite brukervennlige sakarkivsystemer, har det blitt gitt mye oppmerksomhet til at det vil komme ny og mer brukervennlig teknologi som vil løse utfordringene, slik at saksbehandlerne vil slippe å tenke på arkivering. Dette har bidratt til en oppfatning av at konseptuell forståelse av hensynene som ligger bak, er overflødig kunnskap når arkivering skal skje av seg selv i automatiserte systemer. Informantene forteller imidlertid at nye systemer gjentatte ganger har vist seg å ikke være så automatiserte eller intuitive som man på forhånd forventet. Likevel blir behovet for strategisk opplæring i *hvorfor* og ikke bare *hvordan* undervurdert, fordi «det neste systemet» nok vil fikse alle utfordringer.

Lav oppgavefrekvens, høy kausal tvetydighet og utilstrekkelig organisatorisk oppmerksomhet skaper grobunn for ineffektivitet, misforståelser eller omgåelse. De ansattes motivasjon svikter, de blir redde for å gjøre feil og forteller om dårlig samvittighet. Som mennesker trives vi ikke med usikkerhet og kan i usikre situasjoner oppleve det som bedre å ikke gjøre noe, spesielt om oppgaven er krevende. Når man ikke får tilstrekkelig opplæring i og konseptuell forståelse for *hvorfor* man skal arkivere og journalføre, kan veien være kort fra å bytte ut bruk av det man opplever som et tungvint og

utdatert IKT-verktøy som står i direkte motsetning til krav om effektivitet, med tilsynelatende tilsvarende og mer formålstjenlige IKT-verktøy som er tilgjengelig i virksomheten. Når vi legger til fiksisme-tenkning, systemnauvit og prematur gevinstrealisering gjennom sentralisering av arkivfaglig kompetanse, har vi en «perfekt storm». Samlet bidrar dette til utvikling av organisatoriske forsvarsrutiner som er høyst forståelige i en hektisk og kompleks arbeidshverdag, men som kan ha potensielt store konsekvenser på sikt når kvaliteten på dokumentasjonsforvaltningen i økende grad hviler på saksbehandlerens skuldre.

Redistribusjon endrer ikke bare hvem som utfører selve oppgaven, men også ansvarsforhold og oppmerksomhet. Dette øker risikoen for feil og ikke-bruk som i et dokumentasjonsforvaltningsperspektiv utgjør et kvalitetstap. Et visst kvalitetstap kan være akseptabelt for å oppnå en effektiviseringsgevinst, men Riksrevisjonens undersøkelser tyder jo på at kvalitetstapet er så betydelig at det går ut over alle de hensyn som formålsparagrafene i både arkivlovutvalgets lovutkast og departementets lovforslag lister opp. Offentlig sektors kollektive hukommelse er nå avhengig av et stort antall individer med ulik praksis, kunnskap og forståelse for arkiv og dokumentasjonsforvaltning. At opplæringen underkommuniserer betydningen av å etablere et forpliktende engasjement overfor det demokratiske samfunnsoppdraget som en del av arkiv og dokumentasjonsforvaltning, bidrar til at ansatte i offentlig sektor ikke nødvendigvis er klar over de langsiktige konsekvensene av å omgå eller unngå rutiner og systemer. Det som for den enkelte er små og nesten umerkelige «avvik» fra rutinene over tid, ender i sum opp i et kvalitetstap av stor betydning for helheten når de blir mange nok. Arkiv og dokumentasjonsforvaltning må løftes opp til igjen å bli virksomhetenes kollektive ansvar og ikke den enkelte ansattes individuelle ansvar. Som riksrevisor Karl Eirik Schjøtt-Pedersen uttalte under en paneldebatt om arkivering og journalføring under Arendalsuka 2022, så holder det ikke med en «vennlig henvisning til at 'her har vi det på et introduksjonskurs' [...], her må det være veldig tydelig, dette står om nasjonens kollektive hukommelse, et vesentlig prinsipp

som legger grunnlag for den demokratiske debatt, dette må løftes betydelig» (Arkivverket, 2022, 19:44).

Opplæring som bedre klarer å balansere tilegnelsesperspektivet og deltakersperspektivet med støttefunksjonens *hvordan* og samfunnsoppdragets *hvorfor* gjennom strategisk tilrettelegging for både formelle og uformelle tilsiktede læringsaktiviteter, er etter mitt syn essensielt. Arkiv og dokumentasjonsforvaltning er et fagfelt som handler om langt mer enn brukerstøtte for et IKT-verktøy. Dette handler om grunnleggende funksjoner for ansvarlighet, etterprøvbarehet og åpenhet.

Noter

- 1 Forfatteren retter en stor takk til informantene som stilte til samtaler og brukte av sin tid til prosjektet mitt, og til fagkolleger ved NTNU, anonym fagfelle og redaksjonen i Norsk Arkivforum for lesning og kommentarer til tidligere versjoner av artikkelen.

Referanser

- Argote, L. & Ingram, P. (2000). Knowledge Transfer: A Basis for Competitive Advantage in Firms. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 82(1), 150-169. <http://do.org/10.1006/obhd.2000.2893>
- Argote, L. & Miron-Spektor, E. (2011). Organizational Learning: From Experience to Knowledge. *Organizational Science*, 22(5), 1123-1137. <http://dx.doi.org/10.1287/orsc.1100.0621>
- Argyris, C. & Schön, D. A. (1978). *Organizational Learning: A Theory of Action Perspective*. Addison-Wesley Publishing Company.
- Argyris, C. (1990). *Bryt forsvarsrutinene: hvordan lette organisasjonslæring* (Kevin M. J. Quirk). Universitetsforlaget.
- Argyris, C. (1991). Teaching Smart People How to Learn. Harvard Business Review, mai-juni 1991. *Reflections*, 4(2), 4-15.

- Argyris, C. & Schön, D. A. (1996). *Organizational Learning II. Theory, Method, and Practice*. Addison-Wesley Publishing Company.
- Arkivverket. (2022, 18. august). *Streaming fra Arendalsuka 2022: Hvorfor gidder vi ikke å ta vare på beslutninger?* [Video]. YouTube. <https://youtu.be/SxKrb5X5qzk>
- Ask, K. & Søråa, R. A. (2021). *Digitalisering. Samfunnsendring, brukerperspektiv og kritisk tenkning*. Fagbokforlaget.
- Beris, O., Bautement, A. & Sasse, M. A. (2015, september). Employee Rule Breakers, Excuse Makers and Security Champions: Mapping the risk perceptions and emotions that drive security behaviors. *NSPW '15: Proceedings of the 2015 New Security Paradigms Workshop september 2015*, 73-84. <https://doi.org/10.1145/2841113.2841119>
- Brandi, U. & Elkjær, B. (2011). Organizational learning viewed from a social learning perspective. I M. Easterby-Smith & M.A. Lyles (Red.), *Handbook of Organizational Learning and Knowledge Management* (2. utg., s. 23-41). Wiley.
- Brandi, U. & Elkjær, B. (2014). Organisatorisk læring. I P. Kjær & S. Vikkelso (Red.), *Klassisk og moderne organisationsteori* (s. 257-277). Hans Reitzels Forlag.
- Cohen, W. M. & Levinthal, D. A. (1990). Absorptive Capacity: A New Perspective on Learning and Innovation. *Administrative Science Quarterly*, 35(1), 128-152. <https://www.jstor.org/stable/2393553>
- Crossan, M. M., Lane, H. W. & White, R. E. (1999). An Organizational Learning Framework: From Intuition to Institution. *The Academy of Management review*, 24(3), 522-537. <http://dx.doi.org/10.2307/259140>
- Cyert, R. M., Feigenbaum, E. A. & March, J. G. (1959). Models in a Behavioral Theory of the Firm. *Behavioral Science*, 4(2), 81-95.
- Easterby-Smith, M. & Lyles, M. A. (2011). The Evolving Field of Organizational Learning and Knowledge Management. I M. Easterby-Smith & M. A. Lyles (Red.), *Handbook of Organizational Learning and Knowledge Management* (2. utg., s. 1-20). Wiley.
- Filstad, C. (2017). *Nyansattes organisasjonssoialisering. Perspektiver og læringsstrategier*. Fagbokforlaget.
- Filstad, C. (2022). *Organisasjonslæring. Fra kunnskap til kompetanse* (3. utg.) Fagbokforlaget.
- Fivelsdal, E., Bakka, J. F. & Nordhug, O. (2004). *Organisasjon og ledelse. Struktur, prosesser, læring og kultur* (4. utg.). Cappelen Akademisk Forlag.
- Forskrift om offentlege arkiv. (1998). *Forskrift om offentlege arkiv* (FOR-1998-12-11-1193) [opphævet]. Lovdata. <https://lovdata.no/dokument/SFO/forskrift/1998-12-11-1193>
- Haug, T. (Red.). (1979). *EDB og organisasjonens myke verdier*. (Utviklingskrift U13). Den norske dataforening.

- Håkonsson, D. D., Mitkidis, P. & Wallot, S. (2020). Team Emotions and Team Learning. I L. Argote & J. M. Levine (Red.), *The Oxford Handbook of Group and Organizational Learning* (s. 453-474). Oxford University Press.
- Irgens, E. J. (2016). *Skolen. Organisasjon og ledelse, kunnskap og læring*. Fagbokforlaget.
- Irgens, E. J. (2018). Dynamiske og lærende organisasjoner. Ledelse og utvikling i et arbeidsliv i endring (3. opplag). Fagbokforlaget.
- Jacobsen, D. I. & Thorsvik, J. (2019). *Hvordan organisasjoner fungerer* (5. utg., 4. opplag). Fagbokforlaget.
- Jansen, A. (2008). Fra Emma til Altinn. IKT som et redskap for automatisering eller drivkraft for endring. I A. Jansen, & D. W. Schartum (Red.), *Elektronisk forvaltning på norsk. Statlig og kommunal bruk av IKT* (s. 63-89). Fagbokforlaget.
- Jansen, A. & Schartum, D. W. (2008). E-forvaltning: Perspektiver, systematikker og begreper. I A. Jansen, & D. W. Schartum (Red.), *Elektronisk forvaltning på norsk. Statlig og kommunal bruk av IKT* (s. 19-37). Fagbokforlaget.
- Kulturdepartementet. (2021, 5. oktober). *Høring – Forslag til ny arkivlov*. <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/hoyring--forslag-til-ny-arkivlov/id2872622/>
- Langsrup, H. & Vikkelsø, S. (2014). Aktør-netværksteori og STS. I P. Kjær & S. Vikkelsø (Red.), *Klassisk og moderne organisationsteori* (s. 383-405). Hans Reitzels Forlag.
- Lapré, M.A. & Nembhard, I. M. (2020). Deliberate Learning. I L. Argote & J.M. Levine (Red.), *The Oxford Handbook of Group and Organizational Learning* (s. 35-56). Oxford University Press.
- Levine, J. M. & Argote, L. (2020). Group and Organizational Learning: Past, Present, and Future. I L. Argote & J.M. Levine (Red.), *The Oxford Handbook of Group and Organizational Learning* (s. 3-20). Oxford University Press.
- Medienorge (u.å): *Andel med tilgang til internett*. Hentet 21. mars 2023 fra <https://www.medienorge.uib.no/statistikk/medium/ikt/347>
- Menon Economics. (2020). Tidsbruk og kostnader av arkivering i offentlig sektor. [Menon-publikasjon nr. 111/2020]. <https://www.menon.no/publication/tidsbruk-og-kostnader-av-arkivering-i-offentlig-sektor/>
- Nonaka, I. & Takeuchi, H. (1995). *The Knowledge-Creating Company. How Japanese Companies Create the Dynamics of Innovation*. Oxford University Press.
- NOU 1973: 43. (1973). *Planlegging av databehandlingen i forvaltningen*. Forbruker- og administrasjonsdepartementet.
- NOU 1978: 48. (1978). *Offentlig databehandling. Desentralisering og effektivisering*. Forbruker- og administrasjonsdepartementet.
- NOU 2019: 9. (2019). *Fra kalveskinn til datasjø – Ny lov om samfunnsdokumentasjon og arkiver*. Kulturdepartementet.

- Ocasio, W., Rhee, L. & Milner, D. (2020). Attention, Knowledge, and Organizational Learning. I L. Argote & J.M. Levine (Red.), *The Oxford Handbook of Group and Organizational Learning* (s. 81-94). Oxford University Press.
- Osterloh, M. & Frey, B. S. (2000). Motivation, Knowledge Transfer, and Organizational Forms. *Organization Science*, 11(5), 538-550. <https://doi.org/10.1287/orsc.11.5.538.15204>
- Riksrevisjonen. (2017). *Riksrevisjonens undersøkelse av arkivering og åpenhet i statlig forvaltning* (Dokument 3:10 (2016–2017)).
- Riksrevisjonen. (2021). *Riksrevisjonens oppfølging av Dokument 3:10 (2016-2017) om arkivering og åpenhet i statlig forvaltning* (Dokument 3:3 (2021-2022)).
- Roberts, J. (2000). From Know-how to Show-how? Questioning the Role of Information and Communication Technologies in Knowledge Transfer. *Technology Analysis & Strategic Management*, 12(4), 429-443. <https://doi.org/10.1080/713698499>
- Schartum, D. W., Jansen, A. & Tranvik, T. (2017). *Digital forvaltning - en innføring. Juridiske, informatiske og organisatoriske aspekter*. Fagbokforlaget.
- Sfard, A. (1998) On Two Metaphors for Learning and the Danger of Choosing Just One. *Educational Researcher*, 27(2), 4-13. <https://doi.org/10.2307/1176193>
- Sirevåg, T. (2014). Utviklingen av Noark-standarden 1984-2008. *Tidskriftet Arkiv*, 5, 1-26. <https://doi.org/10.7577/ta.1149>
- St.meld. nr. 31 (1975-76). *Administrativt utviklings og effektiviseringsarbeid*. Forbruker- og administrasjonsdepartementet.
- Szulanski, G. & Lee, S. (2020). Knowledge Transfer Barriers, Methods and Timing of Methods. I L. Argote & J.M. Levine (Red.), *The Oxford Handbook of Group and Organizational Learning* (s. 365-386). Oxford University Press.
- Tsang, E. W. K. (1997). Organizational Learning and the Learning Organization: A Dichotomy Between Descriptive and Prescriptive Research. *Human Relations*, 50(1), 73-89. <https://www.proquest.com/scholarly-journals/organizational-learning-organization-dichotomy/docview/231467507/se-2>
- Thobroe, G. & Ørnhaug, E. R. (2023, 8. mars). Skylder på brukerne for at over 16.000 brev ikke kom frem. NRK. <https://www.nrk.no/trondelag/direktor-for-helseplattformen-skylder-pa-brukerne-for-at-16.000-brev-ikke-kom-dit-de-skulle-1.16327273>
- Thompson, G. N., Estabrooks, C. A. & Degner, L. F. (2006). Clarifying the concepts in knowledge transfer: a literature review. *Journal of Advanced Nursing*, 53(6), 621-746. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2648.2006.03775.x>
- Vikkelsø, S. (2005). Subtle Redistribution of Work, Attention and Risks: Electronic Patient Records and Organisational Consequences. *Scandinavian Journal of Information Systems*, 17(1), 3-30. <http://aisel.aisnet.org/sjis/vol17/iss1/10>

II

FORSKNING I
ARKIVSEKTOREN

Samene i Trøndelag før år 1800, deres rettssituasjon og konfliktene med nordmenn

Tine Berg Floater, spesialrådgiver, Arkivverket.
tiff@arkivverket.no

Sammendrag

Sannhets- og forsoningskommisjonen har rettet søkelyset mot statens fornorskningsspolitikk av samer, kvener og norskfinner og avgitt sin rapport i 2023. Arbeidet har hovedsakelig beskrevet forholdene i perioden etter ca. 1850. I min gjennomgang av tvistene på tingene i Trøndelag før Grunnloven i 1814, kommer forholdet mellom sørsamer og nordmenn fram gjennom dokumentasjon av stridigheter både mellom folkegruppene og enkeltpersoner. Tiltaler, forsvar, vitneforklaringer og domsslutninger kaster nytt lys over hvordan folk med ulik etnisitet og ulike roller i rettsapparatet opprinnelig forholdt seg til hverandre. Detaljer rundt kjente og ukjente rettssaker kommer også til syne, og det rettes fokus mot ett av de verste massedrapene i norsk historie. Forskningen utdypes kunnskapen om begge folkegruppene i denne perioden, nyanserer bildet av «krigstilstandene» i grenseområdene i Trøndelag og spesifiserer samenes rettssituasjon før fornorskningsspolitikken startet.

Nøkkelord: Sannhets- og forsoningskommisjonen, sørsame, Trøndelag, 1700-tallets rettssituasjon, rettssaker, etnisk konflikt, drap

Abstract

The Sámi in Trøndelag before 1800, their legal situation and their conflicts with Norwegians.

The Truth and Reconciliation Commission which investigated the Norwegianisation Policy and Injustice against the Sámi and Kvens/Norwegian Finns delivered its report in 2023. The Commission's report mainly describes the situation after ca. 1850. My research includes a thorough investigation of the cases deliberated by local Norwegian courts prior to the Constitution of 1814. In the Trøndelag area the standings between the South Sámi and the Norwegians are told through court cases where accusations, defenses, witness explanations and final rulings throw a new light on how peoples of different ethnicity holding different positions in the legal system, relate to each other. Details of court cases are told, including the unknown story of one of the worst mass murders in Norwegian history. The research explains how the peoples of Trøndelag interacted, clarifies the so called «situation of war» which developed in the borderregion of Trøndelag and specifies the South Sámi legal situation before the Norwegianisation Policy came into play.

Key words: The Truth and Reconciliation Commission, The South Sámi, Trøndelag area, 18th century legal situation, court cases, ethnic conflict, murder

Innledning

Debatten om sørsamer og nordmenn som levde før år 1800 har i hovedsak handlet om hvor samene hadde tilhold, den såkalte «framrykkingshypotesen», og at samene ikke er til stede i vesentlig grad i det skriftlige kildematerialet, «ex-silencio».

Det var Yngvar Nielsen som i 1889 lanserte en hypotese om at samene kom vandrende nordfra på 1600- og 1700-tallet. Lappekommisjonen 1898 siterer blant andre ham og Gustav Storm om dette.¹ Til tross for at det er store områder i Børgefjell, hevdet historikeren Jørn Sandnes at det var vanskelig å forestille seg

et permanent, stabilt innslag av samer der siden dette ikke er nedfelt i skriftlige kilder, men han åpnet for at det sporadisk kunne ha vært rom for omstreifende fangstfolk. Disse tankene er i samsvar med Yngvar Nielsens ideer og er støttet av Kjell Haarstad. De innebærer blant annet at samene ikke kom til Røros før etter 1742. Hypotesen er tilbakevist av senere forskning, både gjennom arkeologiske funn og nærmere studier av skriftlige kilder, og har liten tilslutning nå. Det viktigste argumentet mot Nielsens innvandringshypotese og for en teori om samisk forhistorisk tilstedeværelse i Sør- og Mellom-Skandinavia og utviklingen av et urfolk av samisk etnisitet, er likevel at det sørsamiske språket er så ulikt de nord-samiske språkene. Det er nå allment akseptert at det fantes samer i Sør-Norge i vikingtid og tidligere. Debatten blusset overraskende opp igjen våren 2023 i kjølvannet av Fosen-saken (Høyesteretts vurdering i spørsmålet om vindturbiner i reinbeiteområdene på Fosen), der også spørsmålet om hvorvidt samene var et urfolk, ble et tema.²

Disse spørsmålene har ikke hatt noen plass i moderne historieforståelse. Det er også hevdet at det nærmest var borgerkrigstilstander mellom samer og bønder i grensetraktene i Trøndelag rundt år 1700, og bygdebøkene nevner myter om overfall og drap som skal ha foregått på 1500-tallet.³ Stemmer dette?

Hvor mange samer fantes i distriktet – og hvor var de?

I dag strekker det sørsamiske området seg på norsk side fra Engerdal til Saltfjellet, og man regner omtrent 2000 sørsamer i Norge og Sverige. Rundt år 1700 antas det at den samiske befolkningen i fjellområdene fra Røros til Snåsa besto av omtrent 500 personer. Samene drev tradisjonelt med jakt og fiske, og det er dokumentert tidlig samisk reinnomadisme i perioden ca. 900-1200 både i Fovsen-Njaarke (Fosen og Namdalen) og Ruvthen (Røros) *sjte*, ikke langt fra Gasken-Laante (Færen-området, mellomlandet).⁴ Lappske sagaer sier at den øvre delen av Herjedalen, Jemtland og fjelltraktene i Trondhjems amt (mellomlandet, *käska-ättnam*) ble lagt øde under Svartedauden og de påfølgende epidemiene, samt ved at *vareger* jaget bort samefolket, forteller Gustaf

von Düben i 1873.⁵ Det var store villreinflokker i de trønderske fjellene ifølge Olav Engelbrektsens jordebok, som innehar materiale fra perioden 1491-1533. Dyrestammen ble imidlertid desimert etter dette. Aktiv jakt stimulert av profitabel skinnhandel var en faktor, men klimaendringer skal også ha hatt betydning. På 1500-1600-tallet utviklet samene nomadisk tamreindrift som levevei med sin sijte, der de reiste rundt i sitt område (arvefjell) avhengig av årstid og beiteforhold. Sakene om tyveri av reinost nevnt nedenfor, bekrefter endringen i levemåte. Noen var sjøsamer og holdt til ved kysten, mens andre ble en del av det fastboende samfunnet, såkalte bygdesamer eller bufinner. Bygdesamene tjente på gårdene, var husmenn, eller de satte opp koier og gammer i utmarka, som ble bebodd i hvert fall i deler av året.⁶

Allerede i skattemanntallet i 1520 nevnes *Finnli* i Snåsa og i 1548 betalte Ole Jonsen finnskatt derfra. Det var sikkert ikke første gang. I 1560-årene gjenfinnes han i svenske regnskaper sammen med Nils Andersen som holdt til ved Hartkjølen (*Harchara*).⁷ Biskop Olaus Magnus fikk skyss med reinpulk fra Jemtland til Nidaros ca. 1520, og forteller om varefrakt med rein og pulk fra Jemtland til Dovre. Det var fast samebosetning på en plass i fjellet i Leksvik sannsynligvis fra før 1650. I Finnemantallet fra 1686 nevnes flere bofaste familier i Inderøy, Sparbu, Overhalla og Snåsa som drev jakt og fiske, men også betlet (tigget) til livsopphold.⁸

Sameskolemesteren Erik Olsen Helset (-1764) talte i 1721 283 finner sør for Vefsn, dvs. i Namsskogan og Røyrvik. Lingvisten og samehistorikeren Knut Bergsland regner på bakgrunn av norske og svenske skattelister⁹ og Misjonskollegiets undersøkelser i 1730, at det på 1600- og 1700-tallet var 24-30 familier, dvs. ca. 120 personer, i fjellene i Overhalla (inkludert Bindal, Nærøy og Fosnes sogn), mens presten i Overhalla i 1754 talte 30 samefamilier, inkludert én sjøsamefamilie. Kapellan Hans Blytt regnet 31 samefamilier med til sammen 106 personer i Overhalla prestegjeld i 1792, men dette ser ut til å være hovedsakelig bygdesamer. Major Peter Schnitlers (1690-1751) grenseeksaminasjonsprotokoller nevner ca. 50 samefamilier i Overhalla og Snåsa i 1742 og sognepresten Peder Johan Muus (1682-1750) mener det var 23 samefamilier i Snåsa på

det samme tidspunktet. Samen Ole Nilsen (80) fortalte Schnitler i 1742 at han holdt til med stor-familien øst og nord for Limingen. Der hadde familien vært i fire ættledd før ham, noe som tar oss tilbake til ca. 1600. På 1720-tallet talte en av Finnemisjonens kateketer 111 personer «vidløftig strødd» i Verdal, Skjækerfjellene, Meråker, Tydal, Åfjord og Beitstad. Schnitler talte 40 samer i Meråker. I 1773 var alle gårdene bortsett fra éi husmannsstue i fjellbygda Vera, utleid til finnene. På denne tida ble samene i stor grad fortrenget fra de faste områdene sine.

Schnitler fant de sørligste samene i Tydalsfjellene, og Inger Zachrisson har vist ved arkeologiske utgravninger i Vivallen i Funäsdalen øst for Røros, at gravskikker og bosetning tyder på samisk bosetning i hvert fall i vikingtid og tidlig middelalder. Vi vet imidlertid lite om samene i Sør-Norge i denne perioden. *Ågrip*, den eldste norske kongesagaen, som sannsynligvis er skrevet i Trøndelag omkring 1190, beretter om samer på Dovre, noe som støttes av arkeologiske funn i Lesja. Senere sagamateriale har fortellinger om samer i Sør-Norge i vikingtida,¹⁰ og islandske annaler forteller at samekongen Martin møtte kong Håkon 5. i Bergen sommeren 1313.¹¹ Ei lovendring i august viser at Martin på noen vilkår da godtok at samene innrettet seg etter både Landslova fra 1274 og kristenretten. Jørn Øyrehagen Sunde spekulerer på om Håkon Håkonssons frille, Kanga unge, tilhørte den samiske eliten.¹² I 1718 fortalte samemisjonæren Isak Olsen at det fantes samer både i Tydal, Røros, Holtålen, Nord-Østerdal og mange flere steder sør etter fjellet, mens fogden i Solør, Østerdal og Odal utstedte bygselskontrakter til flere samer i 1743.

Nordmennene var bofaste bønder som stadig utvidet området for dyrkajord, ryddet nye plasser og utviklet seterdrift i fjellet inn i de tradisjonelle reinbeiteområdene. Fjellgraset var et viktig supplement til vinterfôret, og det ble skattet særskilt av denne slåtten. Fjellsletteskatt, eller engskatt, kom vanligvis på 1 riksdaler 8 ort i året i Trøndelag rundt år 1700. Det hendte at reinen tok for seg av høystakkene som sto uinngjerdet i fjellet. De var særlig fristende når værforholdene førte til islagte vidder, og reinen ikke greide å skrape seg ned til maten. Setre kunne bebos av samer, mens sameboplasser kunne bli overtatt av nordmenn. At

fjellområdene kom under bygsling, ble oppfattet som et uforståelig hinder blant samene. Oppblomstringa i sagbruksnæringa, skapte også utfordringer og konfrontasjoner mellom ulike interessenter, for eksempel blant nybyggerne i Helgådalen. For samene ble det å slå seg ned ved de tradisjonelle leirplassene og å reise med reinen til sjøen eller langs grensa, stadig mer utfordrende.

Samebefolkninga var marginal mot antallet nordmenn på samme tidspunkt. I løpet av 1700-tallet ble innbyggerantallet i Trøndelag flere steder firedoblet, til tross for mange perioder med elendig vær og dårlige avlinger, epidemier og en ødeleggende krig i Norden, alt med høye dødstall som resultat. Et eksempel på befolkningsøkninga finner vi i Verdal der det bodde 1144 personer da Skoskat-ten ble tatt opp i 1711, og minst 3890 personer ved folketellinga i 1801.¹³ Noen lignende økning er ikke å spore i den samiske befolkninga.

Stadnavngranskning forteller også mye om samenes tilstedeværelse, både de samiske navnene og norske stedsnavn som viser til samene. Det vil imidlertid føre for langt å gå inn på dette her, akkurat som eksemplene over bare er utdrag av rapporter om samenes tilstedeværelse. Det konstateres imidlertid at personer av samisk opprinnelse ikke var fremmede verken i Trøndelag eller lenger sør i landet.

Et omstreifende folk som mangler i kildene?

«Samene var et folk som var til stede, men som satte få spor», skriver Per R. Christiansen i Namdals historie.¹⁴ Han mener sannsynligvis både fysiske spor og spor i det skriftlige kildematerialet, og har rett i at de er få. Men det finnes spor som viser at samene var en del av riket og bygdesamfunnene, selv om de ikke forholdt seg i like stor grad til embetsmenn og andre som forfattet skriftlige kilder. Man må bare lete. Samene var, som nevnt, heller ikke så mange i antall. I det følgende konsentrerer eksemplene om deres rettsituasjon seg om sakefallet, det vil si utbyttet av bøter ilagt på tinget for rettsstridige handlinger. Kilden er krevende og lite brukt i og med at inngående kunnskap om gotisk skrift og bred kjennskap til rettsystemet og lokale forhold er nødvendig for å nyttiggjøre seg den. Forskning

med utgangspunkt i disse primærkildene gir imidlertid ny kunnskap både om samene som etnisk gruppe, og om forholdet mellom samer og nordmenn.

Uttrykket «finn» har ikke alltid vært brukt bare positivt i Trøndelag, og flere stedsnavn bekrefter det. Det har ført til at man i dag foretrekker å kalle folket samer. «Finn» blir likevel benyttet enkelte steder i denne teksten grunnet nærheten til kildene. Svenske Nils Søderberg brukte uttrykket som skjellsord i 1748 da han yppet til slåsskamp med tilsynsmannen Erik Frantsen i Verdal. Søderberg var anklaget for løsgjengeri og beordret til å forlate landet. «Jeg har slått finner før!», erklærte Nils og startet et voldsomt basketak med tilsynsmannen (lensmannens medhjelper) og to andre karer, der den ene ble banket helseløs.¹⁵ Bortsett fra Nils Søderbergs ordbruk finnes det ingen referanser til «finn» brukt som skjellsord i rettskildene. Prestene kunne likevel i ministerialprotokollene (kirkebøkene) omtale samejenter som «finnførkjær» eller «finntøyter». Jørgen finn som døde i 1734 fikk, som den eneste, benevnelsen «drukkenbolt» i kirkeboka i Stiklestad. Ordbruken levner liten tvil om både nedlatenhet og fordømmelse fra prestenes side, men da med referanse til vedkommendes levesett heller enn etnisk tilhørighet.

I 1714 ble Ole Tollefsen Belbo og Jon Pedersen Hårberg dømt til å betale 7 riksdaler til Trondheim Hospital for å ha diktet og sunget ei skamvise om Arnt Olsen Drabland i Snåsa. Visa skal ha omhandlet Arnts forhold til ei samejente, men innholdet ble dømt usant. Sersjant Paul Olsen Austad/Ydse ved Nordenfjeldske Dragonregiment i Verdal gikk likeledes på vintertinget i 1773 til sak mot Marta Pedersdatter (1729-), den andre kona til Amund Henriksen Ydse (1713-1801), for i slåttonna året før å ha spredt løgner om at han hadde «hatt omgang med finner og vært i Finnstua hos ei finnførkjær». Sannsynligvis var det i likhet med Arnt Olsen i hovedsak sladderet om utroskap sersjanten ville fri seg fra, og krevde 3 riksdaler i erstatning.

Det er utfordrende å identifisere sørsamene i kildematerialet. Når de nevnes, kalles de lapper, lappfinner, fjellfinner, skogfinner, finner eller jemter (med varierende ortografi), de benevnes som for eksempel finnførkjær, lappdrenger eller finnenker,

eller de spesifiseres ikke overhodet; det benyttes bare fornavn og patronymikon. Når etnonymet mangler som bekræftelse på at vedkommende er same, er det derfor umulig å kategorisere personen, for navnene var helt lik de norske. Samene het (offisielt) Ole, Jon, Nils, Anne, Marit og Berit, og benyttet i stor grad det relativt begrensede navneutvalget som var vanlig, akkurat som nordmenn. At navnene ble uttalt annerledes, eller forkortet ulikt, og ikke minst skrevet forskjellig i nyere tid, kommer ikke distinkt fram i den skriftlige dokumentasjonen som er benyttet som hovedkilde her. Den parallelle samiske navnetradisjonen kommer sjelden til syne i norske rettskilder fra før 1800, men spor av den finnes, for eksempel når det henvises til *Trampe-Jon* og *Bur-Jens* i rettskildene.¹⁶

Noen samer ble, akkurat som nordmenn, karakterisert ved yrket sitt, som Nils finn hestegjelder, Henrik skellemester eller Lasse skibinder.¹⁷ Samene fikk, også i likhet med nordmenn, tilnavn knyttet til utseendet, som Blind-Pål og Halt-Jens i manntallet i Overhalla i 1754, Anders lille i kirkeboka der på samme tid, eller Erik Trefot og Siri-med-pukkel-på-ryggen som døde i Verdal henholdsvis i 1742 og i 1767.¹⁸ Betegnelser som Finn-Anders eller Finn-Marit, var derimot vanligst blant bygdefolket. Forfatterne eller tekstskriverne av enkelte kilder kan også ha en egen og ikke alltid like tydelig definisjon på samene, ofte knyttet til tidspunktet kilden er fra, eller de har et skille mellom for eksempel bofaste sjøsamer eller bygdesamer og samisk ungdom som tjente på gårdene som drenger og tautser,¹⁹ og nomadiske samefamilier. Åke Jünge mener samene i stor grad ble omtalt som finner i skriftlige kilder når de gikk i kofte, eller bedrev aktiviteter som var spesielle for samene. Prestene og annen øvrighet så ikke forskjell på folk, og assimileringen av bygdesamer og sjøsamer gjorde distinkte skriftlige beskrivelser unødvendige, sier han. Dette er i tråd med hvordan rettskildene omtaler folk, slik at enkeltsaker der samer er part, ikke nødvendigvis kan identifiseres.

Alle jemter var heller ikke samer, mange var svensker fra Jemtland.²⁰ Det synes imidlertid klart at norskgifte Erik jamt var same. Han kom i slagsmål med Erik Kløkkerhaugen (1728-1790) på skjenkestedet til Nils Andersen møller og kona Marit Olsdatter på Verdalsøra i 1774. Årsaken var at han hadde

på seg samekofte (sorenskriver Erasmus Resch bruker betegnelsen busserull), og at Erik Klokkehaugen harselerte med det. Stemningen var imidlertid gemyttlig under juleselskapet på Stiklestad i 1762, der et samefølge ankom uanmeldt, og deltok livlig i festlighetene. De snakket først «finnsk», senere «dansk». Anders finn var blant gjestene i bryllupet på Levring i Verdal våren 1748. Han skal ha vært ganske full og brukte munn på Thomas Stene (1720-), noe som ganske sikkert var berettiget, men han hadde selv sommeren før også sagt stygge ting om Thomas' far. Det ble ikke tolerert. Thomas, som var litt av en slåsskjempe og tiltalt for fire forhold bare dette ene året, døljet til Anders i hodet med ei kanne så han falt i svime og blødde. Samen «retirerte til en plass ved skorsteinen».²¹

Myter og sagn om samer og nordmenn

Leter man i bygdebøker fra Trøndelag, refereres flere sagn og historier som omhandler samene.²² Helt fra den nordiske sjuårskrigen (1563-1570) til den store nordiske krig (1709-1721) ga forholdet mellom Danmark-Norge og Sverige opphav til mange historier som også involverte samene. *Medjå-sagnet* fra Grong hevder samhörighet mellom samer og nordmenn, da en same skal ha ført en gruppe svenske soldater utfor et stup og ned i ura ved Medjå, og dermed reddet bygda. Tidfestinga og sannhetsgehalten i sagnet er uklar, og lignende myter finnes både fra Tydal og Troms. Snåsa-presten Nils Mortensen Lund forteller om lappfinnene, som da de først kom til «de Trundhjemske Fjælde» med tamrein, skal ha drept en familie med et lite barn i Nordli. Historien har Lund fra de lokale innbyggerne, som «forteller troverdig». En gårdmann på Estil i Sørli skal ha revansjert mordene ved å invitere de nyankomne samene til gjestebud. Da samene var plassert langs veggen ved bordet og godt bevertet, skal noen av Likarene ha klemt langbordet mot veggen, mens andre drepte samene med langskaftede økser. Ifølge Lund, som skrev i 1689, skal dette ha skjedd fem slektsledd tidligere, altså først på 1500-tallet, men det finnes ingen skriftlige originalkilder som bekrefter historien. Lignende historier kjennes fra Ålen og Haltdalen. Slik Christiansen hevder, kan det likevel være et sagn med en viss historisk kjerne.²³

Beretningen kan også ha sammenheng med en dom fra Herredagen i 1578.²⁴ Saksøkerne var bønder fra *Innherrit* (Innherred), og Li var den gang omfattet av Innherred prosti. På Herredagen ble det dømt til fordel for bøndene, som opprinnelig hadde dyrket opp jorda og bygd husene, selv om gårdene var gitt til noen knekter (soldater) etter endt krigstjeneste. Bøndene måtte imidlertid betale leie til soldatene. Gårdene skal ha blitt brent av samene, og bøndene drevet vekk. Sandnes spekulerer imidlertid på om ikke denne opplysningen skal leses som «fienderne» (fienden), og ikke «finderne» (samene), og at det var svenske soldater som brente gårdene og jaget bøndene under sjuårskrigen.²⁵ Artikkelforfatteren har undersøkt originalkilden, og forståelsen av teksten er ikke umiddelbart entydig, men jeg mener dombokas transkripsjon fra 1893 er riktig; «brendt aff finderne», og at det er referert at samene brente gårdene. Det virker uten tvil likevel mer sannsynlig at gårdene ble ødelagt av herjende krigsmenn, slik så mange bygder i Trøndelag ble i denne perioden og at skriveren under Herredagen ikke noterte nøyе nok.²⁶

Det fortelles at da Anders Olsen begynte å rydde Huddingslia i Grong i 1810, skal samene ha vært plagsomme. Anders var visstnok en kjempekar, tok en tømmerstokk og truet med å denge dem. Det førte til at de ble redd ham og holdt seg unna. En lignende historie nevnes fra Sørli der en kar fra Estil løypa never til ei setermasstu i fjellet da tre samer fløy på ham. Denne Estil-karen skal også ha vært en uvanlig sterk mann som «tok den ene finnen og stappa han ned i myra så det sang».²⁷ Disse og lignende fortellinger bør leses med forbehold.

Finnelensmenn som kontaktledd med myndighetene

Samene hadde lite å gjøre med de dansk-norske myndighetene. Sporadiske skatteinnbetalinger, begrensede relasjoner til prestene, og et dårlig forhold til norske nybyggere hjalp ikke. Derfor utnevnte fogdene egne finnelensmenn (som selv var samer) for å holde kontakten med samebefolkninga, og med et bakenforliggende krav om å skaffe flere skatteborgere til lenet. I Tydal fungerte visstnok denne ordninga godt ifølge major Peter Schnitler under grenseeksaminasjonen i

1742, der finnelensmannen ledet et råd av eldre samer som tok seg av juridiske saker innenfor den sosiale institusjonen (byen/*Saanti sijte*), for eksempel arvespørsmål.²⁸ Rettssaker der begge partene var samer, er få i antall i rettskildene, noe som nettopp tyder på at konflikter blant samer i stor grad ble taklet uten å involvere de dansk-norske myndighetene, eller det ble, som det ofte skjedde i det norske samfunnet, inngått forlik før uenigheten eskalerte.

Jöns Jonson, som nevnes i de svenske skattelisterne i perioden 1553-1579, omtales som svensk lensmann, men skal ha brukt Namdalsfjellene og de omliggende fjellene til tross for at han bodde i hus som andre bønder. På begynnelsen av 1600-tallet var Torkil Nilsen innsatt som befalingsmann over samene først i Namdalen, senere i Snåsa, med rett til å innkreve skatt og kjøpe skinnvarer til kongens behov. Han ble etterfulgt av Nils Torkilsen. Morten Johansen, som var kjent som «finnekonge», ble utnevnt til finnelensmann i Sparbu prestegjeld. Han bodde sammen med sønnen sin og ei taus i Vera-, Skjæker- og Gaundalsfjellene med omtrent 100 rein. I 1686 var Morten finn både gammel og blind. Noen lensmannsvirksomhet hadde han ikke foretatt seg i særlig grad. Han betalte ett mårskind i årlig skatt og møtte opp i Snåsa kirke to ganger i året, men kom sjelden på tinget. Samtidig klaget Snåsa-bøndene over at Morten fisket i fjellvannene, kom for nær bygda med reinen sin og ødela næringsvirksomheten deres. Dermed landsforviste de ham. Morten Johansen skal også ha skremt andre samer fra området, og i 1688 ble han tiltalt for å ha stjålet ti rein fra Torkil Olsen på svensk side, men han møtte ikke opp i retten. Morten ble likevel landsforvist på nytt, og måtte være ute av riket innen tre uker. Heller ikke finnelensmannen Jakob Johansen var å se på Overhallatinget.

Håpløst å stevne samene i det ville fjellet

Fjellområdene nord i Trøndelag var blant de strøkene bøndene ikke frekventerte noe særlig før på 1800-tallet, og som mest eksklusivt ble benyttet av samene. Fjellpassasjene over Stjørdal eller Verdal var veiløse og uframkommelige. Det var hovedsakelig jemtene som vinterstid reiste i store sledelag på opp mot 200 sleder

i følge til markedene på Røros og i Levanger. Sivert Johansen finn, som oppholdt seg i grensetraktene mellom Snåsa og Jemtland, lå så langt av lei at han ikke kunne stille til manntallsopptaket i februar 1686. Sivert ble i 1739 fordrevet av svenske nybyggere. Det ble for øvrig heller ikke tatt opp manntall i 1701 på nordmennenes gårder i Nordli og delvis i Sørli, fordi de lå så langt unna og det var uframkommelig dit. Misjonæren Isak Olsen (1680-1730) fortalte i 1718 at fjellfinnene fartet rundt i grensestrøkene med reinsdyrene sine, ga seg til kjenne innimellom da de kom til bygda med kjøpevarer, men reiste så til fjells igjen. Da visste ingen hvor de var.²⁹

Rettsaker som involverer samer utsettes eller forkastes ofte. Hovedproblemet for rettspleien var at «finn-mennesker» ikke var mulige å stevne siden de ikke hadde noe fast tilhold, og «den slags folk fartet fra sted til sted i Jemtland og inn i det ville fjellet», hevdet kallsmennene i Verdal i 1763. Lensmann Georg Post bekreftet at det var umulig å få kontakt med de to samene som skulle vitne, siden de «strefet omkring hist og her og ikke hadde noe kjent oppholdssted». Prestene visste likevel at samene ville dukke opp i bygdene ved kirkelige høytider eller til markedene. Derfor mente presten i Verdal, Peder Krog (1709-1779), at vitnene i saken om omstendighetene rundt samekona Marit Nilsdatters død i Brustua i 1762, ville komme til kirke og kunne stevnes da.³⁰ Presten anbefalte på tinget å stille saken i bero inntil videre, men den kom ikke opp igjen. Saken om overfallet på Siri Mortensdatter i Snåsa tok likeledes lang tid å ferdigstille i 1703-1705, delvis fordi Siri selv ikke oppholdt seg i bygda da tingmøtene ble satt. Det betød at retten forholdt seg til de lokale vitnene, og avvartet dom inntil Siri kunne møte og forklare seg i saken, akkurat slik de ville gjort overfor enhver part i en rettsak, uavhengig av etnisitet.³¹

Da samens Skarel Olsen (22) drepte Ole Andersen finns sønn, Anders, med et vådeskudd under andejakt på Skalstufjellet sommeren 1734, fikk lensmann Ole Jakobsen Lyng i Verdal oppgaven med å framskaffe vitner. Men føreforhold og uvær gjorde det «umulig for noe menneske å komme over det forferdelig fjellet». To sentrale vitner, samene Henrik Torsen *skallemeister* og Trampe-Jon, oppholdt seg på ukjent sted i det ville fjellet, og det var håpløst å få varslet dem

om å møte på tinget. Senere ble det opplyst at Henrik skallemeister skulle ha reist til Tydalsfjellene. Til tross for at Skarel Olsen ikke hadde en eneste eiendel med seg i arresten, mistenkte fogd Ulrik Fredrik Grüner likevel samen for å eie betydelige verdier, «kanskje reinsdyr og annet gods hos andre finner i fjellet». ³² Fogden mente at Skarel nok kunne betale 40 riksdaler i skadebot, subsidiært to års arbeid i jern på festningen i Trondheim. Når det kom til stykket, rømte Skarel Olsen fra arresten og var ikke å få tak i til tross for flere storstilte leteaksjoner i grensetraktene, noe lensmann Ole Lyng tok sin død av høsten 1735. ³³

På fogdens ordre lette også lensmann Anders Brede sammen med Ole Burmo fra Snåsa og Arne Iversen fra Li i tre dager i fjellet i 1702 etter Peder Jonsen og «finninnen» Lisbet uten hell. De hadde flyttet fra sin forrige boplass, og ingen i Li visste hvor de hadde tatt veien. Det var presten Muus som i en skrivelse fortalte at «lappfinnkvinnemennesket», som tjente hos Peder Jonsen finn og var besøvet av ham, etter en måneds tid fødte et dødt foster «mens hun hadde hyrdevakt over reinsdyrene i fjellet». Hun skal ha lagt det under noen steiner i fjellet uten å ha sagt noe om barnets fødsel, død eller begravelse til noen. Dette var svært alvorlig; fødsel i dølgsmål (hemmelighet) kunne føre kvinner til skafottet hvis barnet døde. ³⁴ Men det viste seg å ikke være tilfellet her. Lisbet løy for presten fordi hun trodde Peder da raskere ville gifte seg med henne, og hun kan ikke ha skjønt hvilken sjanse hun tok. Peder Jonsen, som var både fattig og blind, kom etter hvert til tings der han innrømmet «legemlig omgjengelse», og sa at han ville gifte seg med Lisbet. Lisbet, som heller ikke eide noe, ble dømt til tre ukers fengsel hos lensmannen for løgn, og de to måtte betale ekteskapsbøter på vanlig måte. ³⁵

Finnkjerringer og runekailler med trolldomskunster

Forordningen av 12. oktober 1617 om dødsdom for trolldom, ble iverksatt mens hekseprosessene pågikk, men fikk betydning utover perioden da bålene var brent ut for dette fenomenet. ³⁶ Bygdefinnen Henrik i Meråker «kunne trolldomskunst forfare», gannet ondt på naboen sine, og ble dømt til døden i 1614 etter en langvarig prosess og henrettet ved halshogging på Langøra i Stjørdal.

Henrik er første gang nevnt i skattelistene for 1606, og Bjørn Roar Krogstad mener i Meråker-boka at familien kan ha bosatt seg på gården i ødetida etter den store Mannedauden. Visstnok var Henrik både velbemidlet og vel ansett før han i en kontrovers ble anklaget for trolldom.

Til tross for at løsgjengeri var forbudt ved lov, var det mange, både samer og nordmenn, som drev rundt på veiene, betlet eller oppholdt seg på gårdene i kortere perioder.³⁷ 84 år gamle Marit Pedersdatter ble i 1712 tiltalt for *ganning* og misbruk av Guds ord.³⁸ Hun var ei «finnkjerring» fra Leksvik, som i mange år hadde fartet gårdimellom i Innherred og på Fosen, og hun sto for retten for *kogleri* (trolldomskunst) både i Skogn, Verdal og Inderøy. Kogleri kunne omfatte alt fra barselshjelp og kjerringråd til hjelp ved dårlig helse eller skader, ofte ved bruk av planter, til mer lugubre foretak som omfattet overtro og kvakksalveri. Dyr som styrta på båsen, ble gjerne omtalt som finnenes verk, og man mente lenge at samene kunne ta på seg bjørn- eller ulveham.³⁹

Marit Pedersdatter skal ha lært kunstene sine av Kristen Langdalen, «som var død for 20 år siden». Han kan dermed ha videreformidlet en kunnskap med konkrete spor tilbake til 1500-tallet. Marit Pedersdatter hadde blant annet kastet en pose mel og lest Fadervår, og dermed fordervet Peder Kopp Reidets kreaturer. Årsaken skal ha vært at hun var sint på kona hans. I 1711 ble plutselig grisen til Kristoffer Grande frisk. Kristoffer sa på tinget i Skogn at kona hans hadde gitt Marit Pedersdatter en pose korn, og hun hadde tatt imot den «med en latter som slike folk gjerne bruker». Marit benektet å ha hatt noe med grisen å gjøre. Hun skal derimot ha hjulpet Anders Sandens kone, Marit Olsdatter. Hun kom med et stykke kjøtt og ei fin brørdlemse som takk til mørkestua i Verdal, der Marit Pedersdatter satt arrestert i 18 uker. Vaktmennene Anders Monsen Øren og Ole Iversen Lunden ga henne også et lite stykke kjøtt, men de hevdet at det var en almisse, ikke som fortjeneste for å ha reddet ei ku. Lagtingsmennene i Trondheim mente likevel at med sine innbilte kunster hadde Marit forsøkt å gjøre folk skade, og «for disse bygdesignerierne burde hun vel settes i tukthuset andre til eksempel». Siden det ikke fantes noe tukthus i Trondheim

ennå, bare en arbeidsanstalt, forviste lagrettemennene i stedet gamle Marit Pedersdatter til Nordlandene.⁴⁰

Marit Pedersdatter var ikke alene om å kjenne knep som kanskje kunne hjelpe i et nødstilfelle. Både samer og nordmenn ble tiltalt på tingene i Trøndelag for trolldom, kvakksalveri eller «beding for syke». Kirsten Ivarsdatter var den siste kvinnen i Trøndelag som ble brent som heks, skjønt tiltaler om trolldom kom opp i hele hundreåret etterpå. Finn-Kirsten ble henrettet i 1674.⁴¹

Konedrap grunnet fyllerier

I 1691 ble Jon Jakobsen lappfinn tiltalt på tinget i Sparbu for å ha drept kona si i fylla. Anne Larsdatter, som var huskvinne på gården Nøst, der hendelsen skal ha foregått, vitnet om «adskillig uenighet og uforlikelighet» mellom Jon finn og kona. Dette skal ha skjedd i drukkenskap. Senere ble kona funnet død til sjøs, men Jon nektet for å ha drept henne.

Da samekona Marit Nilsdatter døde i Brustua på Stiklestad like før jul i 1762, ble det stor diskusjon om dødsårsaken. Hun ble til og med fraktet til Trondheim, der statsfysikus dr. Robert Stephen Henrici (1715-1781) foretok en obduksjon. Henrici var en innovativ og dyktig lege, men til Verdal midtvinters-tid var det uaktuelt å reise. Flere vitner hadde sett Marit bli sparket og slått i hodet med ei ølkanne av tre av mannen Ole Mortensen finn om kvelden, etter at hun først var blitt funnet livløs på den frosne marka av kirkefolket. Til tross for at ekteparet hadde deltatt lystig i et juleselskap hos Anders Larsen Stiklestad, hadde det haglet mange harde ord ekteparet imellom da de skulle dra. Flere av vitnene påsto misbilligende at det var kjent at de begge drakk.

Legen i Trondheim kunne ikke utelukke at Marits død skyldtes høyt alkohol-konsum, ei heller at hun var generelt svak og nedkjølt etter å ha ligget ute i den strenge kulda. Om slagene mannen hadde gitt henne var grunnlag for en drapstiltale, kunne han ikke si helt sikkert, selv om det var ansamlinger av blod

som kunne tyde på mangel på hjelp da hun ble slått, og derfor var *causa mortis*. Kona i Brustua, som var til stede da Marit døde, sa at det ikke var så greit å se om samekona hadde skader i hodet siden hun hadde ei stor hue på, men at hun var blå og blodig i ansiktet, var sikkert.

Mannen Ole Mortensen ble pågrepet og satt i arrest på lensmannsgården Østvoll med bols og bøyer, store hengelåser og kjettinger i påvente av en rettssak. Men så skulle han tre av på naturens vegne, og i det øyeblikket han var ute av døra, forsvant Ole Mortensen finn i nattemørket og vinterkulda. Lensmann Georg Post søkte etter delinkventen sammen med bygdefolket, men «all deres møye var forgjeves». På tinget krevde fogden livstidsstraff, men lagrettemennene mente at det ikke kunne bevises at Ole tok livet av kona si, derfor fikk han ei bot på 33 lodd sølv for vold i stedet. Den ble aldri betalt.⁴²

Selv om det er svært mange historier om slåssing i rettsapparatet på 1700-tallet, var det sjelden at vold mellom ektefeller kom opp på tinget. Det er også langt mellom de alvorlige voldssakene der kvinner er involvert.⁴³ Det ble fra prester og lagrettemenn i det lengste oppfordret til å leve fredelig og kjærlig ektefeller imellom, og drap, slik som i tilfellene med samene nevnt over, er svært sjeldne. Et spektakulært unntak er drapet på kaptein Iver Monsen på Mære i 1696, der fru Anne Kirstine Orning sammen med elskeren sin tok i bruk både trolldom og gift for å kvitte seg med ektemannen.⁴⁴

Drakk samene mer enn andre?

Bortsett fra det utspekulerte mordet på Mæregård, skyldtes de fleste urolighetene alkoholbruk. Men at samene konsumerte mer alkohol enn nordmenn, er vanskelig å tro dersom man studerer rettskildene. Biskop Peder Krog (1654-1731) i Trondheim utstedte ei formaning i 1690 til menighetene for hvordan «bondeselskaper», i dette tilfellet myntet mest på brylluper, burde foregå. Den mente å forhindre overflødig øltapping, og ikke minst, overstadig fyll og utagerende festing *under vielsen* i kirka. Gravøl og vaker utartet seg også til store fyllekalas,

og gjestgiveriene skjenket alle passerende døgnet rundt. Da gjestgiversken Berit Hammer på Verdalsøra sommeren 1773 proklamerte langt på natt at hun bare serverte øl, og at dram ikke var å få tak i hos henne, var det ikke vanskelig i det hele tatt for en av gjestene å få kjøpt brennevin et annet sted i den knøttlille ansamlingen hus tettstedet besto av.⁴⁵ Og da lofotfiskerne ble tilbakekalt i januar 1809 på grunn av krigsfare, skrev senere sjøkaptein og kjøpmann i Trondheim, Nils Henrik Bugge (1790-1871), om transportetappen til fots i snø og sludd fra Namdalen til Trondheim: «Jeg må gjøre den bemerkning at i alle de bygdene vi passerte, kunne vi få så mye nybrent brennevin vi ønsket til 24 skilling potten, uaktet at brennevinsbrenning på den tiden var forbudt i Norge.»⁴⁶

Enkelte samer hadde riktig nok «henfalt til drukkenskap», som prestene skriver, og samemisjonæren Thomas von Westen mente i tingretten i Overhalla i 1723 at årsaken var at skjenkesteder og vertshus lå tett ved kirkene. Han krevde kirkefred, tingfred, bygdefred og hyttedefred for samene, og påpekte at «de satans kapellene» burde avskaffes, slik at samene ikke ble fristet av ølet og brennevinet som ble servert der.⁴⁷ Så snart samene ble forført av drukkenskap, begynte de sine trollmesser, og von Westen oppfordret derfor øvrigheten til å følge Kongens befaling i Misjonskollegiets instruks av 19. april 1715 om å bistå i arbeidet med «de dyrekjøpte sjelers frelse». Presten Peder Kaasbøll Rosenvinge (1701-1766) påsto likeledes i 1764 at en kramkar i Tydal gjorde hva han kunne for å skjenke samene fulle, og dermed lettere få avsetning på varene sine. Lensmannen samme sted mente at samenes hang til brennevin førte til dovenskap og likegyldighet overfor reinsdyrene. Sogneprest Jørgen Olsen Mandal i Tolga hevdet i 1773 at alle samer har «stor begjærighet til brennevin og tobakk, som både røykes og tygges». Til tross for at tingallmuen i Verdalen mente at samene som drev reindrift ikke førte til noen utfordringer da fogden spurte dem om dette i 1788, var det klart at om noe kunne gjøres for å hemme den uorden og ulempe fattige finner førte med seg, ville det være bra. «De drikker og larmer og vil ikke arbeide», hevdet verdalingene.

Det synes også som om det var fyll som utløste drapet på samene Jens Tørrissen i Venneshamn i Verran lørdagskvelden 25. august 1714. Ei kvinne ved navn Giskken hadde kommet fra Trondheim med en del varer («brennevin, tobakk og annet krams») som hun solgte fra et naust. Samene Hans Larsen, som vanligvis holdt til på Namdalseidet, kom også dit med kona si og to små barn. Ekteparet skal ha initiert både overstadig drikking og høylytt leven. Dagen etterpå ble Jens finn funnet død i sine vanlige klær; grå vadmelskofte og skinnbukse, i fjæresteinene under Anund Venneshamns hus med noe tang over hodet. Jens hadde skader i ansiktet. Både samer og nordmenn deltok i undersøkelsene etter funnet, og alle forklarte seg på høsttinget. Men Hans finn og familien var forsvunnet. Retten mente at både samene Hans Larsen og tause Giskken burde stevnes til tings og forklare seg, men det ser ikke ut til at de var å finne.

Synet på samene i rettspleien

Dansk-norske embetsmenn synes til dels å være nokså forutinntatte i sin formening om samefolket. Ei samejente som arbeidet på prestegården på Haug i Verdal «kunne knapt brukes til å gjete». Hun fikk et uekte barn, og måtte ta til tiggerstaven. I 1754 ble lapptause Synnøve Jonsdatter spesielt nevnt i lista over sameungdommer som fikk kristendomsundervisning i Grong siden hun hadde begått to leiermål.⁴⁸ Jenter som fikk barn uten å være gift, ble sjeldent pent beskrevet av prestene, og det gjaldt ikke bare samejenter.

I 1716 fikk «ei finntøyte, Sissel Bendiksdatter, som sa seg å være besøvet av en finn fra Brekken ved Dovrefjell», absolusjon i Stiklestad kirke. Ole Torkilsen skal ha lovet henne ekteskap, men «ville ikke holde løftet», skriver presten Thomas Jensen Collin (1663-1746). Geistlig jurisdiksjon var ikke annerledes for samer enn for nordmenn.

Man finner ingen samer blant lagrettemennene på tingene. Der er det bare norske, bofaste, selveiende bønder som får plass. Husmenn og strandsittere får ikke avlegge lagmannsrettseden, ei heller håndverkere eller samer.⁴⁹ I Verdal er det

bare gjestgiveren Kristen Abrahamsen Hammer (1720-1772) og jektskipperen Tarald Eriksen (1692-1770), som ikke er selveiende bønder eller bondesønner, som stiller som dommere på tinget i hele hundreåret. De to var dyktige folk med sterke personligheter, og de var forholdsvis velstående med fast eiendom og svært synlige i lokalsamfunnet i lange perioder. I 1708 druknet Finn-Jon, som oppsiktsvekkende nok var reservesoldat, ved Fæby i Verdal.⁵⁰ Samer stiller derimot i retten som vitner, og deres vitnemål virker ikke å være mindre verdtt enn andres. Da *capitaine des armes*⁵¹ Jakob Magnussen i 1715 ble knivstukket under et søndagskalas hos Jon Eriksen smed i Sparbu, var Jon finn ett av vitnene. Han satt og snakket med Ole Ågesen om noe arbeid han hadde gjort for ham da lovbruddet skjedde, og begge bevitnet hendelsen i retten.

Myndighetene var svært oppmerksomme på samene som levde i grenseområdene. Da noen av Torkil Andersen finns rein ble skutt ulovlig i fjellet i 1727, engasjerte stiftamtmann Jakob Bentzon (1688-1775) seg i saken, og konrektor og samemisjonær Hans Skanke (1679-1739) i Trondheim skrev en supplikk om forholdet. Tre verdalinger ble beskyldt for ugjerningen uten at noen vitner eller beviser kom for dagen, og saken rant ut i sanden. Tidligere var det blitt idømt strenge straffer for å skyte rein. Landsforvisning var ikke uvanlig, noe som gjaldt både samer og nordmenn.

I Meråker nevnes samene allerede i 1628 som rettssubjekt på lik linje med nordmenn. Vi vet ikke navnene deres, men Kjell Haarstad mener de var reindriftssamer som holdt til i Ferstraktene nord for Meråker.⁵² Samene ble frastjålet *fettalje* (fødevarer, proviant) av Sigurd Meråker, Ole Meråker, Jens Brenne, Lars Nøst, Jon Moen, Erik Moen og Jon maler. Nordmennene ble dømt til 39 riksdaler i bot. I 1636 ble samer Nils Torkilsen frastjålet kjøtt, kopperkjeler, ei jerngryte, skinnfeller og en mengde reinost. På vintertinget i Undersåker i Jemtland i 1637 ble Knut Pedersen Skytte dømt til døden for tyveriet etter påtale av fogd Erik Kristensen. De medskyldige ble ikke dømt av lagretten fordi Knut var eneste vitne, og henrettelsen skjedde på Hegra tingsted før hans vitneprov ble tatt opp. Jünge påpeker at heller ikke i denne saken ble nordmennene dømt

mindre strengt fordi den andre parten var same. Det interessante med denne saken er også at den dokumenterer tamreindrift, siden produksjon av reinost i slike mengder («en hel hop reinoster») krever i hvert fall småskala reinnomadisme.⁵³ I 1663 ble tre menn fra Vingelen stevnet for tyveri fra samene.

Jon Ellingsen Gran måtte stå offentlig skrifte og bøte 1 riksdaler til Snåsa kirke etter at han i 1705 ble dømt for «forargelig vesen» mot finnkvinnen Siri Mortensdatter, Torkil Andersens kone.⁵⁴ Tingmennene i Snåsa kunne ikke dømme Jon for voldtekt etter NL 6-13-18 da dette ikke var bevist, men en rekke vitner sto fram, støttet Siri og vitnet om hvordan Jon hadde kastet seg over henne tre ganger i snøen 14. oktober 1703 og «vist fram hemmeligheten sin». Med den unnskyldning at han krevde betaling for ½ pund tobakk som Siri og broren, Mat-Pål, skal ha kjøpt ti år tidligere, angrep Jon Siri da hun kom gående på ski med en *kirits* (pulk) etter seg på veien mellom lensmannsgården Brede og Jørstad. «Hvis du ikke gjør som jeg vil, slår jeg deg i hjel, og du kan ligge her for hund og fugl!», raste Jon Gran. Siri ropte og skrek, og kom seg inn på kjøkkenet på Jørstad hvor hun viste fram de ødelagte klærne sine og fortalte hva som hadde skjedd. Jon Gran slo i bordet og nektet for å ha ytt henne noen overlast. Siri gråt og fortalte at Jon hadde sagt at hun skulle få 4 ort dersom hun ville ligge med ham. Hun hadde svart at det gjorde hun ikke en gang for en hel riksdaler! Og: «Fanden ta hans kropp som ville skade henne på livet!». Hun hørte ingenting om noe tobakk, presiserte hun. Etterpå viste Siri drengen Ingebrigt Pedersen på Brede hvor overfallet hadde skjedd. Ingebrigt hadde hørt henne rope på veien da han tresket på låven i lensmannsgården, og ble sendt for å undersøke hva som foregikk. Siri ble tatt hånd om av husmora Marit på Brede siden lensmannen selv ikke var heime, og hun ble fulgt videre til prestegården av husmannen Nils Bostad fordi hun ikke turte å gå ute alene. Jon Gran gikk etter hvert til mot-sksmål fordi Siri hadde beskjemmet ham, men han ble altså ikke trodd i retten.

Jon Gran ble dømt på tinget, og Siris sak ble ikke behandlet annerledes i retts-systemet fordi den forulempede var same. Det finnes bare én lignende sak fra denne perioden i Inderøy fogderi å sammenligne med, og også der fikk

skadelidne medhold. Karen Kristoffersdatter ble overfalt og voldtatt av sersjant Bent Olsen Nordgård på Selli på vei fra Trondheimsferga ved sankthanstider i 1710. Hun ble tiltalt for leiermål i Stod høsten etterpå, og hadde da nedkommet med ei jente uka før påske. Sersjanten ble dømt på ytterste formue ifølge NL 6-13-25, og måtte betale 16 riksdaler i bot, subsidiært tre ukers fengsel på vann og brød etter forordningen av 1690.⁵⁵

Samene framstår i stor grad som rettskafne i rettsmaterialet, men det finnes unntak. I 1689 satt fire samer innelåst hos Ingebret fergemann på Straumen i Inderøy i ei uke og tre dager for «ulystig fremferd». De ble landsforvist for forseelsen, og Ingebret mottok 2 riksdaler, 1 ort og 11 skilling for bryet. Da noen bønder fra Kall og Gaundalen i 1692 ble anklaget og dømt for å ha skutt 34 rein på svensk side, var åtte av de anklagede landsforviste samer. Vitnet Henrik skallemester diktet opp en usannsynlig historie om Skarel Olsen som utspekulert drapsmann i 1734. Han ble ikke trodd i retten. Og finntausa Anne Hansdatter så sitt snitt til å tjene noen daler da hun vinteren 1786 solgte flere rein til korporal Anders Nilsen Inndal uten å fortelle at dyrene ikke var hennes, men husbonden Anders Jonsen finn sine. Svenske Stine Lund, ei tyvaktig dame som fartet rundt i Trøndelag og lurte eiendelene fra folk sommeren 1773, ble imidlertid pågrepet sammen med samene Valentin av en annen same i fjellet, og både ei sølvskjei og en hest de to hadde tyvlånt, kom til rette.⁵⁶ Alvorligst er saken om samene Klemet Bengtsson og Jon Jonsson den yngre, som ble dømt til døden etter mordet på to nybyggere og deres tre barn i Jemtland i 1812.

Bulderet med de tre mennene som forsvant i fjellet

23. mars 1702 innkalte stiftsbefalingsmann Iver von Ahnen til ekstraordinært ting på Brede i Snåsa. Saken gjaldt to soldater og en same som var blitt borte i fjellet. Samen var Pål Mortensen, kalt Porse eller Mat-Pål.⁵⁷ Han tjente på en av gårdene i Snåsa, og Ole Jakobsen Kjenstad ga uttrykk for at det var spesielt merkelig at en same hadde kommet bort; han var jo så godt kledd. «Men kanskje hadde Mat-Pål lagt igjen skinnbuksa si på tjenestegården?», undret Ole Jakobsen.

Soldatene Jon Bårdsen Røkvoll og Bertel Gravbrott fortalte på sommertinget at de under den siste generalmønstringa på Leiret snakket med noen soldater fra Åsen som hadde sett Pål Mortensen geleide de to savnede til fjells.⁵⁸ Mat-Pål hadde gått og betlet i tre ukers tid i Åsen før mønstringa, sa de. Hvorvidt dette var sant, ble ikke undersøkt, og det ser ikke ut til at Mat-Pål ble meldt savnet av andre samer. Det ble derimot spekulert i om ikke Pål Mortensen var medskyldig i drap, skjønt det var skogfinnen Thomas Mortensen som ble hovedmistenkt i saken.

Det var sønnene til Einar Husum og Torberg Aunet som var forsvunnet. De to unge mennene var innrullert som soldater, og hadde tatt til fjells med tre kanner norsk brennevin, noe tobakk og 9 riksdaler i den hensikt å handle med Thomas lappfinn. Nå ønsket fedrene å klargjøre om deres mistanke til Thomas Mortensen var berettiget.

De to bortkomne soldatenes brødre, Bertel Torbergesen og Kristoffer Einarsen soldat, hadde to ganger vært i fjellet for å lete, uten å finne spor etter de savnede. I uka før sommertinget søkte 15 mann i tre dager, noe de «flittig gjorde på alle veiene der det kunne tenkes at de to hadde vært», uten tegn til dem. Samen Thomas Zachariassen ville imidlertid ikke være med i manngarden, og ble bedt om å forklare hvorfor. Han svarte: «Jeg går hvor som helst, bare ikke til Thomas Mortensen.» Sist han møtte ham, unnslopp han knapt med livet, fortalte Thomas Zachariassen. Thomas Mortensen hadde kommet til ham ved Langvatnet der han hadde tilhold, beskyldt ham for tyveri, og villet binde ham til ei gran hele natta. Thomas Zachariassen slapp så vidt derfra, og var veldig glad for det!

Samen Torkil Nilsen hevdet også at Thomas Mortensen hadde flere sider, og at han hadde truet med å slå ham i hjel. Det skjedde på Torkil Nilsens heimsted i Gaundalsfjellet sommeren før, da han ikke ville selge Thomas brennevin. Det ble slåsskamp av det (de to «hårdroges»), og det var Torkil som slo først.

Thomas Mortensen hadde reinen sin i områdene rundt fjellet Haldishatt. Dette området hadde en annen same, Anders Persen, bygslet. I påska 1701 hørte Jørgen

Anfinnsen Støvren og husfolket hans Thomas si at han ville sette ei kule i Anders Persen for å ha bygslet arvefjellet hans. Senere nektet Thomas for at han ville skyte noen i hjel. Jørgen Støvren, sersjant Peder Worm og Ole Sem fortalte at de hadde hørt prestefruen, Susanna, fortelle at Thomas Mortensen før siste Levangers marked sa at han hadde drept en fremmedkar i fjellet. Hun hadde bedt Thomas si sannheten hvis han ville ha Gud og godtfolk som venn – før hun ga ham et glass brennevin.

Sersjant Peder Worm og Ole Sem vitnet også at de på Sem forrige høst ved mikkelsdagstider hørte samene Torkil Andersen si: «Jeg vil ikke være hos Thomas finn. Han er en ugudelig mann som slår folk i hjel.» Torkil Andersen var drukken da han sa dette, og nå kom han for retten og benektet det hele. Han hevdet at han ikke hadde noen grunn til å si slikt om Thomas Mortensen. Sersjanten vitnet imidlertid at Torkil Andersens far, Anders Torkilsen, sa det samme på Sem hos enka der. Bent Lilleberg fra Overhalla hadde spurt om det var sønnen Torkil Andersen som hadde slått i hjel de to jemtene som reiste over fjellet til Jemtland sist sommer? Da svarte Anders: «Min sønn slo ikke i hjel noen. Det var det Thomas Mortensen som gjorde.» Peder Brynildsen Haldis Øvre i Sørfinnli fortalte i tillegg da han var i kirka i bygda tre uker etter jul at «en finn der øst i fjellet» hadde sagt om Thomas at han måtte være en farlig mann ettersom han sier at han ikke akter å skyte en bondemann i hjel mer enn en fugl eller ei rype.

Etter disse vitneforklaringene var det kan hende ikke så rart at fedrene til de to bortkomne soldatene spekulerte på Thomas Mortensens rolle i det hele. I tillegg fortalte lensmann Anders Brede at Thomas finn var i hans hus fjorten dager før jul, noe drukken. Thomas sa da: «Jeg venter meg bolt (fengsel) hver dag for den store bulder (ståhei) som er i bygda om folkene som kom bort.»

Thomas Mortensen skjønte altså godt at bygdefolket mistenkte ham for drap. Dette ble samene skremt av, og da drengen Jon Olsen i juleselskapet hos lensmannen på Brede kom inn ringlende med en bismar (ei vekt) og lot som om han var en sersjant som ville arrestere ham, ble Thomas «ille tilfreds og bekymret

seg for reinen sin i fjellet». Thomas holdt drengen til side og ville gi ham penger i forlik. Dette oppdaget imidlertid lensmannen og kona hans, og de sendte drengen på dør for lureriet. Ole Kjenstad ba om at Thomas måtte få gå heim – og det fikk han.

«Alle skog- og lappfinnene som var til stede av Thomas Mortensens anheng» – han hadde tydeligvis store deler av sin sjette med seg til tings – ble nøye eksaminert i retten, men det var ikke mulig å få mer informasjon. Fedrene mente likevel at det fantes ytterligere opplysninger som ville felle samene. Retten skjøv derfor saken over til neste ordinære ting, og fedrene fikk ansvar for Thomas Mortensens sikkerhet og tilstedeværelse. Han ble ikke tilbakeført i arresten siden presten Muus gikk god for ham. Thomas Mortensen finn hevdet sin uskyld.

Historien slutter likevel ikke der. Bygdelensmann Anders Brede i Snåsa stevnet til det samme tingmøtet nemlig svenske Karl Ål for «selsom adferd og pinsler». Svensken skal ha bedrevet tortur, blant annet ved å brenne Thomas Mortensen under føttene. Hensikten var å få ham til å innrømme hvor de to unge mennene var blitt av. Svensken møtte ikke i retten, og skal ha tatt ned til Stod prestegjeld, fortalte folk.

Thomas Mortensen visste ikke mer om de forsvunne personene, men han ble spurt hvorfor og med hvilken lov han hadde forflyttet reinen sin over de svenske grensene? Han hadde verken betalt tiende eller finnskatt. Magister Jakob Muus, Snåsa-presten, fortalte at det ryktes at dette skyldtes at dyrene ble jaget av ulv, men Peder Jonsen hevdet at ifølge Thomas' dreng, mente han å flytte til Tydalsfjellene. Selv sa Thomas finn at Bur-Jens i Østerungdalen (Østre Ogn-dalen), som nå var på Tangen, fór og skjøt reinsdyrene hans. At Thomas finn hadde flyttet reinsdyrene og bopælen fra Kongens land og riker til Jemtland og de svenske grenseområdene, gjorde ham kanskje mer mistenkt, eller «ufredelig», men i og med at samene selv fortsatt befant seg innenfor Norges grenser, ble saken lagt til side og «opptas når det passer».

Massedrapet i Gaundalen i 1693

Gaundalen i Snåsa var vinteren 1693 åsted for ett av de aller verste massedrapene i Norge. Det var den velstående samene Blå-Nils og familien hans som ble tatt av dage.⁵⁹ Gaundalen ligger i Skjækerfjella, nordøst i Trøndelag. Stedet er fortsatt bebodd, og ligger på grensa til Sverige i ett av Norges største urørte fjellområder. For tre hundre år siden lå stedet enda mer isolert og uframkommelig til.

Det var Jeppe Eriksen som holdt til «på en plass i fjellet kalt Gaundalen» på slutten av 1600-tallet. I nabohuset bodde Niklas Ellefsen. Han hadde kone og tre små barn, men det var dårlig stelt og fattigslige kår. En måned før jul i 1693 fikk de besøk av samene Blå-Nils. Blå-Nils var reineier og handelsmann, og godt kjent i Trøndelagstraktene. Han fartet på begge sider av grensa med varer på sleden sin, og handlet med reinskinn og bruksgjenstander av ulik art; kobberkjeler eller trevarer, for eksempel. Med seg på denne turen hadde Blå-Nils hele familien sin og en reinflokk. Familien besto av ei gravid kone og seks barn under konfirmasjonsalder. Blå-Nils hadde også med seg en dreng til å hjelpe seg med dyrene.

Blå-Nils og familien tok inn hos Niklas Ellefsen da de først dukket opp i Gaundalen. Det var mørkt, snøfokk og streng kulde, slik det gjerne er vinterstid i fjellområdene i Trøndelag. Familien bodde hos Niklas i seks dager, og han fikk et reinskinn av samekona som takk for oppholdet. Deretter flyttet samefamilien inn i nabohuset hos Jeppe Eriksen og var der i seks dager til. Det syntes Jeppe var nok. Han ba Blå-Nils dra sin vei, fordi han ville ha husene sine i fred. Dette fyrte opp en diskusjon om eiendomsforholdene i fjelltraktene. Var det sameenes land, eller eide nordmenn gårdene de hadde bygslet i ødemarka? Blå-Nils mente, ifølge Jeppe, at han hadde rett på Jappes hus, og foreslo at Jeppe kunne flytte inn hos Niklas ved siden av. Det forslaget likte Jeppe veldig dårlig.

En morgen da Blå-Nils og drengen sto med ski på beina utenfor døra, trodde Jeppe de skulle dra. Da han skjønnte at det ikke var tilfellet, ble han rasende og gikk til aksjon. Han tok ei øks og hogg de to i panna med øksehammeren så de falt døde om «den ene etter den andre», fortalte Jeppe i retten senere. Deretter

gikk Jeppe inn i stua der han hogg ned samekona og barna. Den yngste jenta var 2½ år gammel. Naboen Niklas Ellefsen ble så forskrekket at han besvimte da han fikk se hva som hadde skjedd.

For å skjule den grusomme handlingen, ville Jeppe velte de døde i elva. Han truet Niklas Ellefsen til å hjelpe seg, og de to fraktet de døde på en slede til den islagte elva. Men ikke bare var jorda frosset, elveisen var tykk og hard og ikke til å få hull på. De måtte vente til våren. Da isen gikk i mai måned, lempet Jeppe og Niklas likene i elva.⁶⁰ Deretter reiste Jeppe til Jemtland med varene Blå-Nils hadde hatt med seg på velfylte sleder.

I den lille bygda Undersåker, nå i Åre kommune på svensk side av grensa, ble Jeppe Eriksen pågrepet av lensmannen, som ante ugler i mosen. Jeppe «kom seg imidlertid straks derfra», som han sa, og rømte til Snåsa. Der ble han fanget av bondelensmann Nikolaus Bredesen på Vester-Svarva, og satt bak lås og slå igjen i påvente av en rettssak. Da hadde det gått nærmere ett år siden udåden i Gaundalen ble utført. Fogd Rasmus Høg innkalte til ekstraordinært ting på Svarva, og 12. november 1694 ble retten satt.

Blå-Nils hadde vært en rik mann, noe både fogden og lagretten var klar over. Samen var «merkelig bemidlet», som sorenskriver Nils Olsen Vind (ca. 1645-1709) påpekte i referatet i tingboka, siden han hadde en stor flokk reinsdyr og mange eiendeler. Men hvor var reinsdyrene blitt av? Jeppe fortalte at samens hadde et utall rein, og at han etter drapene på samefamilien hadde slått ihjel 14 stykker som han og Niklas delte mellom seg. Selv tok han åtte *muddskinn* (pels/pesker av reinskinn). Niklas hadde fått like mange. Niklas fikk også to av de fem mårskinnene og et beverskinn. Blant samens saker fantes i tillegg fem kobberkjeler og 9 ort i mynt, som Niklas fikk. Jeppe sa at han hadde solgt noen små spenner til en *kjol* (frakk) til Størker Dale for 6 ort. Jeppe fortalte videre at han etter drapene hadde blitt redd for å være i fjellet, og spurte Størker om han kunne bo hos ham? Størker snakket med presten, herr Nils Lund, om dette, og han hadde pålagt Størker å ta Jeppe i hus. Størker forklarte i retten at han og Jeppe reiste med tre

hester til fjells for å hente mer av godset. Da fikk han noen trevarer, blant annet ei kiste og tre kopperkjeler, som Jeppe sa at han hadde fått tak i i Jemtland.

Niklas Ellefsen innrømmet i retten at han var like delaktig i distribusjonen av tyvegodset etter samene som Jeppe. Det var et sølvbeget som klokker Jørgen Forbergs kone, Berit, hadde kjøpt for 6 riksdaler. I tillegg var det 12 svenske sølvstykker til en verdi av 6 riksort og 5 riksdaler i dansk mynt, som Niklas hadde brukt til å kjøpe mat til familien sin. Det var ytterligere 6 riksdaler, som Niklas hadde levert til Stein Vegsets kone. Stein bekreftet i retten at kona hadde mottatt pengene, men han viste ikke fram sølvet i retten, siden det lå gjemt blant konas ting, og hun hadde reist til Trondheim en tur. Stein fortalte videre at han selv hadde kjøpt et reinskinn av Niklas. Det samme hadde Ole Svarva, mens Lars Nagelhus hadde kjøpt to reinskinn, et mårskinn og seks muddskinn. Størker Dale hadde også kjøpt to reinskinn. Noe mer var ikke å få ut av Niklas. Han måtte avvente dom til neste ting, og ble plassert i arresten på lensmannsgården på Svarva hele vinteren. Fogd Rasmus Høg la deretter ned påstand om dom etter NL 6-6-1 for drap på ni mennesker, og for å ha tatt eiendelene deres. Jeppe burde miste sitt liv ved at kroppen skulle skilles fra hodet med sverd og deretter legges på steile, mente fogden. De åtte lagrettemennene var enige i påtalen, og dømte Jeppe Eriksen til døden.

Vintertinget i Snåsa i 1695 ble utsatt på grunn av dårlig vær. Det var ikke mulig å komme seg over isen på Snåsavatnet. Dette var forholdsvis vanlig, og det skjedde regelmessig at vintertinget ble utsatt. 4. mars var det imidlertid tingtid på Vester-Svarva igjen. Der hadde Niklas Ellefsen sittet i arrest siden høsttinget. Han sa at han sto ved bekjennelsen sin, og at han ikke hadde turt å åpenbare det som hadde skjedd så lenge Jeppe Eriksen var på frifot. Niklas ba om en nådig dom. Fogd Rasmus Høg mente at medvirkning til å skjule drapet og tyveriet av samens gods ikke skulle tas lett på. Han påsto at Niklas måtte brennes med tyvemerket på ryggen og hensettes til arbeid i jern på Holmen på livstid. Til tross for at Niklas hadde holdt drapene hemmelig i et års tid, besluttet lagrettemennene i Snåsa likevel ikke å følge fogdens resonnement fullt ut. Tiltalte var en fattig mann og

«eier ikke det ringeste uten en naken kvinne og tre små barn», protokollerte soren-skriver Vind.⁶¹ Niklas ble dømt til å arbeide i jern på Holmen i fire år.⁶²

Før 2011 var dette sannsynligvis det verste massedrapet i norsk historie i fredstid. Det er verdt å merke seg embetsverket, lensmannen og lagrettens behandling av disse sakene. De forholder seg etter loven og med all mulig respekt for rettsappa-ratet, partene og vitnene, uansett hvem de er eller hvilken etnisitet de har.

Krigstilstander mellom samer og nordmenn?

Uenighetene om beitet og eiendomsforholdene i fjellet kunne føre til uro mellom samene og nordmennene, og internt mellom samefamiliene. Tyverier og ulovlig skyting av rein forekom. Og misjonæren Thomas von Westen ble forferdet over hvordan samene ble behandlet av nordmennene først på 1700-tallet. Drapene i Gaundalen, forsvinningene i Snåsa og voldtektsforsøket av Siri Mortensdatter er alvorlige forhold. Men er det hovedsakelig etnisitet som ligger til grunn for ulovlighetene? Og er det i tilfelle nok til å omtale situasjonen før år 1800 som en «krig» eller «borgerkrigstilstander» med rettsmaterialet som hovedkilde?

I 1663 anmeldte Nils Mortensen femten bønder fra Tynset for å ha stjålet hundre rein. Episoden der bøndene skjøt to dyr til underhold og samene tok tilbake reinflokken nattetid, viser at samene nå drev reindrift i større skala, mens bøndene mente at samene «overstrippet» skogene og ruinerte dem for jaktbytte. Major Schnitler spurte våren 1742 Tørris Olsen Sul i Verdal om det var noen tvistigheter mellom norske og svenske undersåtter i fjellene? Grensevitnet benek-tet dette på det sterkeste, selv om han ikke var fornøyd med at samene tømte fjellet for småvilt. Han hadde hørt av forfedrene at det tidligere var uenighet mellom myndighetene i Norge og Sverige om hvor grensa mellom rikene skulle gå, og han bekreftet at lokalbefolkningen og riksmyndighetene (på begge sider av grensa og på tvers av nivå) kanskje hadde ulike oppfatninger om den, men noen tvister mellom samer og nordmenn var ikke kjent for ham. De nordmennene som hadde kunnskap om fjelltraktene, var både gamle og skrøpelige, fortalte

Tørris, så han anbefalte at samene Zacharias Nilsen ble kontaktet for å vise hvordan lokale forhold var å forstå når det gjaldt grensa til Sverige. Tørris sa også at samene som nå var i Meråkerfjellene også frekventerte Verdalsfjellene.

I 1788 fulgte myndighetene opp bestemmelsene i grensetraktaten fra 1751 og tingallmuen i Stjør- og Verdal fogderi ble spurt av fogd Arent Kristoffer Arnet (ca. 1734-1822) om forholdet til samene: Hvor mange samer oppholdt seg i området og søkte til bygda med reinsdyrene sine, og hvordan kunne de finne tålelig oppholdssted der uten å fornærme bygdas skattlagde gårder? Bøndene i Stjørdal hadde ingen sterk formening om dette på tinget, men fra Verdals tingallmue var svaret konkret: Det var ganske få samer som oppholdt seg i fjellet der, og de vandret både på norsk og svensk side, der de fant fôr til dyrene sine. De kom aldri ned til bygda med flokken. Å anwise dem å være på et visst sted, syntes å måtte være umulig. «Dyrene søker dit reinmosen vokser», sa folk.⁶³ De som eide reinsdyr klarte seg fint selv, og grensetraktaten med lappekodisillen fra 1751 slo fast at samene ikke måtte fortrennes i sitt lovlige næringsbruk. De skulle da heller ikke foranlediges å flytte bort fra de norske grendene, mente verdalingene. I Tydal ble likevel to samer stevnet for Forlikskommissjonen av en rekke bønder i 1821 fordi reinen hadde gjort betydelig skade på setervollene og engslettene deres. Et motargument var at reinen gjødset seterjorda til beste for høyavlinga. Samene Ole Olsen og Anders Olsen vedtok likevel å bøte skaden med 30 spesiedaler. Slike konflikter fortsatte inn i det nye hundreåret, særlig i år der det la seg is i beiteområdene, og reinen søkte til bygda for å finne mat.⁶⁴

Lyngstad hevder et pragmatisk syn, og skriver i bygdeboka for Lierne at samer og fastboende må ha tilpasset seg hverandre på et tidlig tidspunkt, akkurat slik Bjerken hevder fra Grong om at det raskt ble enighet mellom bureisere og samer.⁶⁵ Dette er også inntrykket fra rettskildene. Hermanstrand mener å ane det samme etter sine studier om bygsling av fjellområdene. Noen krig i betydningen væpnet konflikt eller spent konfliktsituasjon mellom folkegruppene over tid, er vanskelig å se basert på skriftlige kilder fra før 1800. Og det synes overdrevent å omtale forholdene mellom samer og nordmenn før 1800 som «krigstilstander», selv om

det finnes dokumenterte hendelser med tap av menneskeliv. At det senere ble sterkere konflikter og press på ressursene grunnet økende folketall og virksomhet i nye områder fra nordmennes side og oppdimensjonert tamreindrift fra sameenes side, er tydelig. Et hevet spenningsnivå i kjølvannet av fornorskingsprosessen og den økte kontrollen fra norske myndigheter, er utvilsomt.

Konklusjon

Sannhets- og forsoningskommisjonen satte med sin rapport våren 2023 fokus på den norske statens behandling av urbefolkningsgruppene i landet vårt. Samtidig kom det til store protester mot Statens manglende oppfølging av Høyesteretts beslutning i Fosen-saken. Dette ga meg en mulighet til å presentere hvordan nordmenn og sør-samer forholdt seg til hverandre før fornorskingsprosessen tok til basert på funn i rettskildene i Trøndelag.

Debatten om sør-samenes eksistens har vært farget av Yngvar Nielsens hypotese, men senere studier av kildemateriale og arkeologisk forskning konstaterer sør-samenes tilstedeværelse i Sør-Norge langt tilbake i tid, og disse ideene har ikke lenger noen støtte. Rettskildene benyttet her, viser hvordan samhandlingen har foregått mellom samer og nordmenn i dette området.

Det er tydelig at allmuen og aktørene i rettssystemet tok straffbare hendelser som oppsto i perioden før 1800 svært alvorlig, og gjorde hva de kunne for å finne de skyldige og straffe dem i henhold til lov og rett. Ikke i noen tilfeller finnes det antydning til ulik rettslig behandling eller domspraksis avhengig av om parten var same eller nordmann.⁶⁶ Samers vitnemål ble vektlagt på lik linje med nordmenns. Samenes nomadiske levesett kunne føre til utfordringer i rettspleien, men det finnes ingen eksempler på at regelverket var til hinder for samers rettigheter, at enkeltpersoner ble fratatt mulighet til å bli hørt på tinget, eller at hyppig flytting ekskluderte samers deltakelse i rettspleien på andre måter. Som i tvister mellom nordmenn, er det forliket som preger uenigheter der samer er involvert, og praktiske hensyn som slår inn i tillegg til korrekt oppfølging.

Noter

- 1 Nærmere om Nielsens hypotese, som sto i kontrast til P.A. Munchs teori fra midten av 1800-tallet om folkemigrasjon knyttet til ismeltingen og tilgangen til jaktbytte basert på den eneste kjente reinjaktkulturen i Skandinavia, nemlig den samiske, se Jünge (2005 nr. 2).
- 2 Emil Mård Vaadal Eliasson og Mikkel Berg-Nordlie svarte Ole Jørgen Benedictow i Aftenposten 21.3.2023.
- 3 NOU 2007:14, s. 36.
- 4 Ei sijte (sør-samisk: sijte, nord-samisk: siida, lulesamisk og pitesamisk: sjidda) er i tradisjonelle samiske samfunn en gruppe av én eller flere samefamilier med sterke slektsbånd som drev reinnomadisme i fellesskap innenfor et bruksområde med sommerbeite og vinterbeite, flyttveier, slakteplasser, merkeplasser, gjeldeplasser, vintergammer og steder for lagring av slakt og reinmelkkagger. For nærmere om samene i Trøndelag sitt tradisjonelle levesett, se for eksempel Bjerken (1951), s. 225, Tøsse (1987), s. 231-235, Krogstad (2002), s. 146-158 og Jünge (2008), s. 370-429 og (2019), s. 42ff.
- 5 Vareger var «verdalsboer», hevder von Düben i 1873. En mer korrekt forståelse er sannsynligvis «norrøne» folk. Vikingene som reiste østover, ble i Ladoga-området og Holmgard omtalt som varjager.
- 6 Et eksempel på hvordan en fjellfinnefamilie endrer levesett fra reindriftnomadisme til å bli fastboende bygdesamer er Daniel Andersen (1790- ca. 1840) sin familie som kom til Volhaugen i Verdal tidlig på 1800-tallet, se Jünge (2005), s. 46ff. Daniel Andersen var morfar til «samehøvdingen» og redaktøren Daniel Mortensen (1860-1924).
- 7 Ole Jonsen og Nils Andersen antas å være stamfedre til sameslektene nord i Trøndelag, iflg. f.eks. Knut Bergsland.
- 8 Finnemantallet i 1686 var opprinnelig ment å registrere finsk innvandring til Norge, dvs. suomi-finske innvandrere (rugfinner, savolaksfinner), hovedsakelig pga. at det fremmede levesettet deres med bl.a. svibruk var i ferd med å bli et problem. Siden finn oftest var synonymt med same, ble samene helt opp til Overhalla i Namdalen registrert av lensmenn og fogder i mantallene.
- 9 Flere samefamilier betalte skatt både til norske og svenske myndigheter før inngåelsen av grensetraktaten i 1751. Skattespørsmålet var en del av grensetvisten mellom rikene fra 1500-tallet og framover.
- 10 Snorre forteller for eksempel om Harald Hårfagre og samejenta Snøfrid, og i Odd munks saga hører vi at Olav Tryggvasson traff en finn ved innløpet til Trondheimsfjorden.
- 11 Storm (1888), s. 393.
- 12 Sunde (2023), s. 49. Kanga unge var mor til Sigurd kongsson (før 1225-1254) og Cecilia kongsdatter (før 1225-1248), gm. (1) Gregorius Andresson på Stårheim og (2) kong Harald av Sudrøyene. Begge kongsbarna hadde posisjoner i riksstyret på 1200-tallet.

- 13 Folketellinga 1801 mangler i tillegg statistikk for enkelte områder i Verdal, blant annet på Fættan der husmannsplassene var mange. Statsarkivar Yngve Nedrebø i Bergen har anslått at ca. 10% av befolkninga i landet mangler i folketellinga 1801.
- 14 Christiansen (1999), s. 52.
- 15 «Å slå» ble på denne tida også brukt som uttrykk for å slå i hjel eller drepe, så det er uklart hvor alvorlig Nils Söderberg truet tilsynsmannen og medhjelperne hans, se Floater (2021), s. 498-503.
- 16 Om den samiske parallelle navnetradisjonen på Nordkalotten, se for eksempel Lindgren (2011).
Trampe-Jon ble stevnet som vitne i rettssaken i Verdal om vådeskuddet i 1734 der Anders Olsen ble drept. Bur-Jens het Jens Larsen (ca. 50 år i 1706), var født i Jemtland og bodde på en husmannsplass «i fjellsiden» kalt Grisbakken. Han var beryktet for tyveri, og ble bl.a. varetektfengslet i Snåsa i 1706 for å ha stjålet Ingebrigt Monsens hoppe (skiud), samt mat (fisk og brød) fra Erik Jonsen Nagelhus' stabbur. Jens ble dømt på sommertinget på Gran til å piskes før forvisning fra fogderiet, jf. NL 8-33.
- 17 Nils finn hestegjelder døde i Verdal i 1736. Henrik Torsen skallemeister, som vinterstid oppholdt seg i Tydalsfjellene, vitnet falsk i rettssaken mot samene Skarel Olsen i 1734, mens Lasse jemt skibinder døde på Fosneset i Ulvilla i 1775.
- 18 Jemten Erik Andersen Trefot (-1742) i Verdal ble far til tvillinger, som begge døde ved fødselen i 1733.
- 19 I hele distriktet fantes drenger og tautser av samisk opprinnelse på gårdene, for eksempel jemt-drengene Johannes og Mattias, som begge døde på Berg i Verdal, henholdsvis i 1741 og 1773. Som med norsk ungdom, var slik tjeneste ei opplæring innen mange fagområder, men det kan også hende samene hadde særlig kunnskap som var attraktiv for bøndene, for eksempel når det gjaldt behandling av kjøtt og skinn.
- 20 I Kolvereid ble nordmenn fra gården Finne også omtalt som «finn». Mannsnavnet Finn og finn i betydningen «spiss» (som i Finnanger i Fosnes) problematiserer også stadnavngranskinga knyttet til samisk geografi. Ytterligere betydninger kompliserer forholdet, se for eksempel Jünge (2005).
- 21 Det var Svein Levring som giftet seg med Ragnhild Haldosdatter. Det var begges andre ekteskap. Thomas Stene slo også til Jon Tromsdalen under bryllupsfesten deres. Thomas Stene var en slyngel, men han var soldat, og ble ikke straffet i sivil rett. Se Floater (2021), s. 373ff.
- 22 Se for eksempel Gåsbak, s. 574. Oversikt over lokallitteraturen som inneholder opplysninger om samer, finnes i referanselista.
- 23 Christiansen (1999), s. 52-53.
- 24 Herredagen var et møte mellom kongen og riksrådet, og hadde administrative og dømmende oppgaver. Herredagen fungerte i Norge i perioden 1539-1664 og ble i 1667 erstattet av Overhoffretten.
- 25 Sandnes (1964), s. 273. Svenskene brente også kirka i Sørli på slutten av Kalmar-krigen (1611-1613), jf. Christiansen (1999), s. 51.

- 26 Min kollega Tor Weidling i Riksarkivet tolker originalkilden på samme måte som meg, og Håkon Hermanstrand ved Saemien Sijte/Samisk Museum i Snåsa er enig i vår konklusjon.
- 27 Bjerken (1951), s. 224-225.
- 28 Samtidig med at Lappekommissjonen i 1898 anviste samene bestemte beitestrøk, ble det ansatt egne lappefogder som skulle bistå samene både i tvister som gjaldt reindrifta og med sosiale rettigheter. Dette var nordmenn, som for eksempel lensmann Lorents Brede i Snåsa som ble den første lappefogden i Norge i 1894.
- 29 Forskere og lokalhistorikere i både Norge og Sverige med kjennskap til reindrift har i nyere tid bekreftet at samenes tilhold kan følges i kirkebøker og andre skriftlige kilder avhengig av værforhold og årstider, jf. for eksempel Håkon Hermanstrand og Anki Solsten i det pågående prosjektet «Bygdesamer fra kyst til kyst», presentert under konferansen Makt og Minne III i Østersund i november 2023.
- Å gjenfinne nomadiske samer i ulike kirkesogn er likevel krevende, og i stor grad en tilfeldighet. Ugifte Peder Thomassen finn og Kirsten Andersdatter fra Snåsa fikk for eksempel en sønn i Stod i desember i 1759. Lille Thomas ble døpt i Kvam kirke i Steinkjer og gravlagt ved Stiklestad kirke i Verdal, 6 uker og 4 dager gammel.
- 30 Floater (2021), s. 503-507.
- 31 Ved manglende frammøte, var det vanlig at både parter og vitner fikk inntil tre sjanser til å være til stede på tingmøtet. Da hadde det som regel gått et år siden saken først ble stevnet til tings, jf. Floater (2021), s. 85-91.
- 32 Malthus forteller i 1799 at det var en idé blant bygdefolket i Røros-området at samene hadde store verdier, og at de gjemte myntene sine på toppen av fjell, s. 127ff.
- 33 Floater (2021), s. 495-498.
- 34 Å føde i hemmelighet var forbudt og kvinner var pålagt å benytte seg av de hjelpemidler som fantes, deriblant fødselshjelp. Statistikk fra Stjør- og Verdal fogderi og Trondheim lagting i perioden 1687-1800 viser at flere titalls kvinner ble idømt dødsstraff etter NL 6-6-7 for aborter eller fødsler i hemmelighet der barnet ikke overlevde, se Floater (2021), s. 445ff.
- 35 Ekteskapsbøter ble idømt for «for tidlig sammenleie» etter troløvelsen, også kalt «ekte leiermål», og var på 1 riksdaler 12 skilling. I 1736 økte ekteskapsbøtene til 3 riksdaler 36 skilling. I det gamle bondesamfunnet var det troløvelsen som var det sosiale og økonomiske avtaletidspunktet, mens ekteskapsløftene som oftest ble gitt innen ett år. Det førte til at det var mange gravide bruder siden fertilitet var et hederstegn. Dette forsøkte myndighetene gjennom dokumentasjon fra geistligheten å sette en stopper for ved å idømme ekteskapsbøter, se Floater (2021), s. 402-444. Etter 1723 ble leiermålsbøtene en del av fogdens lønn, og innkrevinga av bøtene ble intensivert. Mange tiltalte i leiermålsaker viste også til en intensjon om å gifte seg for å unngå de høye leiermålsbøtene. De ble da gjerne pålagt å gifte seg innen ei viss tid, for eksempel innen neste tingmøte, eller betale leiermålsbøter, henholdsvis 6 riksdaler for henne og 12 riksdaler for ham. Dette samsvarte med flere årslønner for vanlige tautser og drenger, og kroppsstraff ble derfor oftest alternativet for de dømte.

- 36 Hekseprosessene nådde sitt høydepunkt i perioden 1580-1630. Under Kristian 5.s Norske Lov av 1687 ble dommer om bål og brann gitt personer som hadde gjort seg skyldige i brannstiftelse eller sodomi. Ellers ble dødsdommer eksekvert ved halshugging med sverd, eller med øks, siden det var billigere og enklere å utføre. Trolldomstiltalte ble først og fremst dømt til bøter, konfiskasjon av eiendom og landsforvisning.
- 37 NL 3-21-4 påbød alle voksne å ta seg hel eller halv tjeneste dersom de ikke var gårdbrukere, eller sønner eller døtre av gårdeiere.
- 38 Allerede i *Historia Norvegiæ* fra slutten av 1100-tallet nevnes det at samene var dyktige i trolldomskunster. Adam av Bremen (ca. 1080) og Saxo Grammaticus (ca. 1200) omtaler i likhet med sagamaterialet også samene som trolldomskyndige. Kristenrettene på 1100-tallet fastslår at det var et alvorlig lovbrudd å søke trolldomskunster blant finnene.
- Ganning handlet om åndeutsendelse, eller å støte ut ånden, sjelen eller bevisstheten. På 1600-tallet ble forståelsen knyttet til trolldom og endret til å handle om et «trolldomsprosjekt», særlig i forbindelse med samisk kultur. Helt fram til våre dager er ganning/ganding brukt som begrep om «å kaste vondt» på noen.
- 39 Bjerken (1951), s. 226-227.
- 40 Mer om kvakksalvere, trolldom og finnkjerringer i Innherred i Floater (2021), s. 49-50.
- 41 Alm (2014).
- 42 Floater (2021), s. 503-507.
- 43 Eksempelvis ble Salomon Olsen Jørstad tiltalt i Stod i 1692 for å ha levd tyrannisk og ugudelig mot kona Kirsten Haldorsdatter i flere år, og Lars Olsen Flakstad ble tiltalt samme sted i 1713-14 for å ha slått kona Siri Sivertsdatter gjennom deres 12-årige ekteskap. Thomas Iversen Grande i Mosvik ble tiltalt for å ha slått Marit Jonsdatter, og innrømmet i retten at han «egentlig aldri hadde tenkt å tilby henne ekteskap» i 1698. Rasmus Olsen Gren i Verdal gikk løs på andres koner på 1750-tallet, se Floater (2021), s. 376-381.
- 44 Floater (2023). Trondheim lagdømme inkluderte også deler av Møre på denne tida. Lars Olsen Omsund på Nord-Møre drepte kona si med øks pinseaften 1749. Motivet var at han ønsket å gifte seg med Jon Kvernes unge datter, Mali, etter at han ble enkemann. Mali ble idømt to års tukthusstraff for å ha fått barn med Lars før hun var konfirmert. I 1757 ble Hans Askilsen tiltalt for å ha drept gravide Marta Arntsdatter på fjellet mellom Sunnmøre og Romsdal, noe han også bekjente for presten. Hans hadde stukket av med Marta fra sin andre kone, men han hevdet hun forførte ham. Sentrale vitner var de to småguttene deres.
- 45 Floater (2021), s. 317-325.
- 46 En pott er et gammelt mål for volum. I 1875 ble den norske potten satt til å være 0,965 liter.
- 47 I Nordland skal også prestene ha foretatt slik handel, påsto von Westen i skriv til Misjonskollegiet.
- 48 Leiermål er å ha seksuell omgang uten å være gift, tydeliggjort når jentene ble gravide og fikk barn. Dette ble for jentenes del straffet med kirkens disiplin (syndsforlatelse/absolusjon etter å ha stått kirkerett/offentlig skriftemål) etter Kirkeritualet av 1685 og

- 6 riksdaler i bot etter Norske Lov 6-13-1. Siden svært få kunne betale bota, fikk de kropsstraff i stedet. Kvinnene måtte subsidiært stå i gapestokken en time før og en time etter prekenen minst én søn- eller helligdag. Noen fikk ris, ble fengslet på vann og brød eller sendt til spinnehuset/tukthuset, mistet eventuell eiendom eller ble (lands-) forvist. Karene fikk 12 riksdaler i bot eller tre ukers opphold i mørkestua på vann og brød. Tvangsarbeid i jern ved nærmeste festning eller gruve ble også benyttet som straffemetode for dem som ikke greide å betale bota.
- Synnøve Jonsdatter ble konfirmert i Overhalla prestegjeld i 1753, men fikk to barn før dette; først med lappen Jon Jensen, deretter med Erik Jonsen Åsmulen. Hun ble *publice absolvert* i Grong i 1754. Ingen av de to barna er nevnt døpt i Overhalla prestegjeld. Synnøve (22) er nevnt i finneskolelærerens manntall over ungdom som får undervisning i 1754, og det er også Jon Jensen (31). Synnøve døde kanskje i 1775.
- 49 Gudrun Norstedt ved universitetet i Umeå har funnet at dommerne i underrettene i Nord-Sverige besto forholdsvis av samer og nordmenn, og dermed at flest samer dømte der så lenge samene var i flertall i bygdene, jf. foredrag ved konferansen Makt og Minne III i Østersund i november 2023.
- 50 De fleste drengene i Verdal på denne tida var på en eller annen måte tilknyttet Nordenfjeldske Dragonkompani, men Jon finn er den eneste samens som nevnes som soldat.
- 51 Underoffisersgrad i Hæren med ansvaret for våpentjenesten, og som etter 1747 ble erstattet med kommandérsersjant.
- 52 Haarstad (1992), s. 113. Se også Christiansen s. 154-157 og Jünge (2008), s. 376-377.
- 53 Osteproduksjonen bekrefter en ny måte å utnytte dyret på med vekt på melkeproduksjon, jf. Krogstad (2002), s. 146 og Fjellheim. Major Peter Schnitler skriver 7. september 1744 til Danske Kanselli at fjellfinnene bytter reinskinn, reintunge og reinost mot vadmél til sommerklær, salt, krutt og tinnvarer.
- 54 Det er ikke stadfestet at dette er den samme Torkil Andersen som fikk rein skutt ulovlig i 1727 (se over), men det er ikke utenkelig. Jon Ellingsen Gran var ca. 50 år i manntallet 1701, oppsitter på Gran i Snåsa og gift. Han hadde i hvert fall to sønner; Ole (6) og Elling (2½). Jon Gran var et kjent uromoment i bygda.
- 55 Saken er å finne i føgderegnskapene for Inderøy 1711.
- 56 Se hele saken i Floater (2021), s. 278-280.
- 57 Pål Mortensen var broren til Siri Mortensdatter som ble utsatt for voldtektsforsøk og er nevnt over.
- 58 Det var vanligvis soldatmønstringer i april (etter påske, men før våronna) og i november (etter skuronna, men før vinteren satte inn), og i dette distriktet foregikk de store militære mønstringene på Rinnleiret (på grensa mellom Levanger og Verdal), på Levangermoen eller på Steinkjerleiret.
- 59 Saken er nevnt hos Sandnes (1957), s. 232-234, som mener stedsnavnet Finnskallnessa ved elva Gauna, minner om denne hendelsen.
- 60 Det var ikke uvanlig at døde ble senket i elva vinterstid når det var tele i jorda. Oberst Even Pedersen Kraft (1674-1747) forteller i sin beretning fra kampene mot karolinerne i Tylldalen i den «ubeskriverlige frosten» nyttårsdagen 1719, om da skiløpertroppen

- hans forfulgte svenskene mot Tynset, og at de observerte hvordan karolinerne hogg hull i elveisen og slapp sine døde kamerater ned. Gåsbak skriver at også samene foretok slike begravelser, og i 1716 skal en norsk soldat drept ved vådeskudd i Verdalsfjellet ha blitt senket i et vann.
- 61 Stor fattigdom og betalingsudyktighet ble på denne tida ofte beskrevet i rettsdokumenter ved at folk «ikke eier klærne på kroppen» eller er nakne.
  - 62 Bremerholms orlogsverft utenfor København var straffeanstalt for nordmenn dømt til «arbeid i jern» fra 1687 fram til 1739, da slik straff skulle sones ved nærmeste festning. Arbeidet innebar oftest bergverksarbeid eller rotjeneste. Jernbeslagene fangene ble påsatt, kunne veie opp mot 30 kg.
  - 63 Kf. i 1643 da stattholder Hannibal Sehested mottok en klage fra allmuen på Tynset på vegne av folket i hele Østerdalen over at samene oppholdt seg i fjellene og skogene der både sommer og vinter «der de intet har å forrette» og tok alt viltet, både elg, rein, bever og fugl. Allmuen krevde at dette måtte forbys, at samene måtte straffes og «forvises til de steder der de burde være», uten at det spesifiseres hvor dette var. Bergsland (1992), s. 54. For svar fra allmuen på de andre Trøndelags-tingene, se Hermanstrand (2023).
  - 64 Erstatningssaker om ødeleggelse av dyrkajord forekom også i andre sammenhenger, for eksempel når store kvegdrifter reiste til og fra Rørosmarkedet, se for eksempel Floater (2021), s. 347.
  - 65 Lyngstad (1989), s. 133.
  - 66 Dette synet støttes av både Hermanstrand i samtale juli 2023 og Jünge (2008), s. 382.

Referanser

Litteratur:

- Alm, E. (2014) *Trondheims siste heksebrenning. Trolldomsprosessen mot Finn-Kirsten*.
- Andresen, A., Evjen, B., & Ryymin, T. (Red.) (2021) *Samenes historie fra 1751 til 2010*.
- Aune, K. (Red.) (2005) *Fosens historie fra istid til 1730*.
- Bergsland, K. (1992) *Bidrag til sydsamenes historie*. Senter for samiske studier ved Universitetet i Tromsø.
- Bergsland, K. (1985) Sørsamiske arvefjell på 1700-tallet. *Saemien Sijte årbok*, nr. 2.
- Bergsland, K. (1975) Utredning for skattefjellsmålet om de sydlige sameområders historie til omkring 1750. *Samernas Vita Bok III*.
- Bjerken, M. (1951) *Grong bygdebok for Grong, Harran, Namsskogan og Røyrvik*.
- Brun, S. B. (1969) *Om Sneaaasen, 1689*.
- Bugge, N. H. (udatert) *Sjøkrigstjenesten i Trondhjems roflotille 1809-1812*, privat notat.
- Bull, K. H. (2004) Samisk forhistorie og samiske rettigheter i et juridisk perspektiv. *Samisk forhistorie. Rapport fra konferanse i Lakselv 2002*, s. 40-49. Varjjat Sami Musea Callosat 2004
- Bull, K. H. (2010) Sørsamisk historie i norske rettssaler. Åarjel-saemieh – Samer i sør. *Saemien Sijte årbok*, nr. 10, s. 19-28.
- Christensen, J. (1895) Gandske Nommedalls Leens Beskrivelse (Namdals beskrivelse), 1597. Trykt i DNVs' Skrifter i den 19de århundre, 1. bind, 1817, og i Storm, Gustav (utg.): *Historisk-topografiske Skrifter om Norge og norske Landsdele*.
- Christiansen, P. R. (1999) *Namdalens historie 1600-1837. Mellom skogen og havet*.
- Danielsen, S. M. F. (2013) *Reindriftssamenes rettstilstand. En studie av makt og rettigheter i sørsamisk område*. Masteroppgave i statsvitenskap, NTNU 2013. https://ntnuopen.ntnu.no/ntnu-xmlui/bitstream/handle/11250/268854/740430_FULLTEXT01.pdf?sequence=1
- von Düben, G. (1873) *Om Lappland og lapparne*.
- Fjellheim, S. (2001) Fra fangstbasert til nomadisk reindrift i Rørostraktene. *Nord-Trøndelag Historielags Årbok*.
- Fjellheim, S. (1999) *Samer i Rørostraktene*.
- Floater, T. B. (2021) *Et århundre i retten. Rettsaker og røverhistorier fra Verdal på 1700-tallet*.
- Floater, T. B. (2023) Lensmannens største utfordring: Varetekstarrest og rømminger før år 1800. *Nord-Trøndelag Historielags Årbok*.
- Groven, G. (1990) *Overhalla bygdebok. Bygdehistorie fra ca. 1600 til 1837* (Bd. 5) 1968/1990.

- Gåsbak, E. (1958) Sørli. *Norges bebyggelse: Nordlige seksjon. Herredsbindet for Nord-Trøndelag, midtre del*, s. 572-601.
- Haarstad, K. (1992) *Sørsamisk historie. Ekspansjon og konflikter i Rørostraktene 1630–1900*.
- Hansen, L. I. & Olsen, B. (2004) *Samenes historie fram til 1750*.
- Hansen, R. B. (2000) *Nærøyfolket 1 1800-1920*.
- Heiene, M. (2023) *Det er forskjell på folk og finn*. Bacheloroppgave fra NTNU 2019, lest 19. januar 2023. <https://ntnuopen.ntnu.no/ntnu-xmlui/bitstream/handle/11250/2613101/no.ntnu%3Ainspera%3A2265295.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Helsing, H. J. (2008) Svar på de 43 spørsmål. Mordt, G. (Red.). *Norge i 1743* (Bd. 5). Oslo. Riksarkivet og Solum forlag.
- Hermanstrand, H. (2023) Fra samisk klage til stiftsamtmannens anklage. *Historisk Tidsskrift* 2/2023, s. 112-125. <https://doi.org/10.18261/ht.102.2.3>
- Hermanstrand, H. (2021) *Eie eller leie, valg eller tvang? Samiske byggsler i Vaapste og Raane 1690–1800: Samisk handlingsrom i kongemaktens grenseland*. Doktoravhandling, Universitetet i Tromsø. <https://hdl.handle.net/10037/21264>
- Hermanstrand, H. (2009) Sørsamisk historie. *Historisk Tidsskrift* 3/2009, s. 485-491. <https://doi.org/10.18261/ISSN1504-2944-2009-03-05>
- Hermanstrand, H. (2005) *Sørsamisk samfunn i endring. Fokus på Åarjel-Njaarke 1775-1865*. Hovedfagsoppgave i historie, NTNU.
- Jünge, Å. (2005) Bygdesamar i Volhaugen fra 1600-tallet til 1930. *Årbok for Verdal historielag*, s. 40-60.
- Jünge, Å. (2005) *Discourses and Silences. Indigenous Peoples, Risks and Resistance*. Christchurch, New Zealand.
- Jünge, Å. (1998) Fragment av samane si historie i Verdal før år 1700. *Årbok for Verdal Historielag*.
- Jünge, Å. (2008) Samar i Inndalen, Sul og fjella omkring. *Verdalsboka. Heimer og folk i Inndalen og Sul 1800-1940* (Bd. B).
- Jünge, Å. (2017) *Samisk historie i Sul og fjella omkring*. Verdal
- Jünge, Å. (1996) *Spor etter samar i Midt- og Sør-Skandinavia. To historieoppfatningar i debatt 1970-1996*.
- Krag, J. (1887) *Fra Namdalens ukjente egne. Reisebeskrivelse*.
- Krogstad, B. R. (2002) *Bygdebok for Meråker, bind 1: Gard og gruve. Meråker før 1874*.
- Kvikne, O. (1942) Samene og reindriften på Rørosvidda. *Rørosboka* (Bd. 1).
- Lindgren, A. (2011) *Parallele personnavn i et trespråklig miljø. NOA Norsk som andrespråk* 1/2011, s. 33-58.
- Lund, N. M. (1689) *Snaasens Kald- og Kirke-Beskaffenhed*, manuskript.

- Løø, A. (1983) Samer i Overhalla. *Årbok for Namdalen*, Namdal historielag.
- Løø, A. (1989) Samemantall for Namdalen fra år 1782: En nyoppdaget kilde. *Årbok for Namdalen*, Namdal historielag.
- Løø, A. (1999) Samemantall for Namdalen fra år 1754. *Årbok for Namdalen*, Namdal historielag.
- Løø, A. (1994) Samemisjonæren Isaac Olsen (1680-1730) og hans «Underdanigst Unretning om Norlandenne» (1718). *Devleite kildeskrifter til sørsamisk historie*, nr. II. Snåsa.
- Lyngstad, L. (1989) Om samer i Lierne. Fagerli, K. A. (Red.) *Bygdebok for Lierne kommune* (Bd. 1) s. 129-133.
- Malthus, T. R. (1968) *Reisedagbok fra Norge 1799*. James, P. (Red.).
- Mandal, J. (1982/1983) Beskrivelse over Finnerne i Tolgens Præstegjeld, 1773. *Åarjel-saemieh – Samer i sør. Saemien Sijte årbok* nr. 1.
- Nissen, K. (1929) De eldste historiske vitnesbyrd om lapper i Nord-Trøndelag. *Nord-Trøndelag historielags årbok*, s. 37-54.
- NOU 1984/18, s. 619-632. Lappekodisillen 1751. Første Codicill og Tillæg til Grendse Tractaten imellem Kongerigerne Norge og Sverrig Lapperne betreffende <https://www.regjeringen.no/no/tema/urfolk-og-minoriteter/samepolitikk/midtspalte/nou-198418-om-samenes-rettsstilling/id622185/>
- NOU 2007/13 A. Den nye sameretten. Justis- og beredskapsdepartementet <https://www.regjeringen.no/contentassets/e1e9506bce034637a6cfec8bdf2ecc75/no/pdfs/nou200720070013000dddpdfs.pdf>
- NOU 2007/13 B. Den nye sameretten. Utredning fra Samerettsutvalget <https://www.regjeringen.no/contentassets/e1e9506bce034637a6cfec8bdf2ecc75/no/sved/nou200720070013000dddpdfs-b.pdf>
- NOU 2007/14. Samisk naturbruk og rettsituasjon fra Hedmark til Troms. Bakgrunnsmateriale fra Samerettsutvalget. <https://www.regjeringen.no/contentassets/b1750a634d6f485591383c589056b072/no/pdfs/nou200720070014000dddpdfs.pdf>
- Olaus Magnus (1976) *Historia de gentibus septentrionalibus/Historia om de nordiska folken*. Första delen. Granlund, J. *Kommentarutgave*.
- Riksarkivet (1939) *Norske Lensrekneskapsbøker 1548-1567, bind 6: Rekneskapsbøker for Trondheims len 1548-1549 og 1557-1559*. Digitalarkivet PUBL/PUBL-001/C/0006
- Sandnes, J. (1964/1981) *Namdalens historie*.
- Sandnes, J. (1957) Bygdehistorien fram til 1800. *Snåsaboka* (Bd. 1)
- Schøning, G. (1979) *Reise gjennom en deel av Norge*.
- Storm, G. (1888) *Islandske Annaler indtil 1578*.
- Sunde, J. Ø. (2023) *Kongen, lova og landet*,

Tøsse, S. (1987) Bygdehistorien fram til ca. 1900. *Bygdebok for Tjodal* (Bd. 1).

Zachrisson, I. (1997) *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien*

Primærkilder

- Riksarkivet (heretter RA). RA/EA-2882/A Herredagen 1578-1664. Norske Herredags-Dombøker, første rekke (også utgitt for Det Norske Historiske Kildeskrikkfond ved E. A. Thomle 1893)
- RA/EA-4062/F/L0010/0002-0003 Danske Kanselli, Grensearkivet, Grensereguleringen nr. 2 og 3, Major Schnitlers grenseeksaminasjonsprotokoller 1742, 1. bind; Gauldal, Selbu, Stjørdal, Verdal og Inderøy fogderier og 2. bind; Inderøy, Helgeland og Salten fogderier (også trykt av Kristian Nissen og Ingolf Kvamen 1962-1985)
- RA/EA-4070/J Rentekammeret inntil 1814, Realistisk ordnet avdeling; Manntallet 1663-1666, Manntallet 1701, Folketelling 1801
- RA/EA-4092/R62-64 Rentekammeret inntil 1814, Reviderte regnskaper, Fogderegnskaper for Stjør- og Verdal, Inderøy og Namdalen fogderier 1687-1800
- RA/EA-5023/R/Rb/L0002 Rentekammeret inntil 1814, Reviderte regnskaper, Lensregnskaper Steinvikholm len (Trondheim) nr. 2 1596-1601
- RA/EA-5457/F/Fa/L1324-L1328 Kommersekollegiet, De nye sekretariatene 1797-1813, Kommittert Christen Henriksen Prams innberetninger fra to reiser i Norge (også utgitt av Riksarkivaren ved Gerd Mordt, 2021)
- RA/EA-5941/F/L0001/0007 Even Pedersen Kraft
- RA/PA-0888/G/L0008 Kristian Nissen
- Statsarkivet på Hamar. SAH/TING-024/G Solør og Østerdalen sorenskriveri 1633-1804
- Statsarkivet i Trondheim (heretter SAT) SAT/A-0968 Nidaros biskop: Den trondhjemske Reformats 1589 (også trykt i Norske kyrkjelege jordebøker II, 1983) og L0035 med manntall og oversikt over skoleungdom i Overhalla 1753 og 1754
- SAT/A-1458 Ministerialprotokoller (kirkebøker) for Nord-Trøndelag
- SAT/A-2065/G Trondheim lagting 1671-1797
- SAT/A-4133/G Namdal sorenskriveri 1654-1814
- SAT/A-4147/G Inderøy sorenskriveri 1689-1814
- SAT/A-4167/G Stjør- og Verdal sorenskriveri 1670-1814
- Landsarkivet i Østersund. SE/ÖLA/10835/A1/H0001. Undersåkers tingslags häradsrätt, Domböcker II 1634-1643

New Professionals innen arkiv og dokumentasjonsforvaltning – en komparativ undersøkelse av norske og internasjonale forhold

Janny Sjøholm, rådgiver, Interkommunalt arkiv i Hordaland.
Janny.sjaaholm@gmail.com/janny.sjaaholm@ikah.no

Innledning

Arkiv- og dokumentasjonsforvaltning er en fagdisiplin som kontinuerlig utvikler seg i takt med teknologiske fremskritt og endringer i informasjonslandskapet. I en stadig mer globalisert verden er det viktig å forstå de spesifikke utfordringene og mulighetene som møter "New Professionals" innenfor denne sektoren, både på nasjonalt og internasjonalt nivå. Som nyutdannede og nylig ansatte, tilfører disse fagpersonene nye perspektiver og oppdatert kompetanse. Men hvordan sammenligner norske New Professionals seg med sine internasjonale kolleger, spesielt med hensyn til demografi, utdanning, ansettelsesforhold og tilgang til karriere- og utviklingsmuligheter?

Denne artikkelen baserer seg på funn fra en undersøkelse gjennomført av medlemmer av International Council on Archives (ICA) New Professionals Programme i 2022. Dataene fra denne undersøkelsen er brukt til å sammenligne norske og internasjonale forhold. Gjennom denne analysen vil vi belyse viktige

forskjeller og likheter i hvordan denne profesjonelle gruppen etablerer seg, utdanner seg og utøver sitt virke i ulike kontekster. Å anerkjenne og forstå deres forhold og utfordringer gir rom for kontinuerlig forbedring og utvikling i feltet.

International Council on Archives' New Professional Programme

International Council on Archives (ICA) er en internasjonal ikke-statlig organisasjon som dedikerer seg til bevaring, forvaltning, utvikling og bruk av verdens arkiver og dokumentarv. I tillegg søker ICA å fremme internasjonalt samarbeid blant arkiver og arkivarer. Organisasjonen ble etablert i 1948.¹

Medlemskap i ICA er åpent for både nasjonale og internasjonale organisasjoner, faggrupper og enkeltpersoner. ICA har omtrent 2000 medlemmer, hovedsakelig institusjonelle, fra 161 land og territorier, og er den største interesseorganisasjonen for arkiv i verden.²

I 2014 etablerte ICA "New Professionals Programme" med det formål å engasjere fremtidige ledere innenfor arkiv- og dokumentasjonsforvaltningsfeltet. Målet med er programmet var å oppmuntre "New Professionals", altså studenter og ansatte med opp til fem års erfaring, til å bli aktive medlemmer av ICA og engasjerte fagfolk som kan bidra til å fremme internasjonalt samarbeid både nasjonalt og internasjonalt. Programmet har også som mål å utvikle og dele ressurser for å støtte det internasjonale fellesskapet av New Professionals.

Hvert år velges seks søkere fra hele verden ut til å bli "Active New Professionals". Vervet har en varighet på omtrent ett år.³ I fjor ble jeg utvalgt som en av seks deltakere i programmet. Som del av programmet skal man utvikle et fellesprosjekt som støtter opp under "the new professional community".⁴ Min kohort valgte å gjennomføre en undersøkelse av forholdene for New Professionals innen arkiv og dokumentasjonsforvaltning.⁵

Metode

Jeg har anvendt dataene fra undersøkelsen av New Professionals innen arkiv og dokumentasjonsforvaltning utført av Chacon mfl. (2023) til å sammenligne forholdene blant norske New Professionals og internasjonale New Professionals.⁶

Formålet med undersøkelsen fra 2022 var å undersøke hvem New Professionals innen arkiv og dokumentasjonsforvaltning var som gruppe. Undersøkelsen hadde et spesielt fokus på demografi, utdanning, ansettelsesforhold, muligheter for karriere- og profesjonell utvikling samt kjennskap og forventninger til interessegrupper.⁷

Undersøkelsen bygget på en lignende studie utført av New Professionals-kohorten i 2016, med reviderte spørsmål. Etter at den engelske versjonen av spørreskjemaet var ferdig, ble det oversatt til kinesisk, fransk og spansk for å inkludere et bredere utvalg av respondenter.

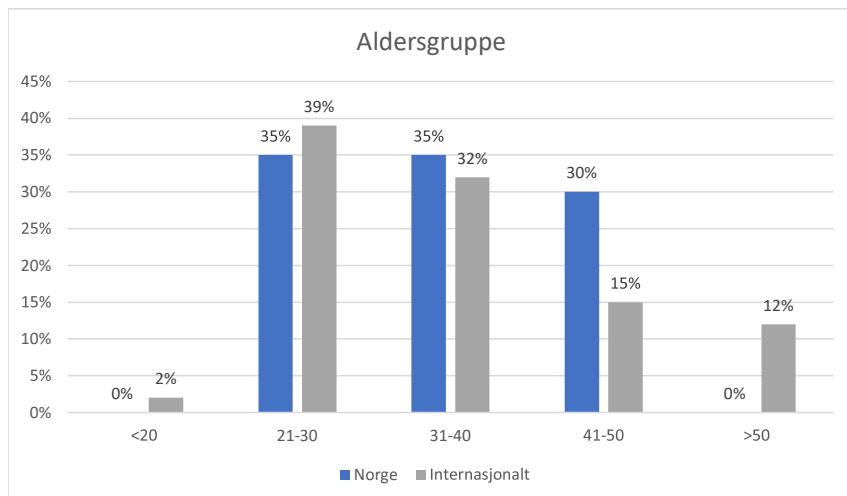
Undersøkelsen ble lansert den 7. juni 2022 og var tilgjengelig online frem til 15. juli 2022. Spørreskjemaet ble distribuert gjennom ulike kanaler, inkludert sosiale medier, e-postlister, webinarer, ICAs nettsider og personlige nettverk, med mål om å nå et bredt spekter av deltakere på internasjonalt nivå.⁸

Totalt ble det mottatt 180 gyldige svar fra New Professionals i 43 ulike land. Av disse svarte 23 personer fra Norge, som utgjør omtrent 13% av den totale responsen.⁹ Dette er en verdifull datamengde som gjør det mulig å analysere og sammenligne forholdene for norske New Professionals med deres internasjonale kolleger.

Funn

Demografi

Undersøkelsen fra 2022 tok sikte på å identifisere hvem New Professionals innenfor arkiv og dokumentasjonsforvaltning var. Demografi er ett punkt som kan gi svar på dette.

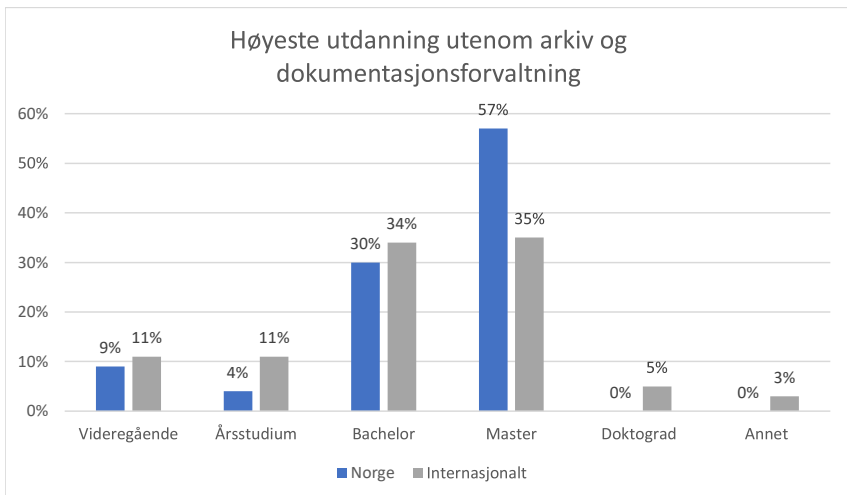
Et slikt demografisk punkt er alderen til deltakerne. ICA definerer New Professionals som studenter eller ansatte med opp til fem års erfaring.¹⁰ Blant nordmennene mottok vi ingen svar fra personer under 20 år eller over 50 år, i motsetning til internasjonalt. Det var en generelt lav respons fra de under 20 år, som hovedsakelig ville vært studenter. I aldersgruppene 21-30 og 31-40 år, lå Norge nokså likt med de internasjonale resultatene. Imidlertid mottok vi dobbelt så mange svar fra aldersgruppen 41-50 år i Norge. Dette kan indikere at en større andel nordmenn starter karrieren sin i arkivsektoren senere i livet, kanskje etter en annen yrkeskarriere. Samlet sett viser dette at det i Norge finnes New Professionals i aldersgruppen fra 20-årene til 40-årene, mens det internasjonalt noe mer variasjon, men sentrert rundt 20- og 30-årene.

Utdanning

En annen viktig aspekt som er avgjørende for å forstå hvem New Professionals er og hva de engasjerer seg i, er knyttet til utdanning. Både hvor mange av New Professionals som studerer, hvor mange som kombinerer studier med arbeid og utdanningsnivået til New Professionals er viktige aspekter av dette.

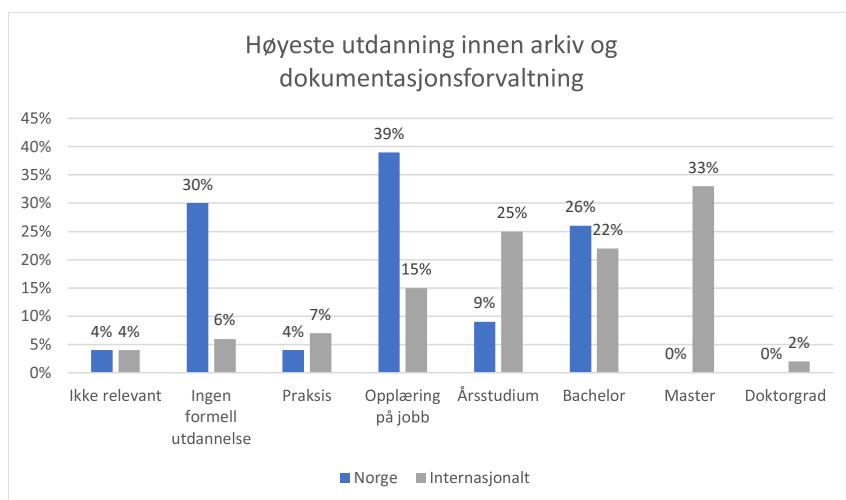
Undersøkelsen tok blant annet for seg deltakernes høyeste utdanningsnivå, sett bort fra utdanningen innen arkiv og dokumentasjonsforvaltning. Sammenlignet med internasjonale resultat, er det en likhet i andelen som har videregående utdanning som sitt høyeste nivå. Imidlertid har vi flere respondenter med mastergrader i Norge enn det internasjonale gjennomsnittet. Dette fenomenet kan delvis forklares ved at Norge tidligere ikke hadde et særskilt utdanningstilbud innenfor arkiv- og dokumentasjonsforvaltning på masternivå før i 2020, noe som bidrar til at mange nordmenn har oppnådd mastergrad i andre fagområder.¹¹ Det er også interessant å påpeke at ingen av de norske respondentene hadde doktorgrad, i motsetning til det internasjonale utvalget. Samlet sett kan vi konkludere med at hele 91% av nordmennene har en form for høyere utdanning, noe som indikerer at New Professionals i vår sektor er en høyt utdannet gruppe. Internasjonalt lå dette på 85%, altså litt lavere.

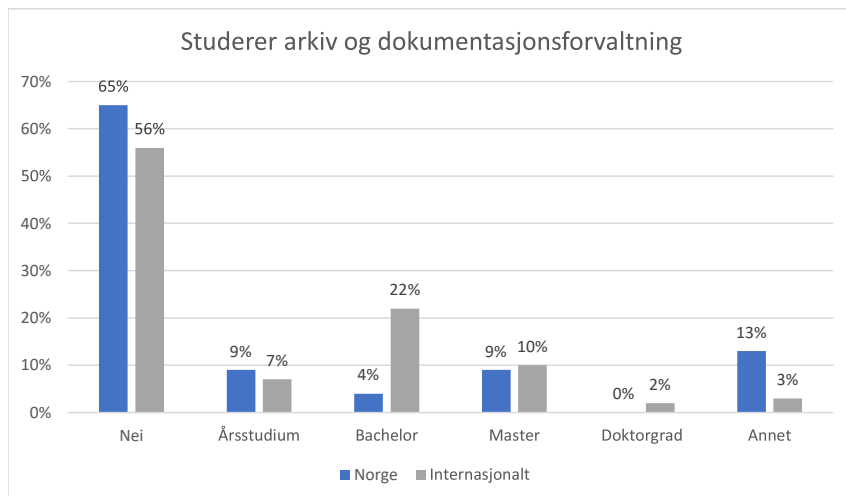
Et annet aspekt er deltakernes høyeste utdanningsnivå innenfor arkiv og dokumentasjonsforvaltning. Ingen av de norske respondentene hadde doktorgrad eller mastergrad i arkiv og dokumentasjonsforvaltning. Som nevnt var ikke dette

er tilbud før i 2020, noe som bidrar til å forklare hvorfor dette tallet er så lavt. Andelen med bachelorgrad var derimot noe høyere i Norge, mens andelen med årsstudium er lavere enn de internasjonale resultatene. I Norge finnes det nå tre ulike institusjoner som tilbyr bachelorgrad innen arkiv og dokumentasjonsforvaltning; OsloMet, NTNU og Universitetet i Tromsø.¹² En lavere forekomst av norske respondenter med årsstudium kan skyldes en viss språklig forvirring blant respondentene, da noen opplyste å ha fullført årsstudium selv om de ikke krysset av for dette. Det er mulig at bruk av termen ”diploma” på engelsk kan ha ført til denne forvirringen. Det er også bemerkelsesverdig at en betydelig andel av de norske respondentene enten ikke har høyere utdanning innenfor arkiv og dokumentasjonsforvaltning, nemlig 65%. Internasjonalt er ligger dette på 32%. Dette representerer en av de mest fremtredende forskjellene som studien har avdekket. Norge har en mindre etablert akademisk tradisjon innenfor arkiv- og dokumentasjonsforvaltning, og dette reflekteres tydelig i de observerte tallene.¹³

Tallene fra undersøkelsen gir også svar på hvor mange av respondentene som studerte arkiv og dokumentasjonsforvaltning på undersøkelsestidspunktet. Internasjonalt var det omtrent halvparten av respondentene som var studenter,

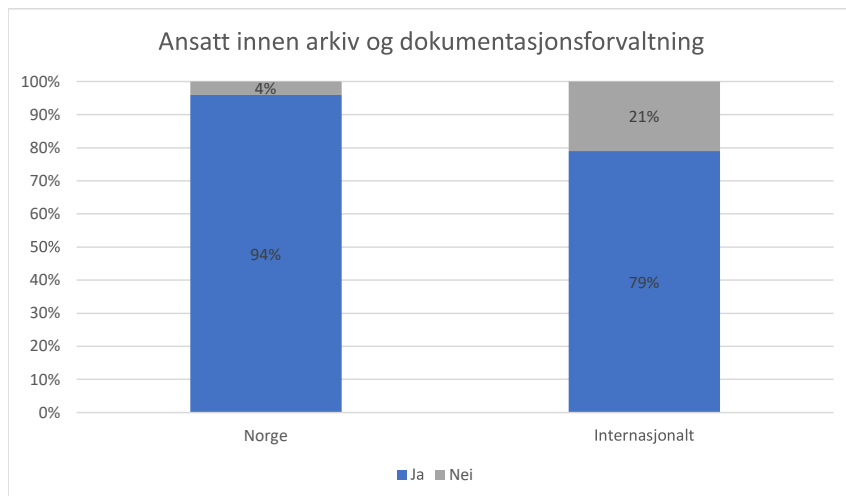
og mange av dem kombinerte studier med arbeid. I Norge er andelen litt lavere, med 35% av respondentene som studerte. Vi ser imidlertid at det er representasjon fra årsstudium, bachelor og mastergrader blant de norske respondentene. De som svarte ”annet” var hovedsakelig personer som studerte årsstudium. Det er også interessant å merke seg at det internasjonalt er en større andel som holdt på med en bachelorgrad, men som vi vil se senere, er det færre i denne gruppen som er ansatt innenfor sektoren.

Ansettelsesforhold

Ansettelsesforhold var et viktig punkt i 2022-undersøkelsen. Hvor mange New Professionals som er ansatt innen sektoren er et viktig aspekt ved dette.

Som tidligere nevnt, var det en større andel internasjonale respondenter som ikke var ansatt innenfor sektoren, nærmere bestemt 21%. Dette kan forklares ved at en høyere andel av de internasjonale studentene var studenter, som ut fra tallene ofte ikke har jobb i sektoren ved siden av studiene. Blant nordmennene var nesten alle ansatt innenfor sektoren, med unntak av 4%. Det som kan konkluderes fra disse funnene er at av de 35% av nordmennene som studerer, kombinerer nesten alle, 31% av de 35%, dette med arbeid. Dette representerer en

betydelig andel og gir interessante data. Det peker også på at selv om mange norske New Professionals ikke har fullført høyere utdanning innen arkiv og dokumentasjonsforvaltning, er det flere som holder på med dette ved siden av jobb.

Karriere og profesjonell utvikling

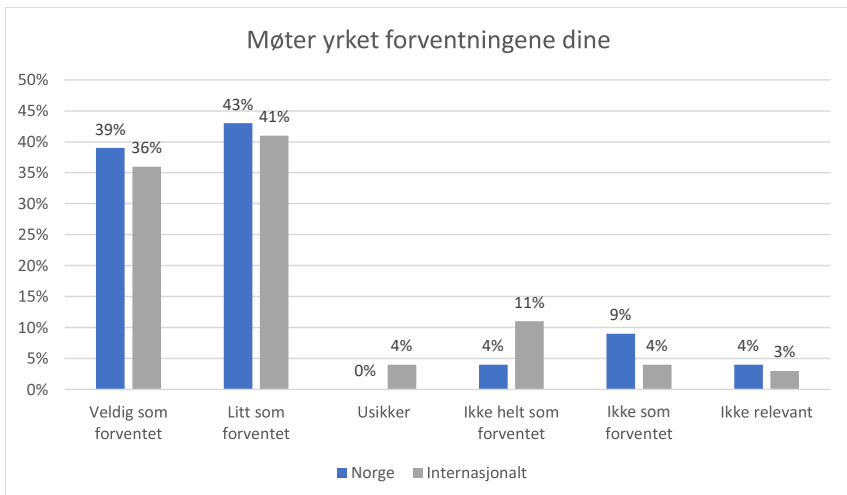
Gitt at respondentene består av studenter og relativt nyansatte, er det av betydning å forstå deres opplevelse av faglig utvikling. Undersøkelsen så blant annet på forventninger til yrket, jobbtilfredshet, om deltakerne mottok tilstrekkelig støtte samt muligheter for utvikling.

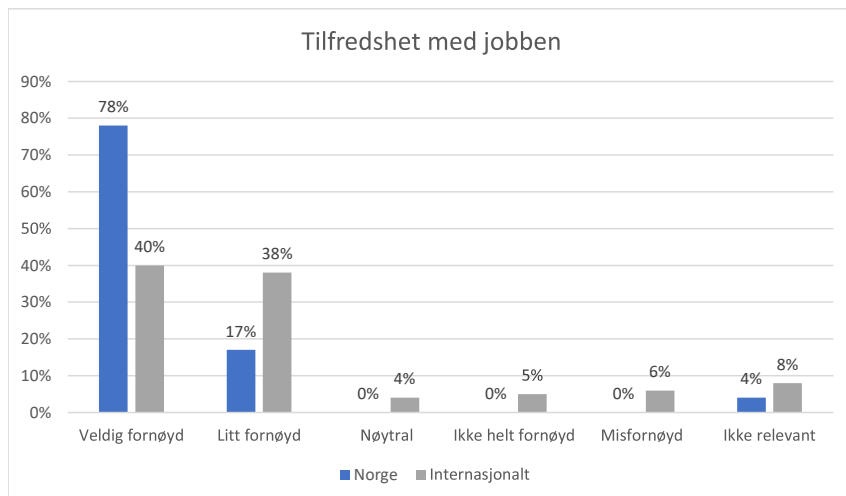
Undersøkelsen tok for seg om respondentenes forventninger til yrket stemte overens med virkeligheten eller ikke. Her var det ikke store forskjeller mellom norske og internasjonale svar. Flertallet svarte at yrket var enten svært eller delvis i tråd med deres forventninger. Norge utmerket seg litt med 9% som ikke mente at yrket møtte forventningene i det hele tatt. Det ville være interessant å utforske nærmere hvem som følte at yrket ikke oppfylte forventningene sine – om det er personer som har studert arkiv- og dokumentasjonsforvaltning før, eller om det gjelder de som kommer fra andre disipliner. Generelt sett har flere internasjonale respondenter utdanning innenfor arkiv- og dokumentasjonsforvaltning,

og dette kan bidra til å forklare hvorfor flere nordmenn føler at yrket ikke oppfyller forventningene i det hele tatt. Til tross for dette svarer 11% av de internasjonale deltakerne, som generelt sett har en høyere grad av høyere utdanning innen feltet, at yrket ikke var helt som forventet for dem heller. Dette tyder på et sammensatt bilde på hvorfor yrket ikke møter New Professionals sine forventninger.

Det er gledelig å merke at til tross for de 13% som føler at yrket ikke innfrir forventningene, er de fleste New Professionals i Norge svært tilfredse med jobben sin. Hele 78% oppga at de var svært tilfredse, mens resten var litt tilfredse. Internasjonalt er New Professionals generelt tilfredse, men ikke i like stor grad som de norske respondentene. Det er noen som ikke er helt fornøyde og noen som er misfornøyde internasjonalt.

Et annet aspekt ved undersøkelsen var om New Professionals mottok tilstrekkelig støtte for sin faglige utvikling, både fra arbeidsgiveren, men også fra interesseorganisasjoner. For norske forhold inkluderer dette organisasjoner som Arkivarforeningen, Norsk Arkivråd og Arkivforbundet.

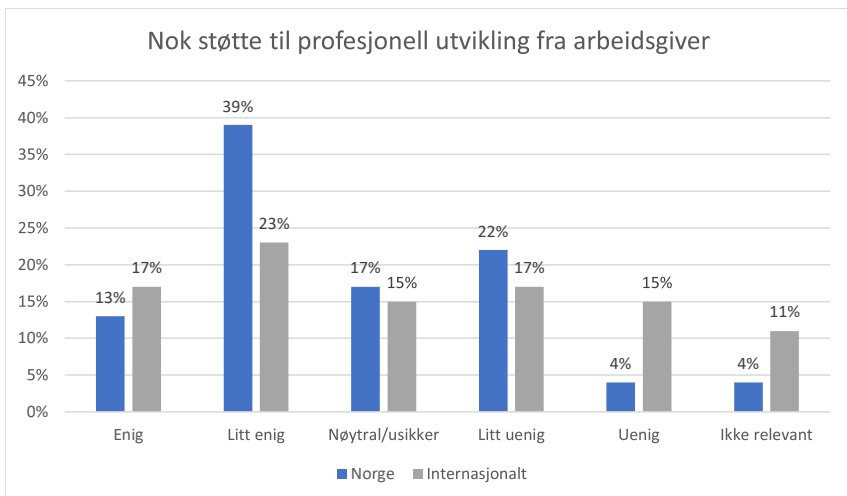

Når det gjelder støtte fra arbeidsgiveren, er et knapt norsk flertall på 52% enige eller litt enige i at de mottar tilstrekkelig støtte. Internasjonalt er denne prosentandelen 40%, så Norge kommer litt bedre ut. Imidlertid er 26% av de norske deltakerne litt uenige eller helt uenige i at de får nok støtte, hovedsakelig litt uenige. Internasjonalt er dette tallet 32%, noe som er noe høyere, spesielt for dem som er helt uenige. Selv om Norge presterer bedre enn internasjonalt, er det fortsatt arbeidsgiverens ansvar å tilby mer støtte til New Professionals. Noen av utfordringene kan skyldes at midlertidige ansettelser er mer typisk for New Professionals, noe som ofte kan begrense mulighetene for utvikling. Basert på denne undersøkelsen, bør arbeidsgivere undersøke muligheter for å tilby flere utviklingsmuligheter for New Professionals.

Når det gjelder tallene for støtte fra interesseorganisasjoner, er disse også noe ulike. For Norge er tallene for interesseorganisasjoner faktisk helt like med tallene for arbeidsgiver når det gjelder enige og litt enige (52%). Internasjonalt har dette tallet gått ned fra 40% til 33%. Spesielt andelen som er enige er en del lavere. Andelen som er usikre og nøytrale er også noe høyere for begge parter. Dette kan tyde på at man kanskje ikke er kjent med hva interesseorganisasjonene tilbyr, og derfor ikke har en klar mening om

dette. For Norge er det 26%, det samme som ved støtte fra arbeidsgiveren, som er litt uenige eller uenige i at de får nok støtte, denne gangen med et mye tydeligere uenige. Internasjonalt er dette 32%, igjen det samme som er misfornøyd med støtten fra arbeidsgiveren. Dette tyder på at også interesseorganisasjonen også kan bidra til mer støtte til New Professionals og mulighets tydeliggjøre tilbudene sine.

Respondentene hadde ulik tilgang til utviklingsmuligheter og utdanning gjennom arbeidsplassen sin. Slike muligheter inkluderer oppfordring til å delta på kurs, ta videreutdanning, tilrettelegging for studiepermisjon og dekning av kostnader. Her har Norge mer positive svar enn internasjonalt. 65% av nordmennene som svarte, sier at de har tilgang til slike muligheter gjennom jobben, mens dette tallet er 50% internasjonalt. Å ha slik tilgang er spesielt viktig tidlig i karrieren, da man ofte blir tildelt oppgaver uten spesiell erfaring eller tydelig karrierevei. Dette kan være en viktig faktor som bidrar til at New Professionals i Norge er mer tilfredse enn sine internasjonale kolleger.

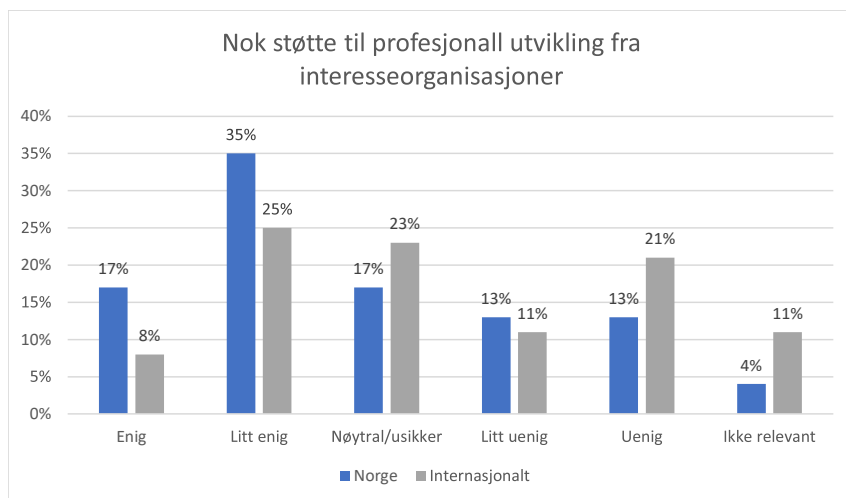

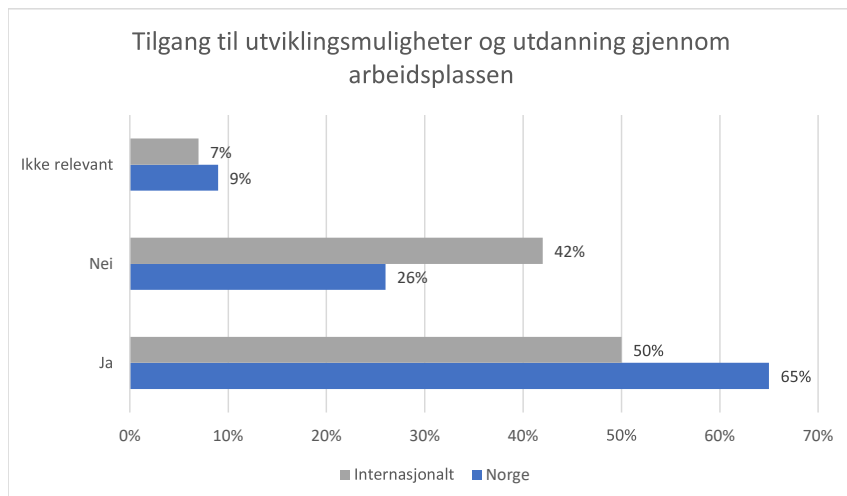
Oppsummering

I denne artikkelen har jeg sammenlignet forholdene for New Professionals innen arkiv- og dokumentasjonsforvaltning i Norge med internasjonale forhold. Gjennom en komparativ undersøkelse av dataene har jeg pekt på flere sentrale funn som gir innsikt i denne profesjonelle gruppen og deres arbeidsforhold.

En av de mest fremtredende funnene er mangfoldet blant New Professionals når det gjelder når deltakerne startet i sektoren. Studien viser at mange i denne gruppen begynner i yrket senere i livet, og aldersspennet varierer betydelig. Spesielt i Norge er det vanlig at New Professionals er konsentrert i aldersgruppen fra 20-40 år. Dette kan indikere at mange nordmenn velger å bytte karriere og forfølge en karriere innen arkiv- og dokumentasjonsforvaltning senere i livet. Internasjonalt ser man større variasjon, men det er flere som starter i 20- og 30-årene.

Et annet viktig funn fra undersøkelsen er utdanningsnivået blant New Professionals. Studien viser at dette er en høyt utdannet gruppe, selv om det i Norge er noe færre som har fullført utdanning innen arkiv og dokumentasjonsforvaltning spesifikt. Mastergradsutdanningen innen dette feltet er spesielt

underrepresentert i Norge. Imidlertid er det vanlig at mange kombinerer studier med arbeid. I Norge er det en høy andel som er i jobb og som også kombinerer dette med studier, noe som tyder på et sterkt ønske blant nordmennene i sektoren om å kombinere utdanning og arbeid.

Når det gjelder arbeidsforhold, viser studien betydelige forskjeller mellom norske og internasjonale New Professionals. I Norge er det en svært høy andel som er ansatt i sektoren, mens det internasjonalt er flere som ikke er ansatt innenfor arkiv- og dokumentasjonsforvaltning. Dette kan forklares med at flere internasjonale deltakere er studenter, og dermed ikke har startet arbeid innenfor sektoren enda.

I forhold til yrkesforventninger og tilfredshet med jobben, er det bemerkelsesverdig at de aller fleste New Professionals, både i Norge og internasjonalt, opplever at yrket møter deres forventninger. Spesielt i Norge er det en høy grad av jobbtilfredshet blant respondentene. Dette kan delvis forklares av den støtten de mottar, både fra arbeidsplassen og interesseorganisasjoner.

Samlet sett gir denne studien verdifull innsikt i New Professionals innen arkiv- og dokumentasjonsforvaltning og deres arbeidsforhold. Disse funnene kan

bidra til å informere fremtidige tiltak og retningslinjer for å støtte og utvikle denne yrkesgruppen både nasjonalt og internasjonalt. Det er tydelig at det er enkelte forskjeller mellom norske og internasjonale New Professionals, og det er viktig å ta hensyn til denne variasjonen når man utformer strategier for karriereutvikling og kompetanseheving innenfor arkiv- og dokumentasjonsforvaltning.

Noter

- 1 ICA, «ICA: 75 years of international influence.»
- 2 ICA, «The International Council on Archives.»
- 3 ICA, «About the New Professionals Programme.»
- 4 ICA, «About the New Professionals Programme.»
- 5 Chacon mfl. «ICA New Professionals Survey 2022», 4-5.
- 6 ICA, «ICA New Professionals Programme Projects.» Datasettet er tilgjengelig for nedlastning på denne nettsiden.
- 7 Chacon mfl. «ICA New Professionals Survey 2022», 4-5.
- 8 Chacon mfl. «ICA New Professionals Survey 2022», 5-7.
- 9 Chacon mfl. «ICA New Professionals Survey 2022», 8.
- 10 ICA, «About the New Professionals Programme.»
- 11 Jenssen og Soknes, «Arkiv og Dokumentasjonsforvaltning», 145.
- 12 Jenssen og Soknes, «Arkiv og Dokumentasjonsforvaltning», 167.
- 13 Jenssen og Soknes, «Arkiv og Dokumentasjonsforvaltning», 177-178.

Referanser

- International Council on Archives, «About the New Professionals Programme.» <https://www.ica.org/en/about-the-new-professionals-programme>
- International Council on Archives, «ICA: 75 years of international influence.» <https://www.ica.org/en/the-international-council-on-archives/ica-75-years-of-international-influence>
- International Council on Archives, «The International Council on Archives.» <https://www.ica.org/en/the-international-council-on-archives>
- International Council on Archives, «ICA New Professionals Programme Projects.» <https://www.ica.org/en/ica-new-professionals-projects>
- Jensen, Lars Christian og Torun Stegtan Soknes. «Arkiv og Dokumentasjonsforvaltning – Mastergrad og forskningsfelt» i *Norsk Arkivforum* 27 (2021).
- Vargas, Gina Chacon, Janny Sjöholm, Susannah Tindall, Lerato Tshabalala, Laura Yturbe Mori, Oscar Zamora Flores, «ICA New Professionals Survey 2022.» *International Council on Archives*. 2023. https://www.ica.org/sites/default/files/2021-2022_final_report.pdf

Oslo Hospitals bygningshistorie: Kilder utfyller hverandre

Kirsti Gulowsen, fagansvarlig privatarkiv, Oslo byarkiv.
Kirsti.gulowsen@kul.oslo.kommune.no

Sammendrag

Oslo Hospital har vært en vesentlig institusjon og et viktig landemerke ved innfarten til Oslo siden middelalderen, først som fransiskanerkloster og etter reformasjonen som hospital, en velferdsinstitusjon for eldre og syke. Bygningshistorien er lang og uklar, og kildene er mangelfulle og til dels utydelige. Først omkring år 1700 begynner kildene å tegne et bilde av bygningshistorien. Samtidig kommer også de første visuelle kildene til Hospitalets tidlige strukturer. For å komme nærmere historien, er det nødvendig å benytte seg av alle typer kilder og sammenstille dem kritisk. En håndverksbesiktigelse fra 1701 og et prospekt fra 1699 er de eldste av disse kildene. Her leser vi en ganske usammenhengende tilstandsbeskrivelse, men parett med et overraskende detaljert prospekt fra 1699 er det mulig å gjenskape hovedtrekkene i bygningen. Et noe senere sølvrelieff bekrefter disse. I 1737 ble det bygget et nytt hospital inntil det gamle på vestsiden. Dette vises i et meget detaljert prospekt fra 1745, som igjen speiles i et inventarium fra 1744. Igjen kan vi se at kildene utfyller hverandre, samtidig som kildene fra århundreskiftet bekreftes. Utover 1800-tallet forsvant forståelsen av bygningshistorikken. På 1930-tallet ble det gjort både arkeologiske undersøkelser og oppmåling av anlegget, som viste at dagens kirke hviler på middelalderens kirke. Det er i 2019 bekreftet at stående vegg mellom de to bygningene er fra middelalderen.

Nøkkelord: Bygningshistorie, kildekritikk, Oslo Hospital, 1700-tallet, Jakob Coning, Milter Lund, Essendrop

Abstract

The building history of Oslo Hospital: the sources complement each other

The Oslo Hospital has been an important institution and an important landmark at the entrance to Oslo since the Middle Ages, first as a Franciscan monastery and after the Reformation as a hospital, a welfare institution for the elderly and sick. The building's history is long and unclear, and the sources are insufficient and partly confusing. It is not until around 1700 that the sources begin to paint a picture of the building's history. At the same time the first visual sources of the Hospital's early appearance also appear. In order to get closer to history, it is necessary to make use of all types of sources and to compare them critically. A condition report from 1701 and a view from 1699 are the oldest of these sources. Here we read a rather disjointed description of the maintenance situation, but paired with a surprisingly detailed view from 1699 it is possible to recreate the main features of the building. A somewhat later silver relief confirms these. In 1737 a new hospital was built next to the old one on the west side. This is shown in a very detailed view from 1745, which is reflected in an inventory from 1744. Again, we can see that the sources complement each other, while also confirming the sources from the turn of the century. Beyond the 19th century the understanding of the building history disappeared. In the 1930s both archaeological investigations and measurements of the buildings were carried out, which showed that today's church rests on the medieval church. In 2019 it was confirmed that the standing wall between the two buildings is from the Middle Ages.

Key words: Building history, source criticism, 18th century, Jakob Coning, Milter Lund, Essendrop

Innledning

Fra middelalderen og helt inn i vår tid har alle som kom landeveien til Oslo sydfra, kommet veien over Ekeberg, ned langs kanten og svingt inn mot byen over Geitabru. På veien var den første imponerende bygningen og gården fransiskanerklosteret, etter reformasjonen Oslo Hospital. Oslo Hospital er i dag et større anlegg i Gamlebyen i Oslo, det er vokst frem over flere århundrer.

Oslo Hospital i 1966. Fra venstre ses den gjenreiste kirken fra 1796, gråstensbygningen fra 1736 og et hjørne av en nyere hospitalsbygning fra 1888. Hospitalets kirkegård ligger til venstre i bildet. Fransiskaneranlegget lå under selve kirken og videre østover foran kirketårnet. Foto: Harriet Flaatten/Oslo Museum. OMu A16380.

Kirken, også kjent som Gamlebyen kirke, ligger innskrevet i klosterkirken til fransiskanermunkene fra 1290-tallet. Den har vært rammet av brann og forfall og ble sist gang til dels gjenreist etter en storbrann i 1794. Gråstensbygningen i forlengelse av kirken er fra 1736, og de øvrige nåværende bygningene er kommet til i løpet av 1800- og 1900-tallet. Bygningene er gruppert rundt et lukket tun, som etter all sannsynlighet tilsvarer klosterhagen i middelalderen. I tillegg har Hospitalet hatt alle de driftsbygninger som et større gårdsbruk har krevet, og kirkegården har ligget på nordsiden av kirken ned mot Alnaelva siden middelalderen. Fra reformasjonen og i lang tid fremover var Oslo Hospital den eneste omsorgsinstitusjonen i Oslo og Christiania.

Hva kan vi vite om bygningshistorien til denne sentrale institusjonen, hvordan har hospitalet fremstått ned gjennom tiden? For historien frem til omkring år 1700 har vi stort sett bare de arkeologiske undersøkelsene fra 1930-tallet og noen spredte regnskap fra 1600-tallet å forholde oss til. Skriftlige kilder er også magre frem til da. Men fra rundt 1700 forandrer dette seg drastisk. Nå finnes et rikt skriftlig kildemateriale for Hospitalets historie. Dette gir likevel et begrenset bilde av hvorledes Hospitalet har fremstått og over de store bygningsmessige endringene som skjedde i løpet av dette århundret.

For å nærme seg et bilde av hospitalsbygningenes utvikling må vi ty til alle kilder. Det finnes prospekter, skildrerier, artefakter og kart. I hvilken grad kan de forskjellige kildene tillegges troverdighet? Og i hvilken grad kan skriftlige og visuelle kilder bekrefte og utfylle hverandre?

Kildeverdien til et prospekt må vurderes ut fra flere kriterier: kvaliteten på utførelsen, intensjonen eller oppdraget og kunstnerens profesjonalitet for å nevne de viktigste. Det samme gjelder kart. Et veikart har et annet formål enn et oppmålingskart. Skriftlighet er heller ingen garanti for presisjon. Skriftlige kilder kan i like stor grad være uklare eller preget av hensikten med nedtegnelsen og må vurderes like kritisk. Men sammenstilt kan kildematerialet tegne et visst bilde av utviklingen.

Oslo Hospital

I gammel tid lå Oslo Hospital utenfor Gamlebyen i Oslo, som en stor gård med omliggende enger og marker, med hovedveien inn til byen tett forbi og kirkegård på nordsiden. Denne topografiske situasjonen har vært ganske uendret frem til nytid.

Ved reformasjonen i 1537 ble alle klostre lagt ned og kirkegodsene ble inndratt til kronen. Oslo Hospital ble opprettet i 1538 som en mild stiftelse, etter en kongelig forordning av Christian III. Hospitalet skulle videreføre klostrenes tradisjonelle fattigomsorg.¹ Hospitalet ble lagt inn i fransiskanernes gamle kloster og kirke fra 1290-tallet. Det eldste bevarte regnskapet fra 1556 gir belegg for at Hospitalet har huset 16 fattiglemmer, syke eller svake fattige som ikke hadde midler eller familie til å ta seg av dem.² Omkring ti personer var ansatt og bodde på gården. I tillegg kom håndverkere og arbeidsfolk som ble tilkalt etter behov. Med omkring 25 faste beboere har Hospitalet vært et stort gårdsbruk. Driften ble opprettholdt av over 250 gårder, jordegods spredt over hele Østlandet, som svarte landskyld i form av naturalia. Dette var klostergods som kongen hadde inndratt under reformasjonen.

I 1567 brant Oslo i forbindelse med svenskenes tilbaketrekning under syvårskrigen, og Hospitalet ble fraflyttet. Vi vet lite om hvor ødelagt det ble eller hvor mange av bygningene og det opprinnelige klosteranlegget som nå ble ødelagt. Det var iallfall ikke beboelig. I 1580 ga kong Fredrik II et påbud om gjenreising av hospitalet.³ Hvor ødelagt var det? Vi må jo i det minste regne med at taket hadde brent, siden hospitalet ble fraflyttet. At det tok tid før det kom til reparasjoner, kan tyde på at ødeleggelsene har vært større. Men vi vet egentlig svært lite. Livet i Hospitalet foregikk iallfall nå i denne bygningen, i klosterkirkens reparerte eller gjenreiste bygning.

Driften skulle foregå noenlunde uendret gjennom 1600-tallet og helt frem til 1730-tallet, da biskop Peter Hersleb (1730-1737) tok initiativ til store endringer i hospitalets drift og bygninger. Først samlet han inn penger og fikk ominnredet

til ny kirke i 1734. Kirken ble nå menighetskirke for Oslo, altså Gamlebyen, og ble elegant innredet etter tidens smak. Denne kirken ble lagt i vestenden av hospitalsbygningen, og de omtrentlige beskrivelsene i samtiden har ført til mange vanskelige og forvanskede tolkninger. I 1736 sørget biskopen videre for at jordegodset ble auksjonert ut og at Hospitalet gikk over til kapitaldrift. Med de økte inntektene ble det rom for flere hospitalslemmer, og *Det nye hospital*, gråstensbygningen, ble bygget med sengesteder i første etasje og leilighet for presten over. Forstanderen bodde stadig i overetasjen i det gamle hospitalet, øst i hospitalsbygningen over lemmene. Hospitalet ble en rik stiftelse og vokste eksplosivt utover dette århundret.

I 1794 var det storbrann på hospitalet. Store deler av den gamle hospitalsbygningen ble bygget opp igjen omtrent fra bunnen av, nå utelukkende som kirke. Den fikk den formen den i hovedsak har i dag, en avsluttet, rektangulær bygning med tårn i østenden, sprøytehus og likhus i fløyer ved tårnet og pilarer langsmed bygningskroppen. Hovedinngangen ble fra nordsiden, da vestveggen førte inn til det nye hospitalet, gråstensbygningen. Vi har arkiver som vitner om hele denne historien. Men hva kan kildene fortelle om bygningssmassen og dens historie?

Frem til 1700-tallet finnes kun bevart noen testamentariske brev, fundasene av 1538, 1620 og 1654, informasjon om jordegods, fire regnskap fra 1600-tallet og et regnskap fra 1556. Dette eldste bevarte regnskapet gir inntrykk av 16 hospitalslemmer, men det kan ha vært flere.⁴ I regnskapet fra 1556 er det i tillegg vedlagt et inventarium. Her nevnes tolv uthus og stuer, eller funksjoner, men det går ikke frem hvor mange av disse som var i en og samme bygning eller hvilke som hadde fått plass i selve den middelalderse klosterkirken.

Håndverksbesiktigelsen av 1701

Første gjennomgående beskrivelse av Hospitalet er en håndverksbesiktigelse fra 1701, avstedkommet av hospitalsforstander Lauritz Stub, som åpenbart mente at det behøvdtes bevilgninger.⁵ Beskrivelsen fremstår for en moderne lesere som

forholdsvis usammenhengende og forutsetter egentlig forhåndskjennskap til rommenes inndeling. Den springende beskrivelsen er sannsynligvis nedskrevet på grunnlag av raske notater på stedet, eller ut fra hukommelsen, og kan inneholde unøyaktigheter også på grunn av det.

Delegasjonen har bestått av byfogd, skriver, murmester, tømmermester, glassmester, smedmester og snekkermester. Forstander Stub ledet besiktigelsen. I hele dokumentet skinner det gjennom at han har kommentert og gitt informasjon underveis.

Hospitalsforstanderens stue i etasjen over hospitalssalen beskrives først, svært detaljert, så går komiteen fra rom til rom i forstanderens leilighet og beskriver tilstanden til vinduer, dører, låser og øvner – og ikke minst nevnes det forstanderen har bekostet av egen lomme. Det var åpenbart mye som trengte reparasjon.

Deretter beskrives et stort, uinnredet loft over hospitalet og at det ligger 18 stokker bygningstømmer ved den vestre hospitalsporten. Disse skal brukes til å reparere taket der kirketårnets takrytter er planlagt og der det mangler to alen bord på begge sider. Så fortsetter besiktigelsen mer detaljert om trapper og svarer. Etter dette følger en forholdsvis knapp innførsel:

Kiercken udi Hospitalet, Indgangen findes med en dobbelt Dør, med Klinche og Kaste-Krog wed, med Heele Winduer, En stor Kachelofn og Skorsteen udj, Med 29. Sengesteder udj, hvor baade Kirchens og Hospitalets Gulf, som med Steene er belagt, findes heel brøsfeldig og wil Repareris.

Etter en kort beskrivelse av kjelleren beskrives så taket på hospitalsbygningen, som er tekket med ny tegl på nordsiden og gammel tegl på sydsiden. Bare gavlen skal, som nevnt, repareres. Det er det hele før besiktigelsen går videre til uthusene: Bryggerhus, «stolpebo», drengestue, nok et lite kammers, lade med låve øst i gården, lade nord i gården, fehus, «lidet huus til smaacreatur»,

badstue, vedskjul, trebygning av «sinchelaftverk» utenfor kirken, klokkestol på kirkegården og halve Geitabru. Det bemerkes særskilt at det nylig oppsatte plankeverket rundt kirkegården bare går rundt sør- og vestsiden og at resten er skigard. Beskrivelsen poengterer at laden med låve er øst i gården.

Hva kan vi trekke ut av besiktigelsen? De tilstedeværende er representanter for det økonomiske og driftsmessige ansvaret for hospitalet og håndverkere som representerer hvert sitt fag. Vinduernes og dørenes tilstand er veldig viktig og beskrives ofte. Det samme gjelder sikkerheten rundt ovner og piper. Det er ikke lagt vekt på å skape noen sammenhengende forståelse av rommenes størrelse eller innbyrdes forhold. Besiktigelsen er gjort utelukkende som en tilstandsvurdering, med tanke på kostnadsoverslag for nødvendige reparasjoner.

Kirken og lemmenes oppholdsområder vies egentlig oppsiktsvekkende liten oppmerksomhet i dokumentet. Det er størst fokus på forstanderens store leilighet og på uthusene som han sikkert har hatt løpende bry med vedlikehold av. Vi kan se levende for oss at forstanderen har hatt en vesentlig rolle i å føre delegasjonen rundt i anlegget og peke på de feil og mangler som interesserer ham mest. Dette siste er selvfølgelig bare spekulasjoner. Som grunnlag for å rekonstruere anlegget, kan kildeverdien synes forholdsvis svak.

Jakob Conings maleri fra 1699

Det hjelper godt å koble håndverksbesiktigelsen med et nesten samtidig maleri av Jakob Coning fra 1699.⁶

Bildet er ganske lite, bare 63x67 centimeter. Det er et idyllisk bilde, mettet med farge i tidens stil. Hospitalet ligger fredelig i et forholdsvis frodig landskap med høysåter og kvernhus i forgrunnen og befolket med noen mennesker og noen få beitende dyr. Vi ser her at det er et system av svalganger og et tillagt trappehus som kan rime med håndverksbesiktigelsen. Vi ser ikke apsis på kirken eller søndre gård på den andre siden av hospitalsbygningen. Men vi ser at brukshusene

*Jakob Coning, Christiania Hospital, 1699. Oslo Museum, OB.01004.
Foto: Rune Aakvik/Oslo Museum.*

har ligget på nordøstsiden av kirken og at veien har gått langsmed elven rundt kirkegården. Hva kan vi trekke ut av bildet, og hvor stor lit kan vi sette til det?

Jakob Coning kom fra en kjent hollandsk kunstnerfamilie og var hoffmaler i København. Hans spesialitet var portretter og prospekter. Særlig det siste var han kjent for. I 1699 var han i Norge for å lage prospekter for kong Christian V, som hadde foretatt en reise i Norge fra Christiania til Trondhjem og langs kysten sydover i 1685. Som en bestilling fra kongen, kan de vel regnes som en slags minneprospekter fra Norge. Kongen døde samme år og mye er tapt, men de bevarte bildene viser høy grad av presisjon.⁷

Gjelder dette også for hospitalet, eller har Coning her bare skapt en landlig idyll? To sammenfallende detaljer viser nøyaktigheten i det lille prospektet. De to manglende alen bord på gavlen som er beskrevet i håndverksbesiktigelsen to år senere, er godt synlige hos Coning. Det samme gjelder innhegningen om kirkegården, der det er plankeverk i syd og vest og skigard for resten. At kirkegården ikke er fremstilt med gravminner er ikke underlig. Gravminner ble først vanlig mye senere, særlig for allmuen. Vi ser at de større driftsbygningene allerede er lagt på høyden nord for kirkegården. Dette harmonerer med håndverksbesiktigelsen to år senere, omtalt ovenfor.

Almissetavle fra 1721

For å følge kronologien er neste visuelle kilde en almissetavle som har vært i bruk i Vår Frelses kirke, altså Oslo domkirke.⁸ Den er datert 1721, men er dessverre helt uten stempeler. Ved nærmere ettersyn synes sølvplaten å være beskåret og har da vært satt inn i en ny innramning ved en senere anledning. Forelegget for motivet har vært presist, og fremstillingen er åpenbart et sølvsmedarbeid av relativt høy kvalitet. Alle detaljer stemmer overens med Conings maleri. Vi kan se at porten har samme utførelse, vi kan telle vinduer i svalgangen og i tilbygget og se at disse stemmer overens. Det har åpenbart vært et poeng at menigheten i Vår Frelses kirke ikke skulle være i tvil om hvem innsamlingen var for.

Hva sier den, og hva vet vi? Om utøvende sølvsmed vet vi dessverre ingenting, siden stemplene må være skåret bort. Billedflaten er liten, selve relieffet måler bare 11x7 cm. Perspektivet er det samme som i Conings prospektmaleri, så vi ser ikke apsis eller sydsiden her heller. Men vi kan sammenligne med prospektet.

Gavlen er nå reparert, og klokketårnet er kommet på plass. Til skriftlig sammenligning er det nærmeste vi kommer en besiktigelse 6. september 1727, protokollført i Aker tingbok, der arbeider utført mellom 1705 og 1723 er ramset opp.⁹ Der står det at tårnet må «*beg og tjære-bredes*» hvert sjette eller syvende år, men ingenting om selve byggingen. Dette bør derfor ha skjedd mellom 1701

*Oslo Hospitals almissetavle i Vår Frelses kirke. Norsk Folkemuseum, NF.1935-0648.
Foto: Kirsti Gulowsen.*

og 1705, hvilket synes fornuftig med tanke på at vestgavlen lå naken for vær og vind. Det lille sølvrelieffet viser i tillegg at det er bygget to karnappvinduer, og det kan se ut til å være kommet til en skorstenspipe. I samme besiktigelse er beskrevet nye gulv på hospitalsloftet der to kamre har fått vinduer. Dette kan godt svare til de to karnappvinduene på loftet, selv om beskrivelsen er springende.

Den eldste beskrivelsen av tårnet som kan gi noe klarere inntrykk, er koblet til et kraftig lynnedslag sommeren 1732. Tårnet, spiret og urverket ble sterkt beskadiget og åpenbart helt ødelagt innvendig. Den nøkterne besiktigelsen den 8. august 1732 suppleres og berikes av det utførlige årsregnskapet for Hospitalet, der alle arbeider og medgatte materialer er sirlig nedtegnet:¹⁰

Udj dette Aar er Kirckens Taarn, ved et stærck tordenslag gandscke bleven sønderlagen fra det overste og ned til Taarne-foeden, saaledes, at een af Taarne-Spireene aldeles blev spolered, de øfrige løsned, ald boord-klædningen om taarnefoeden løsned, samt Indbegningen om Taarne-Værked aldeles Ruinered med Trappen og Opgang til Taarned, Dend eene Stock, tillige med trinnene, fra øverst og til nederst sønderlagen, eendel Tægelsteener paa Taged afslagen, deels søndergaaen, hvilkedigien effter høye Øfrigheds Resolution, besigtiget og Taxation fuldkommel: er bleven Reparered og i stand ført: hvis bekostninger som følger...

Beskrivelsen av reparasjonene og materialbruken er nøyaktig. Benevnelsene er litt annerledes enn vi ville brukt i dag. Tårnet er åpenbart bygget opp som en bordkledd takrytter (kalt *tårnhuset* i regnskapet) med urverk. Over dette har det vært et blykledd spir (kalt *tårn* i regnskapet). Sammen med relieffet kan dette gi et visst bilde av tårnet slik det opprinnelig har stått. Takrytteren har båret et urverk, som vi også ser på relieffet. Selve urverket ble ødelagt under lynnedslaget. Det går tydelig frem av regnskapet at spiret har vært avkrummet mot foten.¹¹ Vi ser urverket, men noen bekreftelse på spirets avkrumning er ikke godt å se ut fra det lille relieffet.

Biskop Peter Hersleb (1730-1737) fikk på denne tiden avstedkommet salg av hospitalets betydelige jordegods, hvilket ga Hospitalet en stor kapital som ble satt til forrentning. Dette ga Hospitalet et helt annet økonomisk grunnlag og førte til modernisering av både driften og bygningsmassen. Det siste ble nå nødvendig for å romme mange flere hospitalslemmer som den nyvunne rikdommen ga grunnlag for. Kirken skulle nå ikke lenger bare betjene hospitalets lemmer og folk, men også fungere som menighetskirke for «Gammel-Byen eller Opslo» opp til Galgeberg og Ekeberg.¹² Det gamle stenalteret i apsis ble tatt ned og lemmene flyttet over i denne delen av hospitalsbygningen, samtidig som kirken ble lagt i vestenden av bygningen hvor tårnet allerede sto.¹³ Kirken var rikt utrustet med lukkede stoler for biskop og amtmann i pulpituret, embetsfolk og andre storfolk nedenfor og kirkebenker fordelt etter stand bakover med

egne stoler og benker for gårdsfolk.¹⁴ Forstanderen bodde stadig over lemmene i overetasjen.

Mellom 1736 og 1739 ble en ny hospitalsbygning satt opp i flukt med vestenden av den opprinnelige. Det er den som i dag gjerne kalles for gråstensbygningen, siden pussene er rensset av og de opprinnelige, store stenblokkene ligger åpent i dagen. Det kan tenkes at stenblokkene stammer fra den nærliggende Hallvardskatedralen som på denne tiden ble gjenbrukt, blant annet til festningsverkene på Akershus. Gråstensbygningen ble anlagt med en stor hospitalssal i første etasje og leilighet for presten i andre etasje.

Med dette ble hospitalets hovedbygning en langstrakt, massiv bygning som strakte seg fra det nye hospitalets vestvegg til det gamle hospitalets avrundede koravslutning i øst, med småhus ned til syd og driftsbygninger på tørr grunn til nordøst, øst for kirkegården.

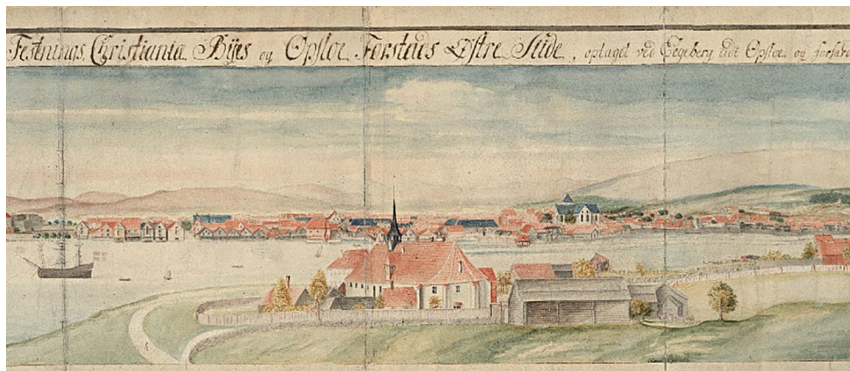
Inventarium 1744

I 1744 ble det tatt opp fullstendig inventarium for Oslo Hospital.¹⁵ Der listes først bygningene opp, så interiørene - til en viss grad. Det er egentlig lite informasjon utover dette. Først nevnes hovedbygningen, så de tilsluttede bygningene på sydsiden. Det vil si bryggerhuset, vedskjul og matbod. Deretter ramses driftsbygninger på nordøst-siden opp, dobbelt korn- og høylåve, hestestall med trev og en tjone, akkurat som i 1701.

Hovedhuset beskrives slik:

I fuldkommen Grunnmuured bygning med 2de Hospitaler udi, Derover fornødne værelser til præsten og forstanderen og kirken midt imellem.

Denne knappe beskrivelsen får først hode og hale når man forstår at det nye hospitalet er kommet til og at kirken lå lengst vest i den gamle bygningen. Men hvordan så det hele ut nå?

Milner Lund, Prospect af Aggershuus Festnings, Christiania Byes og Opsloe Forstads Østre Siide 1745. Nasjonalbiblioteket. (detalj).

Milner Lunds prospekt fra 1745

Fra året etter denne knappe inventarieopplistingen finnes et meget detaljrikt prospekt over hele Oslo med Akershus festning, Christiania og Bjørvika i bakgrunnen: «*Prospect af Aggershuus Festnings, Christiania Byes og Opsloe Forstads Østre Siide, optaget ved Egeberg udi Opsloe og forfærdiget udi Aaret 1745 af Milner Lund, reduceret Auditeur*».¹⁶ Prospektet måler 32,5 x 217 cm og er av en utrolig presisjon. Dette har Lund brukt mye tid på, det ser ut til å være et *con amore*-arbeid. Han har stått i Ekebergskrenten, og presisjonen og detaljrikkdommen kan gi inntrykk av at han har brukt et «*camera obscura*». Et *camera obscura* er en lystett boks med et lite øye som slipper lyset inn. Dette vinduet avspiles på bakveggen av boksen, riktignok opp ned, som en fotografisk gjengivelse. Dermed kunne presise opptegninger fra ett bestemt ståsted gjøres. For en så vidstrakt utsikt måtte Lund ha hatt flere forskjellige ståsteder, i det minste ha dreiet på et slikt *camera obscura*. Det er ikke foretatt nærmere undersøkelser av denne hypotesen. Både Ladegården, Vår Frelsers kirke, Paléet og Akershus festning er svært overbevisende fremstilt. Det er ingen grunn til å tro at presisjonen ikke gjaldt også for Hospitalet. Dette er det eldste kjente prospektet fra denne siden av bygningen, fra sør-øst.

Milter Lund (1711-1763 eller 1765) oppga å være «reduceret auditeur». En auditor var en juridisk embetsmann som ledet forhandlinger ved militære rettsaker og undersøkelser. At han var *reduceret* betyr at han var pensjonert eller forhenværende. Det siste vil være riktig for Lunds del, han var bare 34 år da han laget dette prospektet. Han hadde åpenbart svak helse, og dette prospektet kan være gjort i en rekonvalesenttid. Lund hadde ikke fullført sine teologiske studier og kom ad omveier inn i stilling som auditor. Han gikk av i 1744 og dukket opp i en ledende stilling ved Alunverket nederst i Oslo i 1748. Han ble auditor og regimentskvartermester igjen i 1751.¹⁷

Den knappe beskrivelsen i inventariet fra året før får nå sin illustrasjon. Vi ser de «*tvende hospitaler*», med det nye hospitalet lengst fra betrakteren. Kirkespiret er nå naturlig nok plassert et stykke innpå bygningen, over den gamle vestveggen til kirken. Videre kan vi også følge oppramsingen av bruksbygningene rundt hovedhuset. Inventariet fra 1744 ramser opp et bryggerhus, to vedskjul av tømmer, et bordkledd vedhus for fyringsved og to matboder. Dette kan stemme godt overens med bygningene på søndre gård, med bryggerhus med pipe lengst vekk fra hospitalsbygningen og mindre hus nærmere hospitalet med horisontale og vertikale markeringer.

Inventariet går så over til å liste opp brukshusene på nordøstsiden av hospitalet, nord for kirkegården. En tømret «*Dobbelt hœ og kornlade med Loe midt udi*» tegnes praktfullt i Lunds prospekt med hele langsiden mot betrakteren, men videre rundt dette tunet er det vanskelig å skjelne noe mer spesifikt. Vi ser at skigarden som skiller kirkegården fra engene rundt, går inntil bygningene.

Tilbake til regnskapene etter lynnedslaget i 1732 faller også en annen brikke på plass. Der beskrives nemlig at et spir er ødelagt og de øvrige løsnet. Det må da menes de fire fløyene i spiret. Vi får nå også bekreftet regnskapenes beskrivelser av reparasjoner på plankegjerdet rundt tunet og skigard rundt utmark.¹⁸

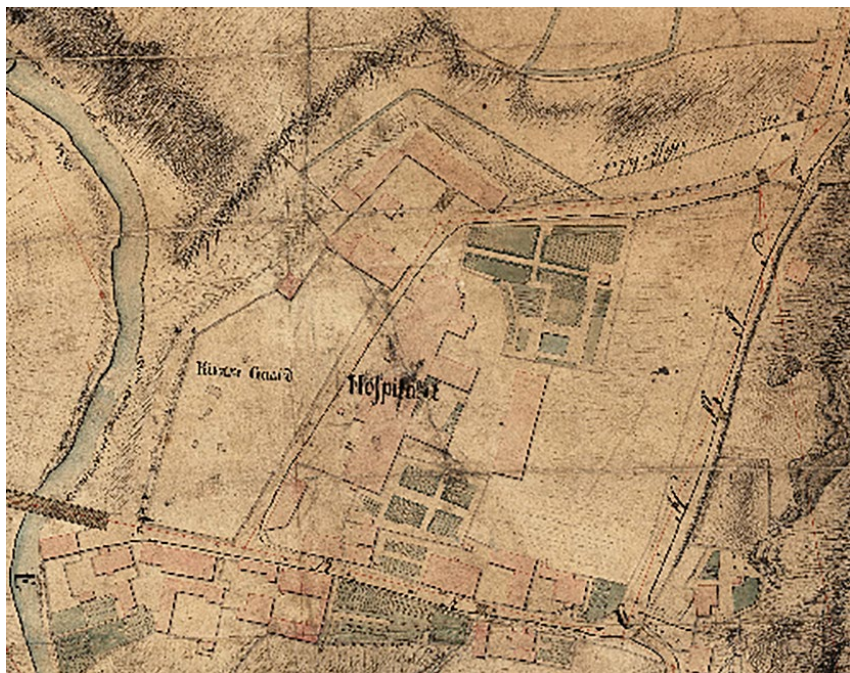
Alt i alt kan det konkluderes med at Milter Lunds prospekt er meget detaljert og at han har søkt å være så tro mot det han så foran seg som mulig, så realistisk

at tankene går til et *camera obscura*. Prospektet harmonerer med inventariet ett år før, og begge ser ut til å være kompatible med håndverksbesiktigelsen av 1701 og Conings maleri fra 1699.

Amtskart fra 1779

Amtskartet over Alunverket og en del av Oslo fra 1779 er et militært utført oppmålingskart der presisjon har vært vesentlig. Det er utført av elevene ved Krigsskolen, under ledelse av løytnant V. Berg.¹⁹

Dette er det eldste kartet som gir et presist inntrykk av Oslo Hospital. Det er samtidig det siste visuelle sporet av apsis og avtrykket av fransiskanerkirken

Kristiania amt nr 28 nord: Situations Plan nr. 2 over Allun Værket og en Deel af Opsloe. Kartverket (Norges Geografiske oppmåling) 1779. (Detalj).

inntil 1935, da arkeolog Gerhard Fischer ledet undersøkelser og arkitekt Essen-drop målte opp Gamlebyen kirke, som Hospitalskirken nå ble kalt. Hva kan vi så lese ut av kartet?²⁰ Vi ser avtrykket av hele den lange, sammenhengende bygningsmassen som utgjør hospitalet. Driftsbygningene til nordøst er på plass. Det er kommet til en større bygning tett på østenden av hospitalet. Dette må være den nye forstanderboligen som ble bygget i 1760.²¹ Vi ser støttepilarene rundt korbuen og svalgangene langs nordsiden.

Antallet pilarer rundt apsis stemmer med utgravningene i 1935, som vi skal kommet tilbake til. Antallet bygninger og disposisjonen av brukshusene nord for kirkegården følger samme mønster som tidligere og kan stemme godt overens med inventarlisten fra 1744 og Milter Lunds prospekt fra 1745, da bortsett fra ovennevnte forstanderbolig. Det er ryddet opp i søndre gård, og det er nå bygget et dollhus som sto ferdig året før, i 1778. Dollhus ble etablert rundt i Norge mot slutten av 1700-tallet for forvaring av psykisk syke mennesker. Denne bygningen sto til midten av 1930-tallet og er godt belagt.

Den dramatiske brannen i 1794

Torsdag 23. januar 1794, klokken halv fire om ettermiddagen, begynte storbrann i Oslo Hospital. De samtidige beskrivelsene er dramatiske. Brannen ødela hospitalet og forstanderens bolig som lå like inntil. En gnist fra skorstenen til det nye hospitalet antente kirketårnet rett ved, altså lengst vest i det gamle hospitalet. Det skal ha vært en voldsom vind fra vest, og taket til det gamle hospitalet tok umiddelbart fyr. Det nye hospitalet fikk noen brannskader på taket, mens det gamle hospitalet og forstanderens bolig hadde fart ille. Slottprest Pavels beså de «endnu rygende Ruiner» sammen med hospitalsprest Keyser tre dager senere, søndag, da de var til middag sammen hos biskopen.²² Vitnebeskrivelsene i Christiania Brannrett onsdag 29. januar gir levende skildringer av dramatikken og beskriver bygningene som «avbrændte». De innkalte var tjenestefolk hos forstanderen og presten, og noen lemmer. Tjenestepiken hos presten sa at bygningene var «opbrændte på nogle Muur-Rudera nær».²³

Det er vanskelig å vite hva som ble sagt eller skrevet i affekt så få dager etter, det er iallfall vanskelig å tro at en tjenestepike her har vært sitert ordrett.

Byggmester Kochs Pro Memoria 5. mars 1794

Byggmester Koch ble kalt inn for nødarbeider og å gjøre overslag over reparasjoner og gjenreisning. Han ominnredet umiddelbart det nye hospitalet så det kunne romme flere lemmer i første etasje. Presten flyttet ut fra andre etasje, og denne ble fylt med lemmer. Noen kunne også rommes i ominnredede uthus.

Koch daterte så den 5. mars et overslag, eller nærere forslag, over reparasjonsarbeidene som ville behøves.²⁴ Han gjorde en grundig beskrivelse av brannens herjinger. Den gamle hospitalsbygningen med kirke og hospital var blitt ubrukelig, det nye hospitalet ble spart, men trengte takreparasjoner.

Her argumenterte han for at det lønte seg å gjenreise på samme sted, om så bare for å gjenbruke fundamentene.²⁵ Imidlertid var veggene i god stand, bare at nordveggen hellet innover, og at det ville være en estetisk vurdering:

Auch die Mauern hin selbst sind in so weit wieder zu gebrauchen gut; nur wäre bey der Mauer der Norderseite besonders zu observieren, daß diese, obgleich stark, dennoch um ein merklicher einwärts erhängt, und daher, wenn Sie auch ihrer festigkeit halber stehen bleiben konnte, dem Auge, ein Ärgerniß geben wird; als worauf den auch Rücksicht genommen werden mögte, nemlich: wenn über Alles zu kommen wäre, warum denn nicht auch über diese Stiefe Mauer.

Videre argumenterte Koch for at kirketårnet ikke burde gjenreises i sin tidligere posisjon, nettopp på grunn av nærheten til skorstener, og at det burde reises lengst øst i bygningen og ta med seg sprøytehus og likhus til den enden. Tårnet ble da også gjenreist helt øst i anlegget slik det står i dag, flankert av sprøytehus og likhus. Dessverre avsluttet Koch sitt Pro memoria uten å gi noen vurdering

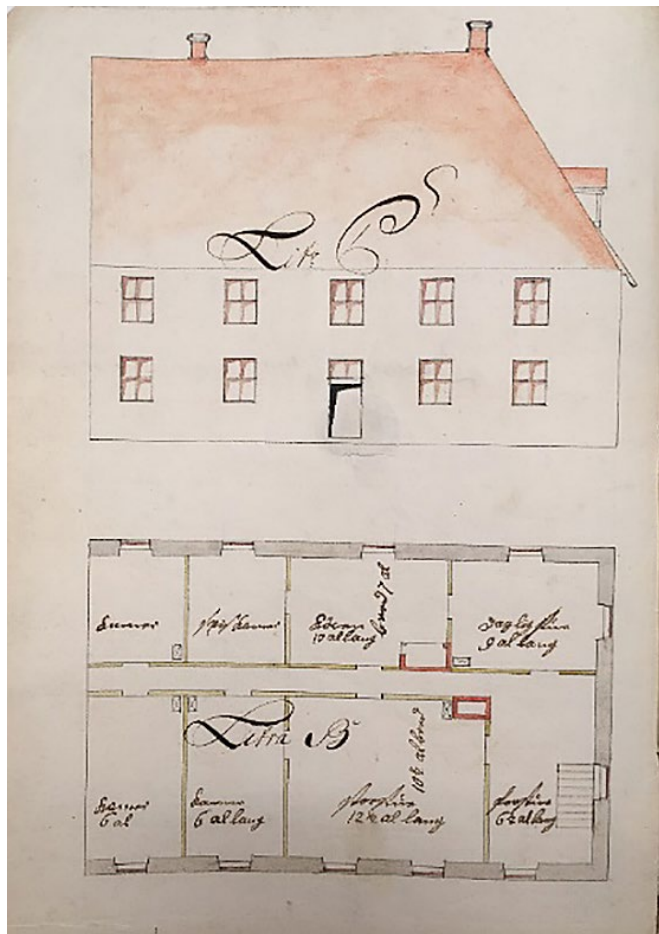
for gjenreisning av den tapte hospitalssal, han mente han hadde «zu wening local-Kenntniß» og lot spørsmålet ligge for videre refleksjon. Koch vant ikke anbudet for gjenreisning av hospitalsbygningen, det gikk til stadskonduktør og major Patroclus Hirsch.²⁶

I byggeregnskapet fra 1795 er murmester Hessler betalt for «hvelvingernes nedbrydning over alle Winduer» og «oprætning af de gl. muure». Samtidig er tømmermester Hartmann betalt for «Kirckemurenes ombrydning med Skruer».²⁷ Det ser åpenbart ut til at en del mur kunne reddes, og at en del måtte brytes ned. Det må ha vært brannskader på vestveggen av den gamle hospitalsbygningen, med påfølgende utbedringer, uten at dette spesifiseres.

Ole J. Damms undersøkelser: Nytt kildemateriale kommer for dagen

Kirken slik den står i dag sto ferdig i 1796, med andre ord er den forkortet med omkring 20 meter. Med tiden gikk den opprinnelige koravslutningen i glemmeboken, og det nye hospitalet var ikke nytt lenger. Hospitalet med kirken lå fredelig og landlig til ved innfarten til Gamlebyen og Christiania, med kirketårn med vakkert tårnur. Anlegget må ha fremstått som en idyll. Det var et yndet motiv for prospekter, skisser og akvareller av vekslende kvalitet. Det snek seg etter hvert inn en forestilling om at det nye hospitalet fra 1737 var bygget ved gjenreisningen av hospitalet i 1580, sannsynligvis på grunnmurene etter den gamle klosterkirken.²⁸ Disse misforståelsene ble publisert og gjentatt utover 1800-tallet og er gjort rede for av Ole J. Damm, Hospitalets forstander fra 1921 til 1946.²⁹ Han har vært historisk interessert og gjorde grundige arkivstudier.

Damm var den første til å bestride den forvrengte forestillingen av bygningshistorien og se på muligheten for at klosterkirken hadde ligget lengre mot øst. På 1930-tallet skulle Hospitalet anlegge park øst for kirken, og Hospitalet bekostet arkeologisk utgraving ved arkitekt og arkeolog Gerhard Fischer som

Båtzmanns kontrakt for bygging av Det nye hospitalet, 1736.

Foto: Kirsti Gulowsen

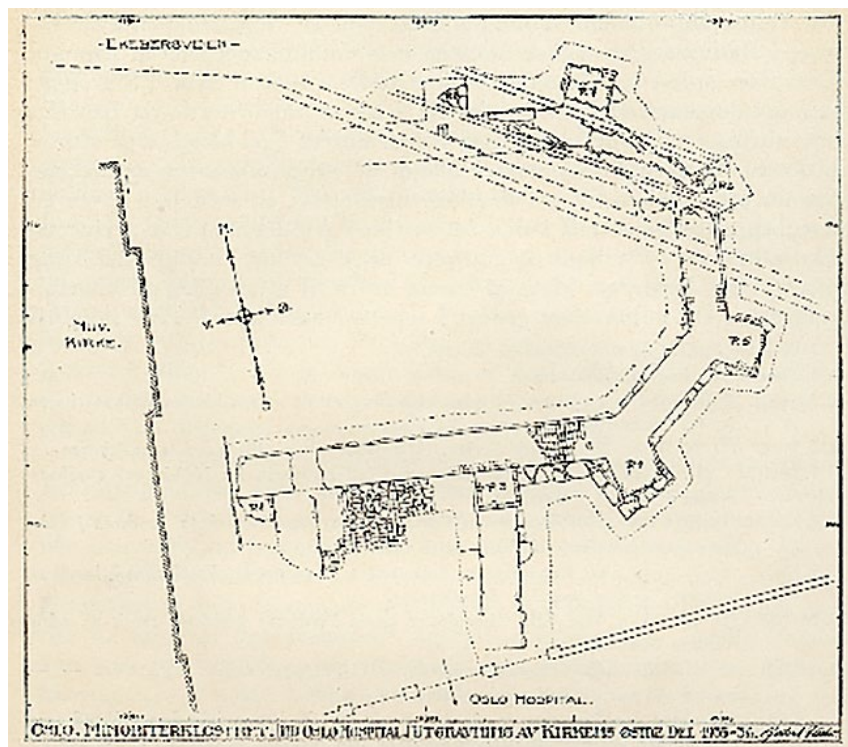
hadde holdt på med undersøkelser i Gamlebyen siden 1928. Fischer bemerket selv at han hadde tegnet klosterkirken feilaktig senest i 1932 og at denne misforståelsen derfor var gjengitt i *Kristianias historie bind 3* som nettopp var kommet ut.³⁰ Med Damms arkivundersøkelser kom mange fakta om hospitalsbygningens historie frem i dagen.

Byggmester Gabriel Bätzmans kontrakt fra 1736

Forstander Damm pløyet altså kildene i Statsarkivet i Oslo. Der fant han byggmester Gabriel Bätzmans kontrakt for bygging av Det nye hospitalet, datert 22. oktober 1736. Til den detaljerte kontrakten lå en vakkert lavert tegning av Det nye hospitalet med grunnplaner for hver etasje. Det må ha vært en åpenbaring for den iherdige forstanderen!³¹ Dermed var det konstatert at Det nye hospital, i dag omtalt som gråstensbygningen, var bygget på 1730-tallet. Tegningen og kontrakten sier en ting til, nemlig at Det nye hospital skulle sluttes til hospitalskirken uten selvstendig skillemur. Den skulle altså legges inntil kirken og bygges med tre vegger. Damm var likevel låst i feillesningen av de eldre og upresise kildene som kan gi inntrykk av at det var bygget en helt ny kirke i 1734. Derfor var han nå overbevist om at avtrykket av middelalderbygningen, eller 1580-bygningen, i sin helhet lå øst for den gjenreiste kirken fra 1796, nettopp fordi denne var en gjenreisning av en selvstendig kirkebygning fra 1734.

Arkitekt Gerhard Fischer og arkitekt Wilhelm Essendrop

I 1935 skulle altså Gerhard Fischer grave i forlengelsen av kirken for å se om fotavtrykket til klosterkirken var det samme som for dagens anlegg, eller om det fantes noe spor etter eldre murrester. Han bemerket at hans murundersøkelser av selve kirken ikke hadde gått videre langsmed gråstenshuset, med andre ord at han ikke utelukket at denne lå på middelaldermurer. Han gjorde noen undersøkelser langsmed yttermuren til nord og innvendig i hospitalskirken ganske langt mot øst. Det ble funnet noen forband, omganger med original middelalderse teglstensmur og gråstensmur. Den viktigste oppdagelsen var utgravningen av middelalderkirkens flerkantede kor med pilastre, som strekker seg omkring 20 meter østover fra dagens kirketårn i forlengelse av kirken. Det har vært gjort noen undersøkelser av veggene i senere tid, men ingen systematisk undersøkelse av hele kirkens vegghistorie.

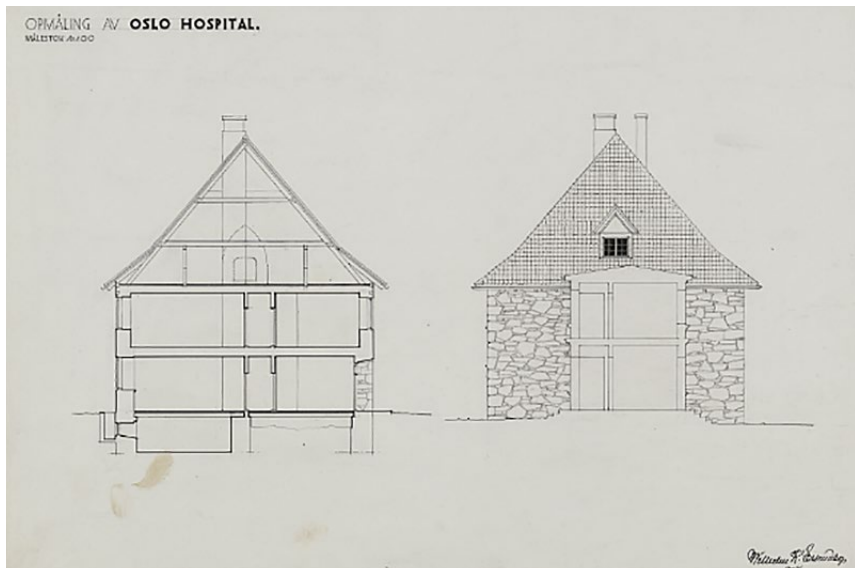
Fischer, Minoriterklostret (nu Oslo Hospital) Utgravning av kirkens østre del 1935-1936 (i Semmingsen (1939)).

Forstander Damm ville i tillegg avkle kirken det nygotiske interiøret som var kommet til omkring 1880, etter at Oslo ble en del av Christiania i 1878 og kommunen overtok driften av kirken. Han ønsket å få gjenskapt kirken fra 1734 slik den hadde fremstått i all sin prakt. I den anledning ble arkitekt Wilhelm Essendrop engasjert. Essendrop målte opp hele kirken. Det kunne nå påvises at murenes tykkelse og rommets lett avtagende bredde løp sammenhengende gjennom kirken og ut gjennom middelalderkoret som nylig var avdekket.

Konklusjonen av alle undersøkelsene var at dagens kirke ligger oppå middelalderkirken og at gråstensbygningen, det nye hospitalet, er fra 1737. Den mellomliggende fellesveggen ble ikke problematisert og heller ikke at det åpenbart ble funnet rester av middelaldersk mur, muligens også i kirken.³² Dette kan synes underlig på oss i dag.

Middelalderkirken stadfestes

Essendrop hadde også vært engasjert for ombygging og oppussing av gråstenshuset på 1920-tallet. I den forbindelse målte og tegnet han opp hele bygningen. Han observerte på gråstenshusets loft at det var en spissbuet, gjenlukket vindusåpning i veggen mellom kirken og gråstenshuset som han avtegnet. Denne er godt synlig også i dag. I 1580 ville man ikke ha laget en stor, spissbuet vindusåpning i vestveggen av en ny hospitalsbygning. Dette må være vestveggsvinduet i den middelalderske fransiskanerkirken.

Essendrop: Vestgavlen sett fra gråstenshuset, uten dato. Riksantikvarens arkiv.

*Vestgavlen sett fra gråstenshuset, 2019.
Foto: Anders Amlø / Riksantikvaren.*

I forbindelse med nye planer for Oslo Hospital ble det i 2019 avholdt seminar i hospitalet der eksperter fra Riksantikvaren, Norsk institutt for kulturminneforskning og Byantikvaren var til stede. De visuelle sporene ble bekreftet sammen med tydelige brannmerker og sot øverst på gavlen, og Oslo Hospitals kirke kunne stadfestes som automatisk fredet etter Kulturminneloven, der både grunnmurer og vestveggen fra før 1537 kvalifiserer for status som automatisk fredet.

Konklusjon

Kildene til Oslo Hospitals bygningshistorie er mange og til dels motstridende eller uklare. Gjennom en kritisk sammenstilling av noenlunde samtidige visuelle og skriftlige kilder har det vært mulig å skape et visst bilde av utviklingen av bygningsmassen. Samtidig har det vært mulig å se at kildene bekrefter og utfyller hverandre, slik at kildematerialet som helhet virker konsistent. Dette gjelder særlig for 1700-tallet når det endelig blir et visst tilfang på skriftlige og visuelle kilder. Dette var en periode med store omstillinger ved Hospitalet og som endte i den tragiske brannen i 1794.

Kunnskapen om Hospitalets bygningshistorie gikk for en stor del tapt i løpet av 1800-tallet, og denne ble først undersøkt igjen på 1930-tallet. Arkeologiske undersøkelser kunne da stadfeste at fransiskanernes kirke og dagens kortere kirke er innskrevet i samme grunnmur og at middelalderkirkens koravslutning ligger i forlengelse av dagens kirke. Det ble også bekreftet ved kildesøk at dagens gråstensbygning er den samme som det nye hospitalet som ble bygget i 1737.

For få år siden ble det fornyet interesse for Oslo Hospital. Da skulle det ved nærmere øyesyn vise seg at veggen mellom gråstensbygningen og kirken bærer klart vitnesbyrd av å være fra middelalderen og ikke postreformatorisk. Dette var også opptegnet, men ikke problematisert i 1935.

Ved en kritisk sammenstilling av tilgjengelig kildemateriale av forskjellig karakter har det her vært mulig å komme et skritt nærmere et bilde av bygningshistorien til Oslo Hospital.

Noter

- 1 Fundas 1538. Norske Rigsregistrarer I: 55. Den tidligste historien er godt beskrevet av Ingrid Semmingsen (Semmingsen 1939).
- 2 Oslo Hospital, Regnskap (1556).
- 3 Kongebrev 1580. Norske Rigsregistrarer II: 388.
- 4 Oslo Hospital, Regnskap 1556.
- 5 Forklaring 1701.
- 6 Coning 1699.
- 7 Østby 1969: 49-60; Weilbach: 1994; Aubert: 1900.
- 8 Almissetavle 1721.
- 9 Aker tingbok 34: 112b.
- 10 Aker tingbok 34: 121a; Oslo Hospital, Hovedregnskapsbok 1724-1755: 172a-173b.
- 11 «Blyed saa vel oven om Taarne-spidsen som nederst paa kandterne, hvor Taarned krummer sig, var aldeles spoleret og hentæred» (ibid. 173a).
- 12 Semmingsen 1939: 89; Rescripter 1660-1813: 575.
- 13 Oslo Hospital, Hovedregnskapsbok 1724-1755: 244a.
- 14 Gulowsen 2015: 82; Oslo Hospital, Kirkeregnskap 1752-1797.
- 15 Oslo Hospital, Hovedregnskapsbok 1724-1755: 465a-479a.
- 16 Lund 1745.
- 17 Finne-Grønn 1932: 219-220; Berg 1948: 110.
- 18 Oslo Hospital, Hovedregnskapsbok 1724-1755: 350a.
- 19 Amtskart 1779.
- 20 Brendalsmo 2015: 226.
- 21 Semmingsen 1939: 169.
- 22 Pavels 1866: 131-132.
- 23 Christiania Brannrett 1794: 212, 213.
- 24 Koch 1794.
- 25 Koch 1794: §3.
- 26 Semmingsen 1939: 191-192.
- 27 Oslo Hospital, Byggeregnskap 1796: Bilag 4.
- 28 Lange 1856: 446; Collett 1893/1909: 25-26; Svendsen 1851: 26-27.
- 29 Damm 1935: 57-58.
- 30 Fischer 1939: 143.
- 31 Bätzman 1736.
- 32 Fischer 1939: 147-149; Hauglid/Enger 1939.

Referanser

Litteratur:

- Aubert, A. (1900). Jakob Coning og hans norske prospekter. *Morgenbladet* 7/4-1900. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_morgenbladet_null_null_19000407_82_229_2
- Berg, A. (1948). Alunverket. *St. Hallvard* 26, 1948, 105-116.
- Brendalsmo, J. (2015). Er Oslo Hospitals kirkegård en fortsettelse av fransiskanerkirkens gravplass? *Viking, Norsk arkeologisk årbok* LXXVIII, 221-238.
- Collett, A. (1893/1909). *Gamle Christiania Billeder*. Cappelen. 2. utgave, 1909.
- Damm, O. J. (1935). Oslo Hospital og Oslo Hospitals Kirke. *St. Hallvard* XIII, 57-74.
- Fischer, G. (1939). Minorittenes Hus i Oslo. *Oslo Hospitals Historie*. Semmingsen m.fl., 1939, 131-149.
- Finne-Grønn, S. H. (1932). Spørsmål og svar. *Norsk slekthistorisk tidsskrift*, III, 219-220.
- Gulowsen, K. (2015). Gamlebyen kirke – Guds hus for hospitalslemmer og kondisjonerte i gamle Oslo». *Tobias* 24, 80-83.
- Lange, C.C.A. (1856). *De norske klostres historie i middelalderen*. Tønsberg Forlag/Christiania.
- Pavels, C. (1866). *Biskop Claus Pavels' Autobiographi*. Cappelen. <https://www.nb.no/items/56688557697218533a07f4cda0f2cd94?searchText=claus%20pavels>
- Semmingsen, I., Fischer, G. & Berg, A. (1939). *Oslo Hospitals Historie*. Aschehoug. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2016090948078
- Svensden, B. (1851). *Oplysninger angaaende saavel nedlagte som de nu ibrug værende Kirker i Christiania Stiftsprovsti*. Christiania (Opfostringshusets Bogtrykeri).
- Weilbach (1994). *Kunstindeks Danmark & Weilbachs kunstnerleksikon*.
- Østby L. (1969) *Med kunstnarauge. Norsk natur og folkeliv i biletkunsten*. Samlaget. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2007073004079

Visuelle og skriftlige kilder

- Aker tingbok 34: Aker sorenskriveri, Tingbok 1724-1729. Statsarkivet i Oslo, SAO/A-10895/F/Fb/L0034.
- Almissetavle (1721): Oslo Hospitals almissetavle i Vor Frelzers kirke. Norsk Folkemuseum, NF.1935-0648. <https://digitaltmuseum.no/011023164770/kolleksamler>
- Amtskart (1779): Kristiania amt nr 28 nord: Situations Plan nr. 2 over Allun Værket og en Deel af Opsloe, 1:1000, Amtskartsamling, Lt. V. Bang, 1779. Kartverket (Norges Geografiske Oppmåling). <https://kartverket.no/om-kartverket/historie/historiske-kart/soketreff/mitt-kart/?mapId=1275>
- Amlo (2019): Foto fra befaring i gråstensbygningen, 2019. Foto: Anders Amlo, Riksantikvaren.

- Bätzman (1736): Oslo Stiftsdireksjon, Kontrakt signert Bätzman, Biskop Hersleb og Stiftamtman Benzon 22.10.1736. Statsarkivet i Oslo, SAO/A-11085/K/Kb/L0002/0007. <https://media.digitalarkivet.no/view/213906/9>
- Christiania Brannrett (1794): Christiania Brannrett Rettergang, Forhandlingsprotokoller, 1782-1798. Statsarkivet i Oslo, SAO/A-10855/F/Fa/L0002.
- Coning (1699): Jakob Coning, prospect. Oslo Museum, OB.01004. <https://oslobilder.no/OMU/OB.01004>
- Essendrop (uten dato): Essendrop, Oppmålingstegning av gråstensbygningen. Riksantikvarens arkiv.
- Forklaring 1701: *Forstander Stubs forklaring, Håndverksbesiktigelse*. Riksarkivet, Danske Kanselli, Skapsaker, EA-4061/G/L0013: Tillegg til skapsakene, 1689-1702, 315-320. <https://media.digitalarkivet.no/view/66056/265>
- Fundas 1538: Lange, C. A. (1861). *Norske Rigsregistranter I*, 55: http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2017061207087
- Hauglid/Enger (1939): *Innberetning om funn av middelalderske murverk i Gamlebyen kirke Oslo, Undersøkt 27. september 1939* ved magister Hauglid og bygningskonservator Enger. Riksantikvarens arkiv, RAKV-S-6224-D-Da-Da03-0007-0014-0001.pdf, 30.
- Koch (1794): Koch, *Pro Memoria*, Oslo stiftsdireksjon, Stiftelser – pakkesaker. Statsarkivet i Oslo, SAO/A-11085/K/Kb0002/010. <https://media.digitalarkivet.no/view/213909/6>
- Kongebrev 1588: Petersen, S. og Lundh, O. G. (1863). *Norske Rigsregistranter II*, 387-388: http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2018062548003
- Lund (1745): *Prospect af Aggershuus Festnings, Christiania Byes og Opsloe Forstads Østre Siide, optaget ved Egeberg udi Opsloe og forferdiget udi Aaret 1745 af Milter Lund, reduceret Auditeur* http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digifoto_20221125_00022_blds_01731_justert
- Oslo Hospital, Byggeregnskap (1796): Oslo Hospital Byggeregnskap. Oslo Byarkiv, A-10422/R/Rq0001/001
- Oslo Hospital, Hovedregnskapsbok (1724-1755): Oslo Hospital Hovedregnskapsbok. Oslo byarkiv, OBA/A-10422/R/Raa/L0001.
- Oslo Hospital, Kirkeregnskap (1752-1797): Oslo Hospitals Kirkes årsregnskap. Oslo byarkiv, OBA/A-10422/R/Rk/L0001.
- Oslo Hospital, Regnskap (1556): Jørgen Madsen: *Intektt paa hues Deiijll Ind er kommidtt landskijldtt och thed som er giiffuidt och kjøbt tiill Hospitjals behoff thette her aar 1556. 44 bl. Her også: Tett effiherskriffne Inventarii anamidhe iegh Iohan aff Ioren Matzo paa the fattighes vghne vtij hospitjalen Anno 1556*. Nasj.bib. Ms.fol. 364. <https://www.nb.no/items/085c8beb04e6c5599ad45d3b603533e3?page=0&searchText=Oslo%20hospital>
- Rescripter 1660-1813: Wessel-Berg, Fr. A. (1841). *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge: Tidsrummet 1660-1813*, I. Cappelen, Christiania.

Om forfatterne

Jeanette Engeland, PhD ved Institutt for psykologi ved NTNU: Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (2021) med spesialkompetanse innen registerforskning, aldring og funksjonsnedsettelse. Forsker og fagkonsulent ved Nasjonalt senter for aldring og helse, Sykehuset i Vestfold.

Anne Eriksen er folklorist og dr.philos. fra Universitetet i Oslo (1992). Blant hennes forskningsfelt er museums- og samlingshistorie, kulturarvstudier, historiografi og kunnskapshistorie. Hennes siste bok er «Livets læremester. Historiske kunnskapstradisjoner i Norge 1650 - 1840» (2020). Professor i kulturhistorie og museologi ved Universitetet i Oslo.

Elin Anita Fadum, PhD innen psykiatrisk epidemiologi fra Universitetet i Tromsø (2017) og har tidligere jobbet ved Universitetet i Oslo og som forskningskoordinator i Forsvarets sanitet. Seniorrådgiver ved Forsvarets helseregister og seniorforsker ved Legeforskningsinstituttet.

Tine Berg Floater, cand.philol. fra Universitetet i Oslo (1997). Spesialrådgiver i Arkivverket, tidligere underdirektør og leder i Publikumsavdelingen og arkivleder i Justis- og beredskapsdepartementet. Hun har hovedsakelig skrevet om rettshistoriske og lokalhistoriske emner.

Kirsti Gulowsen, mag.art. i kunsthistorie fra Universitetet i Oslo (1994). Hun har senere vært stipendiat ved Det norske institutt i Roma og ansatt ved Høyskolen i Bodø. Gulowsen er fagansvarlig for privatarkivarbeidet i Oslo byarkiv.

Eirik Jansen, master i historie ved Universitetet i Oslo (2012), tidligere seniorrådgiver ved Forsvarets veteranntjeneste.

Anna Malmø-Lund, cand.philol. fra Universitetet i Oslo (2001). Seniorrådgiver, produktleder for Administrasjons- og katalogtjenester i Digitalarkivet og teamleder for forskning- og arkivutvikling i Arkivverket.

Janny Sjøholm, master i historie fra Universitetet i Bergen (2020). Rådgiver ved Interkommunalt arkiv i Hordaland. Hun ble valgt ut til International Council on Archives (ICA) sitt New Professionals Programme for 2022.

Vegard Skirbekk, professor, Folkehelseinstituttet; Nasjonalt Senter for Aldring og Helse; Universitetet i Oslo og Columbia University. Han er demograf, økonom og helseforsker.

Arne Skivenes, historiker og cand.philol. fra Universitetet i Bergen, pensjonist og tidligere byarkivar i Bergen.

Torun S. Soknes, cand.philol. fra Universitetet i Tromsø (2000). PhD-kandidat (dokumentasjonsforvaltning) og universitetslektor tilknyttet studieprogram for arkiv, museum og dokumentasjonsforvaltning ved Institutt for lærerutdanning, NTNU.

Leif Åge Strand, medisinsk PhD innen epidemiologi fra NTNU: Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (2011). Seniorrådgiver ved Forsvarets helseregister. Han har tidligere arbeidet ved Kreftregisteret.

Torkel Thime, cand.philol. fra Universitetet i Bergen (1981). Spesialrådgiver i Arkivverket. De siste ti årene har han særlig arbeidet med tidlig norsk arkivhistorie.

Kayla Tungodden, master i medievitenskap fra Universitetet i Oslo (2021). Forskningskoordinator i Arkivverket. Hun har arbeidet med forskningsadministrasjon, digitalisering i offentlig sektor og digital strategi.

Kristine Vejrup, PhD i miljø og folkehelseernæring fra Universitetet i Oslo (2018). Forskningskoordinator ved Forsvarets sanitet. Hun er klinisk ernæringsfysiolog og har arbeidet ved Folkehelseinstituttet, Universitet i Agder med registerforskning, forskningsadministrasjon og implementeringsforskning.